

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXXVI

SZERKESZTI
SEBESTYÉN ÁRPÁD

DEBRECEN, 1999

**A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE**

A kötetben megjelent tanulmányokat Sebestyén Árpád és Jakab László lektorálta.

© *Sebestyén Árpád*, 1999

ISSN 0541-9298

Felelős kiadó: Dr. Szabó József
Technikai szerkesztő: Kis Tamás
Készült a PIREMON Kisvállalat nyomdaüzemében
Debrecen-Szigát

Hangzó és írott anyanyelvünk

Anyanyelv: beszélés és megértés

Az anyanyelv mint a tudományos vizsgálódás tárgya szinte kimeríthetetlen. Évszázadok óta írnak róla, összehasonlítják, jellemzik, megismertetnek vele, s mégis újabb és újabb tényeket, sajátosságokat tárhatunk, fedezhetünk fel benne, ha tüzetesen szemléljük. Miért lehetséges ez? A nyelv változik, de változása magában hordozza a múltat, eredménye a jelen, s formája, valamint az a mód, ahogyan alakult és alakul, bölcsője a jövőnek. A nyelv határtalanul gazdag; nemcsak a kisgyermek éli át a felfedezésével járó élményt, hanem a felnőtt is, különösen az, aki tudatosan keresi az élményt kiváltó lehetőségeket.

Az anyanyelv egységes egész, de mégis sokféle; az egyetlen olyan emberi képesség, hogy mind a létrehozására, mind a felfogására képesek vagyunk. Felnőttként ismereteink mintegy 83%-át a vizuális és több, mint 10%-át az akusztikus csatorna révén, vagyis az információk többségét olvasással és beszédfeldolgozással szerezzük. Mindennek eszköze az anyanyelv, annak hangzó és írott formája. A pszicholingvisztika tudományának egyik alapkérdése a nyelvelsajátítással kapcsolatosan, hogy vajon „hogyan kerül” a kisgyermek fejébe a nyelv? Miként válik képessé az öt körülvevő világból jövő akusztikus élményrengetegből felismerni, kiszűrni azt, amit beszédnek nevezünk? Ma már többé-kevésbé biztos válaszokat adhatunk e kérdésekre; ez azonban mégsem csökkenti azt a csodálatot, amit minden felnőtt, különösen minden szülő érez, amikor átéli az anyanyelv születését saját gyermekében. Ez az élmény szinte megismétlődik akkor, amikor a gyermek birtokba veszi az írott nyelvet, azaz olvasóvá és íróvá válik. Sokan nem is tudják, hogy a kettő között milyen szoros a kapcsolat. A hangzó nyelvet alig három év alatt alapszinten elsajátítja a gyermek, majd egy-két év alatt megtanulja ennek a hangzó jelrendszernek az írásos változatát. Ahhoz azonban, hogy „mesteri” szinten használja mindkettőt, bizony sok-sok évnek kell eltelnie. S még többnek ahhoz, hogy képesek legyünk e bonyolult elsajátítási, tanulási folyamatokat pontosan megismerni, leírni, értelmezni.

Az anyanyelvüket használók csaknem mindegyike arra a kérdésre, hogy vajon mi a beszéd, gondolkodás nélkül azt a tevékenységet jelölné meg, amelynek eredményeképpen gondolatainkat kifejezzük, vagyis beszélünk. A nyelvész azt mondja, ez a beszédprodukciónak, a beszélésnek. A beszéd azonban több ennél, hiszen

akkor is beszédtevékenységet folytatunk, amikor mások közléseit hallgatjuk, értelmezzük. A szakember azt mondja, ez a beszédfeldolgozás, a beszédmegértés. A hangzó nyelv, vagyis a beszéd tehát két nagy részre osztható, és ez a két mechanizmus számos részfolyamatból épül fel. Ezeknek a részfolyamatoknak a relatív együttműködése biztosítja a beszéd mindkét oldalának megvalósulását, vagyis a beszélést és a beszédmegértést. Pontosabb, ha úgy fogalmazunk, hogy beszéléskor anyanyelvünket használjuk, azaz hol létrehozuk, hol felfogjuk. Minthogy mindkét folyamat működtetésére képesek vagyunk, hol beszélők, hol hallgatók vagyunk, sőt — az agyi működések rendkívüli koordinációja révén — a beszéd használata közben más tevékenységeket is végezhetünk. Képesek vagyunk beszélni vagy megérteni az elhangzó közléseket evés, horgolás, fűrészelés, rajzolás vagy főzés közben. Beszélünk és feldolgozzuk a beszédet zajos környezetben és akkor is, ha a beszédpartner nincs is jelen (pl. telefonáláskor). Sőt, az írott nyelv közvetítésével a kommunikációs partner léte sem szükséges. A hangzó és az írott anyanyelv egyfajta sajátos közeledése, amelynek során mintegy az időfaktor válik viszonylagossá: az internet nyújtotta kommunikáció (vö. BÓDI 1998) azon fajtája, amikor a gondolataikat megosztók csaknem egyidejűleg, bár írásban, mégis a beszélt nyelvre emlékeztetően továbbítják közléseiket csaknem azonos időben.

A beszédkommunikáció mint körfolyamat

A beszéd sajátos körfolyamatban valósul meg, amely leggyakrabban két ember között zajlik. Természetesen többen is lehetnek résztvevői a folyamatnak, a működés ekkor is ugyanaz, csupán a résztvevők „szerepe” változik. Ismert és divatos idegen szóval ezt a folyamatot kommunikációs láncnak is nevezik. Ez a kommunikációs lánc vagy körfolyamat a mindenkori beszélő és hallgató (vagy hallgatók) viszonyában zajlik. A beszélő természetesen bármely pillanatban hallgatóvá, a hallgató pedig beszélővé válhat, a résztvevők előbb említett szerepváltásának megfelelően.

Hogyan működik ez a körfolyamat? Az agyban megfogalmazódott gondolat (G) — bonyolult neurológiai utasítások sorozatán keresztül — a megfelelő transzformációkkal eljut az artikulációs, azaz a beszédképzési területre (K). Itt mozgássorrá alakul át (beszédhangok, hangkapcsolatok, szövegek képzése), amely mozgássor — elhagyva az ajkakat — a levegő közvetítésével jut el a hallgató(k)hoz. A levegőben mint akusztikai hullámforma (A) továbbítódik, amelyre a fizikai akusztika törvényei érvényesek. A fülhöz eljutva, működésbe lép a hallási rendszer (H), amely felfogja, feldolgozza, majd továbbítja a kapott jelet. Ez továbbra is tartalmazza az eredeti információt, a gondolatot. A hallásra hierarchikusan ráépülő beszédészlelési (É) folyamatok teszik lehetővé az akusztikai jel és a neki megfelelő, konvencionális nyelvi jel azonosítását, felismerését. A működéssorozatot általában a vizuális csatorna is segíti (V), növeli a dekódolási

biztonságot. A beszédre jellemző ajakmozgásoknak (és egyéb vizuális élményeknek) a látás segítségével történő feldolgozása és beépülése a folyamatba nemcsak a hallássérült, hanem az ép halló emberek számára is fontos. A beszélő szájmozgásából kapott információ átlagosan 20-25%-kal segíti a beszéd megértését, hallássérülés esetén ez az érték akár 70-80% is lehet. A megértés során (M) ugyancsak igen összetett folyamatok játszódnak le, az adott nyelv szerkezeteinek és a szavak, kifejezések jelentésének, szemantikai és pragmatikai sajátosságainak a feldolgozásával. Mindezek végeredményként az elhangzottak legmagasabb rendű értelmezését teszik lehetővé (Ér). Ha a teljes körfolyamat működése zavartalan, akkor létrejön a megértés, amely adott esetben szerepcserét eredményezhet a hallgató és a beszélő kapcsolatában (ekkor lesz a beszélőből hallgató, a hallgatóból pedig beszélő). Ha képletszerűen akarjuk szemléltetni a folyamatot, akkor a sikeres beszédkommunikációt a következőképpen kell ábrázolnunk:

$$[(G \rightarrow K) \rightarrow A] = [H \rightarrow (\acute{E}+V) \rightarrow M \rightarrow \acute{E}r]$$

A folyamat valamennyi területén történhet azonban zavar, amelyek elbizonytalanítják a működéssorozat, és ennek következtében félreértések következhetnek, amelyek oly mértékűek is lehetnek, hogy gátjává válnak a kommunikáció folytatásának. Ezért, amikor beszélünk, ügyelnünk kell arra, hogy sehol ne történjen „zavar” a láncban. E zavaroknak a nagy részét a beszélő elkerülheti azzal, hogy megtartja a hangzó beszéd írott és íratlan szabályait. Ezek egyfelől tartalmi, másfelől formai vonatkozásúak, részben a beszélővel, részben a hallgatóval kapcsolatosak. A tartalmi vonatkozások az ismereteket jelentik, valamint az ismeretek megfelelő megfogalmazását. A csillagászatról tarthatunk akadémiai székkfoglalót vagy beszélhetünk e témáról az óvoda nagycsoportosainak. Az ismerethalmaz, amit át akarunk adni, hasonló, az azonban, hogy valóságosan mit mondunk el, az nagyon különböző kell, hogy legyen.

A formai vonatkozások a nyelv formai, szerkezeti, stilisztikai sajátosságait jelentik. Ezen egyfelől az adott tartalomnak legmegfelelőbb nyelvi formát, az adott beszédhelyzetnek is adekvát kifejezéseket értjük, valamint a mindenkori meghangosítás, azaz az artikuláció, a kiejtés szabályait. Nem mindenki számára lesz érthető az a kérdés, hogy: *Mék pók nyomi a lóvét?* (‘Ki fizet?’) — különösen akkor, ha az artikuláció is pongyola. Ugyancsak kevesek számára lesz érthető az a kijelentés, hogy *A kódexek által a bojárérdekek határán kívül vagy éppen az áruviszonyok területén már a földesúri érdekekkel is azonosítható jogintézmények egész sora vált befogadhatóvá.* Mindig ügyelnünk kell a beszédhelyzet, illetőleg a közvetítő csatorna sajátosságaira is (a külső zajokra, a környezet akusztikai jellemzőire). Nem utolsó sorban pedig figyelemmel kell lennünk a beszédpartner(ek)re, hiszen életkoruk, beszédbeli jártasságuk, az adott téma

iránti hozzáállásuk stb. meghatározza a beszélő beszédtevékenységét. Óvodásokhoz éppúgy lassabb tempóban, vizuálisan jól feldolgozható, pontos artikulációval és a sokszorosán összetett mondatok kerülésével kell beszélnünk, mint az idős emberekhez. A lassúbb beszédtempót és jó artikulációt nem helyettesíti a hangerő növelése! Mindehhez nagyban hozzájárulnak a beszédviselkedés nem-verbális sajátosságai (mimika, gesztusok, mozgás, „külső” megjelenés, vö. GÓSY 1997b). A beszélőnek — még ha a kommunikáció két ember között zajlik is — mindig pontosan tudnia kell a beszélgetés célját, ismernie kell a hallgatóságot (nem személy szerint természetesen, hanem azt kell tudnia, hogy ki(k)nek beszél), s mindezt annak a helyzetnek a keretében kell megterveznie, amely helyzetben a beszélgetés zajlik. Az 1. ábra a hangos megszólalás tényezőit öszszegzi:

beszédhelyzet, cél, hallgatóság

A beszédprodukción folyamatáról

A tulajdonképpeni beszélést egyrészt az átadásra szánt gondolat megtervezése, másrészt az annak megfelelő aktuális nyelvi forma hozzárendelése előzi meg. A kettő rendszerint olyannyira egyszerre zajlik, hogy a beszélő nincs is tudatában a kétféle folyamatnak. Ez csak olyankor válik egyértelművé, ha valamilyen okból a gondolatot többször „átfogalmazzuk”, avagy ha magát a kialakított nyelvi formát változtatgatjuk. Klasszikus példája ennek az igazmondó juhászlegény, aki mind a gondolatot, mind az ahhoz tartozó nyelvi formát igyekszik különféleképpen létrehozni, amikor több ízben elpróbálja, hogy miként mondja el

Mátyás királynak az aranyszőrű bárány történetét. Napjainkban valamennyien átéljük a juhászlegény próbálkozásait, amikor megtervezzük például, hogyan mondjuk el panaszainkat az orvosnak vagy a szülői fogadóórán a tanárnak (ezek a már nyelvi jelekkel megvalósított gondolatok rendszerint nem meghangosított közlések). (Az írásos fogalmazás során természetesen minden alkalommal szembesülünk az „alakító-javító” folyamattal.)

Az átlagos, mindennapi beszélgetések során nincs mód a beszédprodukción megelőző folyamatok állandó korrekciójára vagy újratervezésére; ennél fogva a tervezés és a kivitelezés nem mindig áll összhangban. A beszédtervezés és a beszéd kivitelezés egymást feltételező, ugyanakkor egymás működését sajátosan akadályozó folyamatok. Mit értünk ezen? A spontán közlések két alapvető csoportra oszthatók. Az egyik esetben a beszélő felkészül a beszédre, a gondolatait többé-kevésbé összerendezi, de a megfelelő nyelvi formát az adott beszédhelyzetben rendeli hozzá. A második esetben semmilyen beszédtervezés nem előzi meg az aktuális közlést; mind a gondolatok kialakulása, mind a kivitelezés az adott helyzetben történik meg. Ez utóbbi a szorosabb értelemben vett spontán beszéd (vö. FÁBRICZ 1988: 77). Mindkét esetben, de különösen az utóbbiban a beszédtervezési folyamatok — összetettségüknél, változékonyságuknál, néha kialakulatlanságuknál fogva — megnehezítik azt, hogy a beszélő csaknem azonos időben sikeresen megtalálja a megfelelő nyelvi formát. Gyakori az is, hogy a beszélő nem elégedett a kivitelezett nyelvi formával, az elhangzásakor már korrigálja a lexikális egysége(ke)t, a szerkezetet vagy mindkettőt, mindez pedig azonnal visszahat a beszédtervezési folyamat alakulására (vö. GÓSY 1998). Az ún. interpretatív beszéd során, amikor mások (ritkábban magunk) által előre megfogalmazott, írott szövegeket hangosítunk meg, a beszédtervezési működések elmaradnak, hiszen azok eredménye már készen van, a beszélő felolvassa vagy emlékezetből idézi a korábban megfogalmazottakat. Ekkor a beszélőnek a kivitelezésre kell összpontosítania (rendszerint ennek gyakorlására is lehetősége van), vagyis a beszédprodukción mintegy leszűkül a beszéd kivitelezésre, a meghangosításra. Ennek nyelvspecifikus szabályaival, stratégiáival és lehetőségeivel foglalkozik a beszédtechnika (vö. NAGY 1947; HERNÁDI 1978; FISCHER 1967; stb.).

A spontán módon közölni szándékozott gondolat megfogalmazása két folyamatból alakul ki. Az elsőt makrotervezésnek, a másodikat mikrotervezésnek nevezhetjük (LEVELT 1989). A makrotervezés során a beszélő nagy vonalakban behatárolja, hogy mit is kíván közölni, milyen céllal, milyen elvárásokkal, de ekkor semmilyen részlettervezés még nem történik. A mikrotervezés gyakorlatilag azonnal a makrotervezés eredményének létrejötte után kezdődik; a beszélő az egyes beszédaktusokat nyelvi formába teszi, bizonyos időrendet tervez azok elhangzására vonatkozóan. A makrotervezés tehát szorosabban kapcsolódik a szándékhoz, bár ez is nyelvi formák segítségével történik már; a mikrotervezés

jóval pontosabban definiálja a használandó nyelvi szerkezeteket. Ha a régen látott ismerős megkérdezi, hogy miként telt a nyaralás, akkor a makrotervezés a következőket foglalja magában. A beszélő gondolata felöleli a helyet, az időt, a jellegzetes körülményeket, esetleg néhány élményt. A makrotervezés is már alapvetően nyelvi jellegű, de ebbe a vizuális vagy egyéb érzékszervvel rögzített emléknymok is aktivizálódhatnak. A mikrotervezés során logikai és/vagy időrendi sorrendbe szervezi az elmondandókat, nagyjából meghatározza, hogy mely eseményeket mondjon el, milyen részletességgel stb. Mindezek a részfolyamatok már nyelvi struktúrákban zajlanak. A mikrotervezési eredmények azonnal az artikulációs gesztusok sorozatába transzformálhatók, vagyis meghangosíthatók.

Említettük, hogy a beszéd körfolyamatában gyakorlatilag bárhol keletkezhet zavar, amely negatív hatást gyakorol a létrehozott beszédre, illetőleg a beszédfeldolgozás minőségére. Kísérletek igazolták például, hogy a külső zaj hatása nemcsak a beszédértést nehezíti — nemritkán az információ 30-50%-a is elvész —, de befolyásolja a beszédprodukción is (BALÁZS-GÓSY 1988). A környező zaj erősségétől és típusától függően változik a beszélő beszédtempója, rendszerint gyorsul, jellegzetes ritmus- és hangsúlyhibák keletkeznek, a beszéd dallamstruktúrája beszűkül, a közlések monotonná válnak. Sajátos ejtéshibákat követ el a beszélő: metatéziseket, hangelhagyásokat, hanghelyettesítéseket, és sérül a beszéd szerkesztettsége is. A beszédet nagyon gyakran furcsa mimika, funkciótlan fejmozgások, kézremegés, gyakori torokköszörülés és izzadás kíséri. Szinte felesleges bizonygatni, hogy ilyen esetekben a hallgató beszédfeldolgozási feladata is nehezedik, s ez végeredményként az információ bizonytalan azonosításához, korlátozott beszédmegértéshez vezet. A produkciós oldalt érintő zavar egyidejűleg kihat a percepció oldalra is.

A beszédprodukción objektív vizsgálatának lehetőségét megismételhetősége biztosította. Edison már 1877-ben rögzítette az elhangzó beszédet, hogy később újra meg újra meghallgathassa, és különféle elemzéseket végezhesen. Forradalmi megújulást jelentett a beszéd kutatásban (is) az a tény, hogy Smith 1888-ban lényegében feltalálta a magnetofont. Mindezzel szinte egyidejűleg jelentkezett az igény a beszédprodukción valamiféle vizuális megjelenítésére. Különféle jelanalizáló eszközök után, amelyek a beszéd akusztikai szerkezetének vizsgálatára csak részlegesen voltak alkalmasak, megjelentek a hangszínképelemzők (GÓSY-OLASZY 1985). Ezek a műszerek már igen pontos képet adtak az elhangzott beszédéről, lehetővé tették az idő-, a frekvencia- és az intenzitás szerkezet elemzését. A számítógépek megjelenésével pedig az elemzések „interaktívává” váltak, azaz folyamatos akusztikus és vizuális visszacsatolás mellett van mód a beszéd bármely egységének beható akusztikai-fonetikai vizsgálatára. Kimutathatóvá váltak például a fiatalkori és az időskori beszéd jellegzetes akusztikai eltérései. Eddig csak tapasztaltuk, hogy az emberek fiatalon „másképpen” beszél-

nek, mint évtizedek elteltével. Ezt a szubjektív benyomást nehéz volt pontosan megfogalmazni, és még nehezebb azt meghatározni, milyen tényezők alapján érzékeljük a beszéd változását az életkor változásával. Az akusztikai-fonetikai elemzésekkel azonban meghatározhattuk, hogy az alaphangmagasság csökken nőknél és növekszik férfiaknál az életkor előrehaladtával, vagy hogy a frekvenciaszerkezet szűkül, a beszédtempó lassul és a szünetek száma növekszik idős korban.

A beszédmegértés folyamatáról

A beszédmegértés folyamata két nagy szakaszból áll: a) a nyelvi kódok (jelek) rendszerének megfelelő hangjelenségek észlelése és b) ennek a kódrendszernek az értelmezése. Mindkettő több fokozatból (szintből) épül fel, amelyek törvényszerű együttműködésben biztosítják a hallott beszédjelenségek megértését. A beszéd megértése aktív folyamat, amelynek során a hallgató a fülével érzékelt hangjelenségeket értelmezi. Az első nagy szakasz a beszédhangok, a hangkapcsolatok vagy hangsorok felismerését jelenti, azt tehát, hogy azonosítani tudjuk a *b*, *p*, *v*, *u*, *e* hangokat, az *om*, *on*, *zi* vagy *sé* hangkapcsolatokat, továbbá, hogy a magyar anyanyelvűek az *o* és az *á* között egy *a*-t, illetve a *d* és a *g* között egy *gy*-t is meg tudnak különböztetni. Az észlelési rendszer azokat a különbségeket ismeri fel, amelyeket a nyelv használ. A beszédmegértés másik nagy szakasza a kódrendszer értelmezése, vagyis a szavak és a mondatok megértése. Ez a szakasza a folyamatnak már a jelentés felismerését is tartalmazza, ezért már nem észlelésnek (azonosításnak), hanem megértésnek nevezzük. Például, amíg egy elhangzó *zõ* hangkapcsolatról annyit azonosítunk, hogy a *z* mássalhangzó és az *õ* magánhangzó kapcsolata, addig ugyanezen beszédhangokból álló *õz* szótagról megállapíthatjuk, hogy azonos az erdőben élő, a szarvassal rokon, de kisebb, kecses termetű kérődző állattal; vagyis megértjük a jelentését (GÓSY 1989).

A beszédmegértés komplex folyamat, amelyben — normális körülmények között — nem válik szét a beszéd értelmes és értelem nélküli szegmensekre vagy szegmentális és szupraszegmentális részre, mindez szinte azonos időben zajlik. Ez azért lehetséges, mivel az egyes részfolyamatok időben csaknem párhuzamosan zajlanak. A minimális időeltérést pedig az agyi vezérlés kompenzálja, így erről a hallgatónak általában nincs tudomása (bizonyos helyzetekben vagy kísérletek során az egyes működések azonban tudatosíthatók). A beszédmegértési folyamat felépítése — szemben a működéssel — hierarchikus, a hallástól a beszédmegértés legmagasabb szintjéig.

A lexikális hozzáférés folyamata a beszédprodukcióban a szükséges lexikai egység (leggyakrabban szó) megtalálását jelenti; a beszédmegértésben pedig ez az a műveletsorozat, amelynek eredményeképpen a hallott szót megfeleltetjük a mentális lexikonban (azaz az egyén szókincsében) tárolt, s az elhangzottal fonetikai, fonológiai, morfológiai és szemantikai tekintetben azonos hangsorral. A

normális, mindennapi kommunikációban ezek a lexikai egységek valamilyen kontextusban fordulnak elő; a hozzáférési folyamatuk elemzése során az adott szöveggörnyezet hatásával tehát számolnunk kell. A szófelismerés vizsgálata kapcsán a szakirodalom nemegyszer „szemantikai emlékezet”-ről beszél. Számos más inger hatására is képesek vagyunk ugyanis a mentális lexikont aktiválni (a kialakult hálózatok révén). Ennek során az asszociációs stratégia nem vagy csak részben érvényesül. Ezek tényleges működéséről a beszédprodukción és a beszédértés „hibázásai” is tanúskodnak. Mindkét folyamatban előfordulhatnak ugyanis „téves riasztások”: a beszédértés során tévesen azonosított lexikai elem; a beszédprodukción pedig tévesen előhívott lexikai egység. Mindkét esetben a mentális lexikon több eleme aktiválódik egyidejűleg, hogy elősegítse a folyamatok minimális idővesztéssel történő lefolyását.

Tegyük fel például, hogy egy olyan kontextus nélkül elhangzott szó felismerése a feladat, amelynek az első mássalhangzóját nem lehetett pontosan azonosítani, azt követően azonban egyértelműen az *arázs* hangsort hallottuk. A lexikális hozzáférés tehát aktiválni fogja a mentális lexikonban a lehetséges elemeket: *garázs*, *darázs*, *varázs*, *parázs* — a beszélő/hallgató saját szógyakoriságának megfelelően. A szónál hosszabb közlés során létrejött „félreértést” a beszélő gyakran automatikusan korrigálja, leggyakrabban úgy, hogy az észlelési, értési elemzéseket mintegy „újraküldi”. Ha ez nem lehetséges avagy nem sikeres, akkor rákérdez és elismételteti a hallottakat. Az előbbire példa: az adott beszédhelyzetben, a konyhában az egyik résztvevő kérdésére a másik személy a következőképpen azonosítja: „*Tegnap óta ittál?*” Az elhangzott kérdés pedig ez volt: „*Tegnap óta itt áll?*” (ti. egy pohár tej az asztalon). A valóságos kérdés megértéséhez a hallgató félnek az észlelési mechanizmus szegmentálási folyamatát kellett újraaktiválnia a korrigáláshoz. A beszélés során a tévesen aktivált lexikai elem „sorsa” kétféle lehet: a) már a beszédtervezés során abortálódik (ennek lehetnek a beszédkivitelezésben tetten érhető jelei, ilyen például a hezitálás), b) eljut a beszédkivitelezésig, s ott történik a korrekció (javítás vagy csere). Spontán beszédből vett példával szemléltetve: „... *akkor már a sulis ... az iskola felé mentünk*”. Ez utóbbi esetben az idővesztés csökkentése, illetőleg a beszéd folyamatossága érdekében a beszélő a beszédkivitelezés pillanatában már aktiválja a megfelelő vagy megfelelőbbnek vélt lexikai elemet.

Az anyanyelv birtokba vétele

Kodály Zoltán úgy vélte, hogy a gyermek zenei nevelését születése előtt kilenc hónappal kell megkezdeni... Ezt figyelembe véve, a gyermek anyanyelvi nevelését édesanyjának születése előtt kilenc hónappal kell megkezdeni! Ma már tudjuk, hogy a magzat bizonyos értelemben kommunikál, mindez pedig kétséget kizáróan tapasztalható attól a pillanattól, hogy az újszülött a világra jön. A kifejező sírás típusai már kommunikatív értékűek, a valóságos beszédet előké-

szító ún. preverbális jelenségek pedig már az anyanyelv elsajátításának első szakaszát jellemzik. A magyar anyanyelvet elsajátító csecsemő *gögicsél*, sok évtizeddel ezelőtt azt is mondták, hogy *hangicsál*. Ezt, a beszédet közvetlenül előkészítő és megelőző hangzó tevékenységet a legkülönbözőbb szavakkal azonosítják a világ nyelveiben, de nincs különbség a funkcióját tekintve. A csecsemő az „artikulációs” mozgások következtében érzett öröm és a létrehozott hangjelenségek hangzása következtében kialakult élmény miatt folytatja a gögicsélést több, mint egy éven át, még egy ideig akkor is, amikor már képes az első szószerű képződmények ejtésére. Háromszor, négyszer annyi hangzót képes létrehozni, mint amennyit leendő anyanyelve ismer, mivel a gögicsélés időszaka alatt a csecsemő felkészül a lehetséges artikulációs bázisok kialakítására. A környezeti beszéd, a hozzá intézett közlések fokozatosan, de folyamatosan szűkítik ezt a „képzési gazdagságot”, körülbelül hathónapos kortól már a leendő anyanyelv sajátos „beszédhangjai” is fellelhetők a gögicsélésben. A beszédig persze még hosszú az út. A csecsemő nemcsak gögicsél, hanem feldolgozza a környezet akusztikai információit. Képesé válik anyja hangjának megismerésére és elkülönítésére más nők hangjától, megtanulja a beszéd emocionális tartalmának azonosítását, s eljut a dolgok és jelek összefüggéseinek felismeréséig. Innentől már csak egy lépés választja el a dolgok és a nekik megfelelő akusztikus jelek felfogásától. Az elhangzott közlés „kulcsszava” alapján már akkor megpróbálja értelmezni az elhangzottakat, amikor annak számos elemét még nem ismeri, tehát nem is képes azonosítani. Ahogyan egyre több szót rak egymás után saját beszédében, úgy egyre pontosabban képes feldolgozni a hangzó beszédet. A gyermek beszédmegértési folyamata eleinte hierarchikusan működik, s csak jó néhány év elteltével alakul ki a felnőttére jellemző csaknem párhuzamos beszédfeldolgozás. Ez azt jelenti, hogy a kisgyermek a hallás alapján észleli az elhangzottakat, s ebben az összes szükséges észlelési részfolyamat teljes egészében részt vesz. Az ezen működések alapján kapott eredmény jut a megértés, majd az értelmezés szintjére. Ennek megfelelően az anyanyelvet elsajátító beszédfeldolgozási mechanizmusa jellegzetesen lassabb, s akkor sikeres, ha a feldolgozást maradéktalanul végre tudja hajtani. Ehhez nagy segítség, ha a hallott közlések tempója nem nagyon gyors, illeszkedik a gyermek még lassabb percepciós rendszeréhez.

Az anyanyelv elsajátítása egyfelől univerzális, emberi tevékenység, folyamatának egyes szakaszai nem megfordíthatók. Nem képzelhető el olyan ép hallású, ép értelmű gyermek, aki előbb használna szómondatokat (holofrázisokat), s azt követően kezdene el gögicsélni. Az anyanyelv elsajátítása másfelől azonban igen sajátos, hiszen egy adott nyelv specifikus jellemzőinek a megismerését és birtokbavételét jelenti. Amíg például egy angol gyermek 3-4 éves korára megtanulja azonosítani, megkülönböztetni és létrehozni a zöngétlen réshangoknak egy négyelemű sorát, a dentális (*sz*), az interdentalis (*θ*), a labiodentalis (*f*) résmássalhangzókat és a *h*-t, addig egy magyar anyanyelvű kisgyermek artikulációs

bázisában ugyanezen életkorban egy háromelemű sor található: a dentális (*sz*), a labiodentális (*f*) résmássalhangzó és a *h* vagy — bizonyos beszédhiba esetén — az interdentális (*θ*), a labiodentális (*f*) résmássalhangzó és a *h*.

Az anyanyelv kialakulása — ugyanazon nyelvközösségen belül — hasonló, sok közös vonást, alapvetően azonos szakaszokból álló folyamatot jelent. Természetesen jellegzetesek az egyéni különbségek is, amelyek a kisgyermek genetikai és környezeti meghatározottságából adódnak. A magyar gyermek nyelvelsajátításáról számos könyv és tanulmány áll rendelkezésre (KENYERES 1926; S. MEGGYES 1971; GÓSY 1984; 1997b; LENGYEL 1983; stb.); tekintettel azonban a nyelv lassú, de állandó változására, az anyanyelv-elsajátítás sajátosságainak vizsgálata újra és újra kihívást jelent a kutató számára. Az éptől eltérő nyelv- és beszédfejlődésű gyermekek vizsgálata és a fejlesztési módszerek kialakítása szükségessé teszik az ép fejlődés menetének mind pontosabb megismerését és leírását.

Tapasztaljuk és a kutatás objektíve is kimutatta, hogy az elmúlt száz év során a beszédtempó — szerte a világon — felgyorsult (vö. GÓSY 1987a). Ez a gyorsulás — sajnos — nem kismértékű, napjainkban percenként 10-20 szóval ejtünk többet, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Kevesebb szünetet tartunk, szinte nem merünk szünetet tartani a társalgás során, ezáltal a beszédprodukciónak még gyorsabbá válik. (Mindezen természetesen nem változtat az a kétségtelen tény, hogy mindig voltak, vannak és lesznek lassabb tempóban beszélő emberek is.) A kisgyermeknek manapság az általában minden területen meggyorsult tempójú közlések alapján kell anyanyelvét elsajátítania. Ez pedig oda vezet, hogy az elsajátítás során sok lesz a bizonytalanság, amely mind a gyermek beszédképzésében, mind pedig a beszédfeldolgozásában érezteti nemkívánatos hatását. Rendkívüli felelőssége van mindebben és mindezek miatt a szülőknek, a pedagógusoknak (az óvónőtől az egyetemi tanárig), de minden felnőttnek is, aki beszédmintát kell, hogy nyújtson az anyanyelvét tanuló kisgyermek és az anyanyelvét egyre jobban birtokba vevő nagyobb gyermek, tinédzser és fiatal felnőtt számára.

Anyanyelvünk változása

Óhatatlanul és időről időre felvetődik a kérdés: a változás egyben romlás-e. Romlás-e a beszédtempó gyorsulása? Romlás-e a szavak végének rövidítése, elhalkulása? Romlás-e a magánhangzók minőségének pontatlan képzése? A kérdések sorozatát oldalakon át folytathatnánk. A kérdések pedig már önmagukban vitára adnak alkalmat. Minél inkább a jelen nyelvi változásait érintik a kérdések, annál nehezebb a válaszadás. Nyilvánvalóan furcsán hangzana, ha valaki megkérdezné, hogy romlás volt-e a tővéghangzók lekopása a magyar nyelv történetét tekintve. Érdemes kicsit eljátszani a gondolattal. Úgy gondolom, hogy ha lett volna ómagyar kori nyelvművelés, akkor feltétlenül romlásnak minősítette volna

az *utu*, *hodu* stb. szavaink *út*, *had* alakra rövidülését. Nem valószínű ugyanakkor, hogy bármit is lehetett volna tenni a nyelvi változások ellen, amelyek öntörvényűségét kevésbé lehetett befolyásolni, mint napjainkban. MARIO PEI írja (1966), hogy a spanyol nyelv egy sajátos sziszegő hangja úgy vált a nyelv artikulációs bázisának részévé, hogy a beszédhibás király ejtését először az udvaroncok kezdték utánozni, majd az a nyelvet beszélők közösségében elterjedt és végül polgárjogot nyert. A történetet ismertető nyelvtörténész maga is kételkedik az efféle változás lehetőségében, illetőleg a történet hitelességében, kétséget kizáró bizonyítékot ellene azonban nem lehet felmutatni. Az írásbeliség tömeges elterjedése és más tényezők már nagyobb hatással voltak a nyelvi változásokra. Kosztolányi Dezső 1913-ban azt írta, hogy „A nyelv megújulásának most kell elkövetkeznie”. Kodály Zoltán 1937-ben kifejezetten romlásról ír: „A romlás legsúlyosabban az artikulációt és a ritmust, a nyelv zenei rendszerét érinti”. E tanulmánynak nem célja a nyelvi változások elemzése, azok minőségének tárgyalása és megítélése. Az azonban egyértelmű, hogy ilyenfajta elemzésekre, kutatásokra sok szempontból szükség van. A mindenkori kiindulás pedig szükségszerűen az, hogy a nyelv változásait a beszédkommunikáció szempontjából vizsgáljuk meg. A kérdés tehát így fogalmazható meg: az adott nyelvi változások nehezítik, gátolják-e a hangzó beszéd feldolgozását, megértését, értelmezését. Ha igen, akkor romlásról van szó, s küzdenünk kell ellene, különösen azoknak, akiknek a beszéd mindennapi munkájuk eszköze. A változás minősítése azonban nagy körültekintést igényel, és csak az anyanyelvét kiválóan ismerő és a tudomány szakban is felkészült kutató vállalkozhat erre.

Az írott nyelv elsajátítása

Évszázadokon át volt természetes, hogy a gyermek megtanul beszélni, de hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy azt mondhassuk, természetes, hogy a gyermeknek meg kell tanulnia olvasni. Az írott nyelv elsajátítása két, egymással összefüggő folyamat birtoklása, az olvasásé és az írásé. Az írott nyelv a hangzó nyelven alapszik, az írott nyelv elsajátítása magától értetődően kapcsolódik az anyanyelv elsajátításához.

Az olvasás komplex folyamat. A gyermek részéről feltételezi, hogy az írott nyelv elsajátításához szükséges készségek megfelelően fejlettek és jól működnek. Hagyományos megfogalmazás szerint az olvasás a leírtak által vezetett gondolkodás, az olvasási készség pedig az írott szövegek megértésének képessége (THORNDIKE 1973). Pontosabb az a meghatározás, amely szerint az olvasás dekódolási készség: a leírt szavak transzformációja beszélt (kiejtett) szavakká (PERFETTI 1986: 18). Az olvasást azért tartják a szó legszorosabb értelmében összetett folyamatnak, mivel a megfelelő morfológiai, funkcionális biológiai és kognitív fejlettség esetén vizuális transzformációk közbeiktatásával és egyfajta kódváltással teszi lehetővé az információ feldolgozását. A bal agyféltekének

mint a nyelv és a beszéd központját tartalmazó féltekének meghatározó szerepe van ebben a folyamatban. A bal agyféltekében találhatóak azok a központok, amelyek az anyanyelv beszélt és írott változatának elsajátításához szükségesek: a beszédprodukciónak, a beszédpercepciónak központok, a nyelv, a fogalomalkotás, a gondolatkidolgozás, illetőleg a látás az alak- és a térviszonyok felismerésének központjai (stb.). Mindezek — a szinaptikus kapcsolatok révén — egyfajta hálórendszerként alkotnak, így a működéseik relatív elkülönítettsége mellett is szoros kapcsolatban (relatív függőségben) vannak egymással.

LEONARD BLOOMFIELD írta le elsőként (1942) és azóta sokan igazolták, hogy az írott nyelv elsajátításában a nyelvi folyamatoknak meghatározó jelentőségük van. Ez azt jelenti, hogy az olvasás tanulásának feltétele a megfelelő szintű anyanyelvi tudás. Az anyanyelvi ismeretek egy részének azonban — tudományosan, kísérletileg igazoltan — lényegesen nagyobb jelentősége van az olvasás folyamatában és a megtanulásában, mint a másoknak. Ez a hangzó beszéd felismeréséért, megértéséért felelős beszédpercepció mechanizmus (pl. VELLUTINO 1980).

A gyermek a tanulási folyamatok során két módon jut az ismeretek birtokába: egyfelől a tanítói, tanári magyarázat feldolgozásával, vagyis az elhangzó beszéd megértése révén, másfelől pedig az írottak feldolgozásával, megértésével és tárolásával. A verbális beszéd feldolgozási folyamatainak zavara azonban kihat az írott nyelv elsajátítására, vagyis a beszédpercepció mechanizmus elmaradott, zavart működése következtében létrejön a tanulási zavar vagy tanulási nehézség. Ez esetben ugyanis a gyermek sem az elhangzó beszéd, sem a leírtak alapján nem képes újabb ismeretek birtokába jutni, sőt a meglévők szinten tartása és aktiválása is előbb-utóbb gondot fog jelenteni számára. Ebben az értelemben a tanulási nehézség/zavar — függetlenül a gyermek életkorától — szindróma, amely készségzavarra, részképesség-hiányra, illetőleg olvasási nehézségre vezethető vissza.

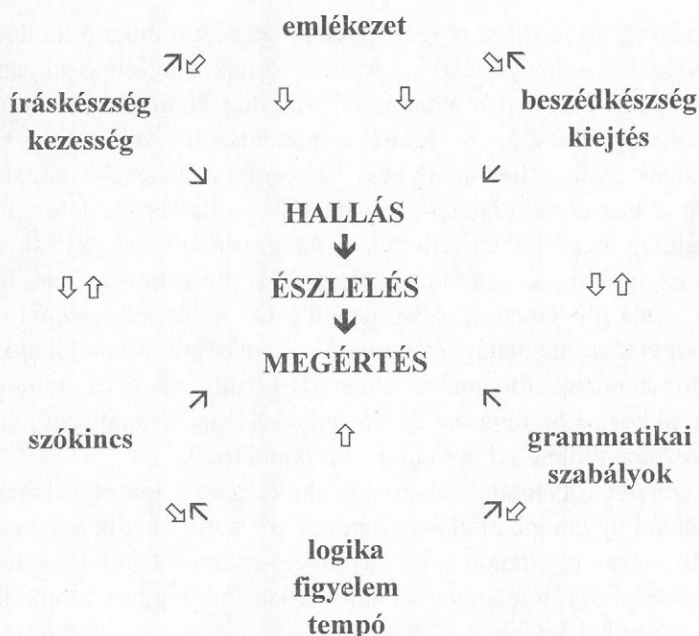
Melyek az írott nyelv elsajátításáért felelős nyelvi folyamatok? Tudjuk, hogy a gyermek anyanyelvét élete első éveiben sajátítja el, hároméves korára alapfokon kialakult nyelvet és beszédet birtokol. Három- és hatéves kor között folyamatos fejlődés következik, a pszicholingvisztikai adatok tanúsága szerint nemcsak mennyiségi, hanem még jelentős minőségi változások jellemzik az anyanyelv mind tökéletesebb elsajátítását. A beszédtanulás természetesen nem zárul le a 6-7 éves korig, de ettől kezdve a működéseket döntően befolyásolja az a két tényező, hogy egyfelől a korábnál célzottabb, tudatosabb fejlesztés részese a gyermek (iskoláztatás), másfelől pedig, hogy a kizárólag verbális anyanyelvátadás mellett megjelenik a vizuális is, az írott forma.

A beszédprodukciónak és a beszédmegértés folyamatainak hatással vannak egymásra, de az egyik teljesítményéből nem ítéhető meg a másik folyamatrendszer szintje. Ez azt jelenti, hogy jó beszédprodukciónak nem feltétlenül jár együtt jó be-

szédmegértéssel, de fordítva is igaz: gyenge beszédprodukciónak mellett tapasztalhatunk kiváló beszédmegértést is. Az életkornak megfelelő anyanyelvi szint megítélése egyébként is bizonytalan. Viszonylag könnyen eldönthető, hogy a gyermek beszédprodukcója — kiejtése, mondat szerkesztése stb. — megfelelő-e az életkorában elvárt teljesítménynek. Lényegesen nehezebb annak eldöntése, hogy vajon a beszédfeldolgozási folyamatok — hallás, észlelés, megértés — épek-e, illetőleg megfelelően fejlettek-e. Az írott nyelv elsajátítása szempontjából pedig ez utóbbinak van döntő szerepe. A beszédprodukciónál jóval kisebb mértékben gyakorolhatást az olvasástanulásra. A beszédpercepció folyamatai azonban alapvetően meghatározzák annak sikerességét. Kimondható: ha a gyermek beszédpercepciói folyamatai elmaradást vagy zavart mutatnak egy adott életkorban, akkor az az olvasás- és írástanulást nem kívánatosan nehezíti, s ennek következtében kihát a többi tanulási folyamatra is.

Az anyanyelvi folyamatok elvárt kialakultságára tekintettel kisebb-nagyobb különbségekkel ugyan, de általában hatéves kor körül kezdik a gyermekek olvasástanítását szerte a világon. Az anyanyelv-tudás megfelelő szintje, azaz a többé-kevésbé elsajátított anyanyelvi fonetikai/fonológiai/grammatikai/szintaktikai és szemantikai jelenségek és szabályok ismerete és alkalmazási készsége lehetőséget teremt a beszélt nyelv írott formájának leképezésére, egyfajta reprodukcióra. Mindez pedig az írott nyelv felismeréséhez szükséges transzformációs folyamatok alapja (1. a 2. ábrát a következő oldalon).

Az olvasástanuláshoz szükséges készségek rendszerének középpontjában a beszédfeldolgozási folyamat áll. Jelentős a szerepe az emlékezetnek általában, különösen az ún. rövid idejű verbális és vizuális emlékezeti működésének. Az olvasás minőségét jelentősen befolyásolja a verbális beszéd-készség (beszédprodukciónak), az íráskészség (ceruzafogás, irányfelismerés, vizuális észlelés), a mentális lexikon (szókinccs) és annak aktivizálhatósága, a grammatikai/szintaktikai szabályok ismerete és alkalmazási készsége. Az olvasás folyamatában fontos a szerepe a kezesség kialakultságának (kézdominancia) és az ehhez kapcsolódó agyfélteke-dominanciának, továbbá a ritmusészlelési készségnek. Másodlagosnak tekintjük az artikulációs biztonságot (itt: hangképzést), valamint a kiejtést (itt: mondat- és szövegformálást); megjegyezzük ugyanakkor, hogy van olyan felfogás, amely szerint az artikulációs hiba rizikó faktor az olvasás elsajátítására vonatkozóan.

2. ábra

Az írott nyelv elsajátításához szükséges készségek

A hallott és az írott nyelv összefüggései

A hangzó beszéd dekódolása a hallással kezdődik, az ennek megfelelő folyamat az írott szöveg dekódolásakor a látás. A hallást a beszédészlelési szint folyamatai követik, a látást a vizuális észlelési folyamatok. Míg az előbbi esetben a beszéd akusztikai, fonetikai, majd fonológiai felismerése történik, addig az utóbbi esetben az optikai elemzést és a betűfelismerést követően a folyamat közvetlenül „átkapcsol” a beszédpercepció szintre a betű–hang megfeleltetés transzformációjával. Innentől közvetlen transzformációk történnek: a betűsor és az annak megfelelő beszélt hangsor lexikai azonosítása, valamint a grammatikai/szintaktikai struktúrák megfeleltetése és felismerése, azaz a megértés. A megértés teszi lehetővé az asszociációs szint működését (GÓSY 1989). Az olvasás gyakorlottsága azt jelenti, hogy egyre automatikusabbá válik a hang–betű megfeleltetés, s az írott szöveg csupán közvetett transzformációk révén (esetlegesen) tart kapcsolatot a beszélt nyelv dekódolási mechanizmusával. A vizuális élmény egyre gyorsabban lesz képes a lexikai azonosítást kiváltani, a szemantikai, szintaktikai struktúrákat aktivizálni.

A leírtaknak megfelelően az olvasás tanulásának két nagy szakasza van: az elsőben a gyermek elsajátítja a szimbólumokat (a betűket), és képessé válik azo-

kat az anyanyelvi hangoknak, illetve fonémáknak megfeleltetni; a másodikban pedig ezekhez a felismert szimbólum-sorokhoz jelentést rendel. A kezdeti szakaszban a figyelem középpontjában a dekódolás áll: a betűsor felismerése és a megfelelő beszédhangokkal történő megfeleltetése. Erre épül a következő szakasz, amelyben a felismert betűsoron alapuló hangsor jelentését azonosítja a gyermek. A valódi olvasási folyamat akkor következik be, amikor az első szakasz automatikussá válik, s a figyelem a kezdetektől a második szakaszra koncentrálódik. Ekkor már nincs semmiféle „átkapcsolás” az első szakaszból a másodikba: létrejön az értő olvasás. Az olvasni tanuló hangos olvasása jól tükrözi, hogy a kezdeti vagy már az értő olvasás szakaszában van-e. Amikor a gyermek felismeri a betűk közvetítette hangsort és kiejti, például, hogy *asztal*, majd rögtön utána megismétli: ASZTAL, ez azt jelzi, hogy az első meghangosításkor a dekódolási folyamat történt meg, a második ejtéskor pedig a mentális lexikonban azonosította a szót a megfelelő jelentéssel. Ha a hangos olvasáskor már elmarad az „aha”-élményt jelző jelentésfelismerés, vagyis a második ismétlés, akkor nagy valószínűséggel létrejött az értő olvasás: a figyelem a második szakaszra összpontosult.

Az anyanyelvi beszédészlelési folyamatok felelősek az olvasás és írás technikai oldalának sikeres elsajátításáért, a helyesírásért, az idegen nyelv és a matematika alapjaiért, a memoriterek kódolásáért és előhívásáért. A beszédmegértési szint felelős az olvasottak megértéséért, az elhangzott szó, szavak írott formába öntéséért, a szóveges matematika példák megértéséért, számos tanulási folyamatért. A legmagasabb szint, az értelmezés szintje felelős az összefüggések felismerésének működéséért, a tanulságok felismeréséért, az asszociációs folyamatok kivitelezéséért, vagyis a tanulási folyamatok koordinálásáért. Következésképpen, ha bárhol ezekben a részfolyamatokban elmaradás vagy zavar áll fenn, akkor nemcsak a hangzó beszéd felismerése, de az írott nyelv elsajátítása is nehézségekbe ütközik.

A beszédfeldolgozási folyamat zavarára utaló jelek

Az óvodás gyermekek mintegy harmadánál tapasztaljuk, hogy az anyanyelv-elsajátítás folyamata zavarokat mutat (a gyermekek beszédtanulása lassúbb, akadályozottnak tűnik, nemegyszer késik az indulás, a kisgyermek beszéde a fiziológiás ejtэшibákon túl is artikulációs hibákat tartalmaz, a nyelvi analógiák a kívántnál tovább élnek a gyermek nyelvében, bizonytalan a beszédészlelésük, a beszédmegértésük, nem működnek jól az asszociációs folyamatok). Hangsúlyozottan jelentkezik ez az ún. rizikó gyermekeknél (a koraszülötteknél, az ingerzegény környezetben élőknel, az átmeneti halláscsökkenést mutatóknál stb.). A célzott fejlesztés hiányában ezek a gyermek készségbeli elmaradásokkal kerülnek iskolába, amelyek — az elmaradás mértékének függvényében — fogják megakadályozni őket a problémamentes olvasás- és írástanulásban. A

„felszínen” különféle formákban tapasztaljuk a beszédfeldolgozási folyamat zavarára utaló jeleket, így ezeknek az értelmezése gyakran téves. Az iskolai kudarc tehát nagyon sokszor váratlanul éri mind a gyermeket, mind a szülőket. Tekintjük át röviden, mik ezek a felszíni jelek.

a) Előfordul, hogy a gyermek azt mondja: „*Nem hallom.*” vagy „*Nem hallottam.*” Ez a kijelentés (ha egyáltalán elhangzik) egyértelműen az ép hallás kérdését veti fel a felnőtt környezet számára (s a legkevésbé sem a beszédészlelés vagy a megértés mechanizmusának esetleges zavarát). Egyre általánosabbá váló gyakorlat ekkor, hogy a gyermek hallását ellenőrzik (ami természetesen elengedhetetlen!). Ha azonban a klinikai mérés ép hallást mutat, akkor a problémával tovább már senki nem törődik; a feldolgozó rendszer hibás működése továbbra is rejtve marad.

b) Gyakoribb felszíni tünet, hogy a gyermeknek többször szólnak, s látszólag „nem figyel”. Ilyenkor a gyermeket rendszerint figyelmetlennek minősítik, holott a beszédmegértéssel kapcsolatos zavarok egyik jellegzetes megnyilvánulási formája éppen a gyermek látszólagos „figyelmetlensége”. A figyelmetlenség rovására írják azt is, ha — akár az óvodás, akár az iskolás — hibásan hajtja végre az adott feladatot vagy visszakérdez a feladatra. A feladat hibás megoldásakor a felnőtt környezet a feladatmegoldási tévedést értelmezi, és fel sem merül, hogy a hibás eredmény a gyermek észlelésének és/vagy megértésének zavarából, hibás működéséből, esetleg a feladat megjelölésének meg nem értéséből adódott.

c) Jellegzetes tünet, amikor a gyermek gyakran „visszakérdez”. Ötéves kor alatt viszonylag ritkábban fordul elő, később gyakoribb. A felnőtt környezet ezt a jelenséget is a figyelmetlenséggel magyarázza. Ugyanez a magyarázat akkor, ha a gyermek nem az elvárt reakciót produkálja. Tekintettel arra, hogy a megismételt utasításra a reakciója vagy válasza sokszor megfelelő, a tévedést újra nem figyelésnek gondolják. Nem tagadjuk természetesen a gyermekkori figyelmetlenség, játékoság, viselkedési, magatartási problémák stb. létezését! Csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy ezek a jelenségek önmagukon túl is mutathatnak, azaz másféle zavar(ok) megnyilvánulási formái, tünetei is lehetnek. Megjelenésükkor mindig és minél előbb ki kell zárnunk a halláscsökkenés, valamint a beszédészlelés és beszédmegértés zavarainak lehetőségét.

d) A beszédfeldolgozó mechanizmus zavara(i) sok esetben viselkedési problémákban öltönek testet. Az óvodás gyermek „rosszalkodik”, az iskolás „mást csinál, mint amit kell”, illetőleg „rossz a magatartása”.

e) Nemesgyiszter előfordul az a jelenség, hogy a gyermek „túl játékosnak”, „éretlennek” tűnik, különösen óvodás korban, de kisiskolás korban is. Ők azok, akik szívesebben autóznak, babáznak a mesehallgatás alatt; nem akarnak (vagy csak nagyon nehezen, többnyire kényszer hatására) részt venni a közös és főként

az egyéni szereplésekben; csaknem megoldhatatlan gondot jelent számukra a mondókák, versikék, énekek megjegyzése, megtanulása.

f) Ritkábban tűnik fel a szülőknek (első gyermek esetében kevésbé, mint a másod- vagy harmadszülöttek esetében), hogy a gyermek beszédfejlődése lassabb, szókincese szűkebb, mint az az adott életkorban elvárható lenne. Nem kizárólag a beszédészlelési és/vagy megértési folyamatok működése lehet felelős mindezért, de nem is zárható ki behatóbb vizsgálat nélkül.

g) Jellemző, ha a gyermek nehezen sajátít el „új” szavakat, illetőleg ha az artikuláció során az átlagosnál jobban torzítja őket. Szinte biztosra vehető, hogy ennek a jelenségnek a háttérében a beszédészlelés folyamatának/folyamatainak zavara húzódik meg.

h) Gyakran felmerül a beszédhiba (mint beszédprodukciós hiba) és a beszédfeldolgozási folyamatok működésének összefüggése. Az artikulációs (és/vagy kiejtési) hibák háttérében nincsenek feltétlenül beszédészlelési zavarok is. A beszédhibás gyermekek valamivel több, mint a felénél azonban a feldolgozó folyamatok kisebb-nagyobb zavarát is tapasztaljuk. Az artikulációs hiba megletekor (utólag) igen nehéz megmondani, hogy a motoros „ügyetlenség” párosult-e a beszédészlelési zavarral, avagy a beszédészlelési folyamat zavara idézte elő az artikulációs hibát.

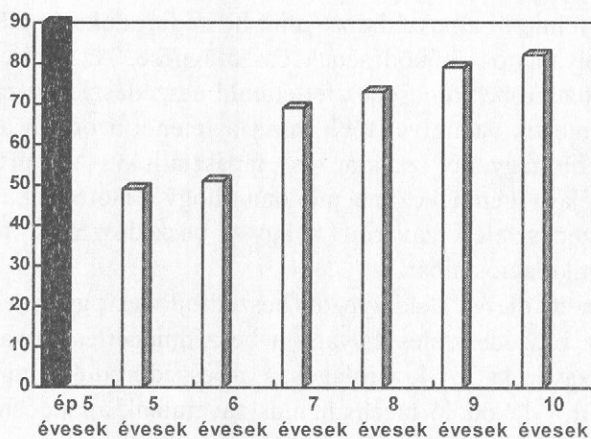
i) A megkésett, illetve akadályozott beszédfejlődésű gyermekek kivétel nélkül mutatnak a beszédészlelés és/vagy a beszédmegértés folyamataiban is kisebb-nagyobb zavarokat. A kizárólagosan a beszédprodukcióra koncentráló terápia hozzájárul a dekódoló mechanizmus zavarainak állandósulásához, ezáltal az anyanyelv-elsajátítás egyoldalú fejlődéséhez.

A beszédészlelés és beszédmegértés elmaradott szintjének következménye és ezáltal leggyakoribb megnyilvánulási formája iskoláskorúaknál az olvasászavar (olvasási nehézség), ezzel egyidejűleg általában az írászavar is. A verbális közlések megértésének nehézsége, az írott nyelv tökéletlen elsajátítása egyenesen vezet később a tanulási zavar mint szindróma kialakulásához.

Az olvasástanuláshoz szükséges készségek zavarai

Az olvasási zavarral foglalkozó szakemberek egyöntetűen állítják, hogy a nyelvi képesség bármely összetevője oka lehet az olvasási nehézségnek. Magyar anyanyelvű óvodásokkal és olvasási nehézséggel küzdő kisiskolásokkal végzett vizsgálatok adatai alapján megerősíthetővé vált a következményes összefüggés a beszédpercepció szint és az olvasási készség között (GÓSY 1995a; 1996). Az elmúlt évek során több, mint kétezer 5-12 éves gyermek anyanyelvi és ahhoz kapcsolódó készségeit vizsgálták meg (a GMP-diagnosztika standardizált módszerével, GÓSY 1995b). Ennek alapján a következő alapösszefüggések állapíthatók meg:

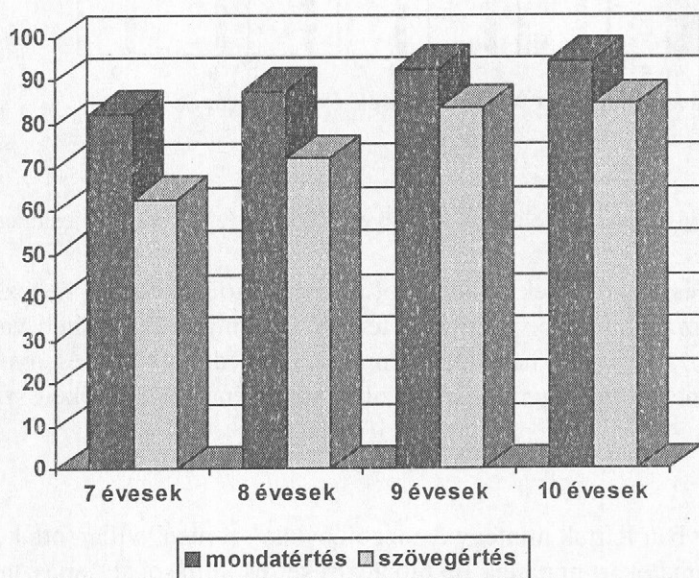
a) **Beszédészlelési zavar/elmaradás és ép értés** esetén artikulációs hibákat, dyslexiás és dysgráfiás tüneteket, azaz az olvasás és írás technikájának kisebb-nagyobb mértékű zavarát látjuk. A beszédpercepció zavar érintheti valamennyi szint működését, de korlátozódhat egy vagy néhány szintre. Jellegzetes eltérést látunk a beszéd időviszonyainak korrekt azonosításában, valamint a szeriális észlelésben (a hangok egymásutániségének pontos felismerésében és reprodukálásában). A 3. ábra 5-10 éves gyermekek szeriális észlelésének átlagadatait mutatja (elmaradott teljesítmény esetén). A normál fejlődéskor elért érték 6 éves korban már 100%.

3. ábra
Gyermekek szeriális észlelése

b) **Beszédmegértési zavar/elmaradás és ép észlelés** esetén verbális beszédértési nehézségeket, beszédalkotási problémákat, olvasásértési és -értelmezési nehézségeket tapasztalunk, továbbá járulékosan már jelentkeznek a gondolkodási korlátok és bizonyos viselkedési problémák is. A beszédmegértésen belül zavart lehet a szövegértés ép mondatértés mellett, illetőleg zavart lehet a mondatértés ép szövegértés mellett. Az első esetben a beszédértést biztosító szemantikai és szintaktikai sajátosságok felismerése relatíve jól működik, a folyamat asszociációs szintje, a logika, a korábbi ismeretek beépítésének készsége azonban nem. A második esetben éppen a közlésegségeket (többnyire mondatok) megértését szemantikai és/vagy szintaktikai felismerési nehézségek gátolják, ugyanakkor a gyermek logikája, esetleges kulcsszó-stratégiája, „élettapasztalata” a szövegértést ideiglenesen lehetővé teszik számára. Adataink szerint a hat-és féléves, iskolába menő gyermekek szöveg- és mondatértése mindössze 37%-

uknál volt jó; 33%-uknál a mondatértés jó, a szövegértés azonban elmarad az életkorban szükségestől; 11%-uknál a szövegértés jó, a mondatértés azonban nem; 19%-uk pedig mind a szöveg-, mind a mondatértésben az életkorukban elvártnál gyengébben teljesített. Ezeknek a gyermekeknek az olvasástanulása — hipotetikusan ép beszédpercepció és egyéb készségeket feltételezve — nagy valószínűséggel a következőképpen alakul: 37%-uk jó olvasó lesz, 33%-uk az első két osztályban jó olvasó lesz (technikailag), várhatóan harmadik osztálytól jelentkeznek az olvasásértési nehézségeik, 11%-uk kisebb-nagyobb olvasásértési nehézségeket fog mutatni a kezdetektől, míg 19%-uk biztosan az olvasási nehézséggel küzdők csoportjába fog tartozni. A 4. ábra első, második, harmadik és negyedik osztályos gyermekek beszédértésének eredményeit összegzi. Ép fejlődés esetén a mondat- és szövegértés 7 éves kortól 100%, 6 éves korban a mondatértés minimálisan 80%, a szövegértés pedig 70% (vö. GMP-diagnosztika sztenderd értékei).

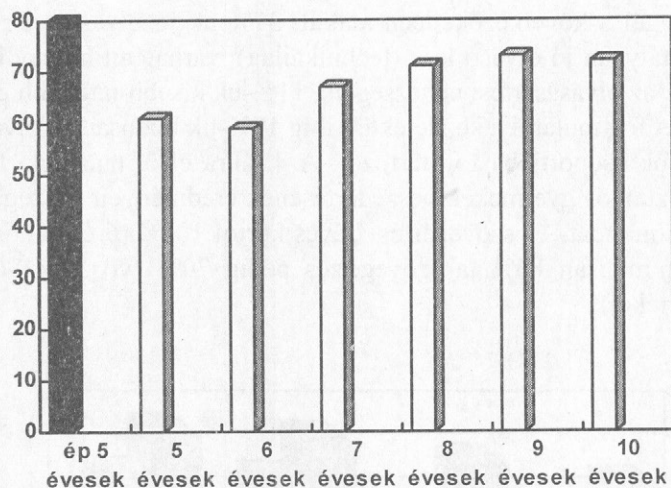

4. ábra

Gyermekek mondatértési és szövegértési teljesítménye

c) **Együttes beszédészlelési és beszédmegértési zavar/elmaradás esetén** az említetteken túl tanulási zavarokkal és nemegyszer személyiségtorzulással is találkozunk, az 5. ábra a beszéd időviszonyainak zavart észlelését mutatja. A beszédmegértési folyamat részlegesen vagy teljesen zavart működése mellett más

készségek zavart/elmaradott szintje súlyosbíthatja a gyermek helyzetét. Ezek a következők: a mentális lexikon nehezített hozzáférhetősége, a ritmusészlelés hibája, irányfelismerési nehézség, a kézdominancia kialakulatlansága.

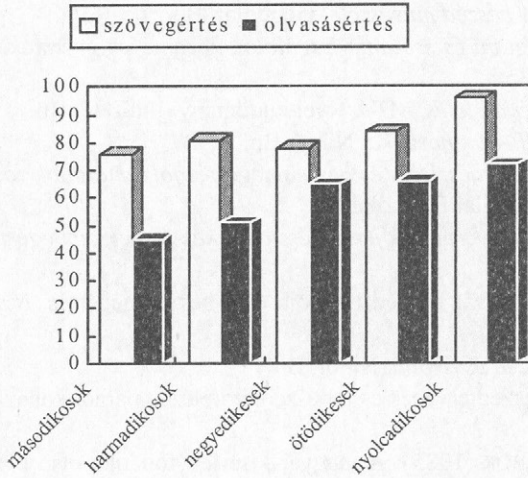
5. ábra

A beszéd időviszonyainak felismerése 5-10 éves korban (elmaradott teljesítmény)

A szövegértési nehézségek minden korcsoportban olvasásértési nehézségekhez vezetnek, ez utóbbi az olvasás adott technikai szintje csökkentheti vagy tovább növelheti. A 6. ábra második, harmadik, negyedik, ötödik és nyolcadik osztályos gyermekek szövegértésének és olvasásértésének átlagértékeit szemlélteti.

Befejezés

A tanulmányban leírtak mintegy „mozgófénykép-szerűen” villantottak fel területeket, folyamatokat, mutattak be hipotéziseket és állításokat, tapasztalati és kísérleti eredményeket, fogalmaztak meg szabályokat és javaslatokat, amelyek mind-mind egyetlen tárgykört érintettek, anyanyelvünket. A cél az volt, hogy tükröt tartsunk az olvasó elé, szembesítsük azzal, amit nap mint nap használ, tudatosítsuk azt, hogy beszél és beszédet ért, olvas és ír, fogalmaz és átad. Ha pedagógus, akkor mintát ad, ezért nagyon fontos, hogy ezt ne csak a készség szintjén, hanem a tudatosság és az ismeretek birtokában művelje. Az anyanyelvet nemcsak gyermekkorunkban tanuljuk, ez a tevékenység végigvonul életünkön, s a használat során változik, hiszen változik az, aki beszél, az, aki ezt fel-

6. ábra

dolgozza, és változik a helyzet is, amelyben mindez történik. A tudomány feladata az, hogy minél pontosabban elemezze az apróbb részleteket is, kutassa az összefüggéseket, tárja fel mindazt, ami a gyakorlat számára közvetve vagy közvetlenül felhasználható.

Az anyanyelv kutatása és oktatása, csakúgy, mint az anyanyelv használata, akkor lesz sikeres és igaz, ha nem feledjük Illyés Gyula örökérvényű szavait: „...a jó magyar írás és beszéd tanítását voltaképpen a helyes gondolkodás tanításával kell kezdeni” (Anyanyelvünk. Budapest 1964).

GÓSY MÁRIA

Irodalom

- BALÁZS BOGLÁRKA–GÓSY MÁRIA (1988): Környezetünk hangjelenségeinek hatása a beszédre. *Fül-orr-gégegyógyászat* 34. 145–50.
- BLOOMFIELD, LEONARD (1942): Linguistics and reading. In: *The Elementary English Review* XIX, 125–30; 183–6.
- BÓDI ZOLTÁN (1988): Internetes kommunikáció — beszédkommunikáció. In: *Beszédkutatás* 98. Szerk. GÓSY MÁRIA. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. 178–89.
- FÁBRICZ KÁROLY (1988): A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéséhez. In: *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Szerk.: KONTRA MIKLÓS. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. 76–90.

- FISCHER SÁNDOR (1967): *A beszéd művészete*. Gondolat, Bp.
- GÓSY MÁRIA (1984): *Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- GÓSY MÁRIA (1989): *Beszédészlelés*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- GÓSY MÁRIA (1995a): *GMP-diagnosztika*. Nikol, Bp.
- GÓSY MÁRIA (1995b): *A beszédészlelés és beszédmegértés folyamatának zavarai*. Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskola, Bp.
- GÓSY MÁRIA szerk. (1996): *Gyermekek beszédészlelésének és beszédmegértésének zavarai*. Nikol, Bp.
- GÓSY MÁRIA (1997a): A magyar beszéd tempója és a beszédmegértés. *Nyr.* 121: 129–39.
- GÓSY MÁRIA (1997b): *Beszéd és óvoda*. Nikol, Bp.
- GÓSY MÁRIA (1998): A beszédtervezés és a beszédkivitelezés paradoxona. *Nyr.* 122: 3–15.
- GÓSY MÁRIA–OLASZY GÁBOR (1985): A magyar kísérleti fonetika első évtizedei. *NyK.* 87: 109–21.
- HERNÁDI SÁNDOR (1978): *Beszédművelés*. Tankönyvkiadó, Bp.
- KENYER ELEMÉR (1926): *A gyermeknyelv fejlődése*. Bp.
- LENGYEL ZSOLT (1983): *A gyermeknyelv*. Gondolat, Bp.
- LEVELT, W. J. M. (1989): *Speaking. From Intention to Articulation*. MIT Press, Massachusetts, Cambridge.
- NAGY ADORJÁN (1947): *A beszédtechnika vezérfonala*. Bp.
- PEI, MARIO (1973): *Szabálytalan nyelvtörténet*. Gondolat Kiadó, Bp.
- PERFETTI, CH. A. (1986): Cognitive and linguistic components of reading ability. In: *Acquisition of Reading Skills*. Eds.: B. R. FOORMAN, A. W. SIEGEL. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey. 11–41.
- S. MEGGYES KLÁRA (1971): *Egy 2 éves gyermek nyelvi rendszere*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- THORNDIKE, R. L. (1973): Reading as reasoning. *Reading Research Quarterly* 2. 135–47.
- VELLUTINO, F. (1980): Perceptual deficiency and or perceptual inefficiency. In: *Orthography, Reading, and Dyslexia*. Eds.: J. F. KAVANAGH, R. L. VENEZKY. Baltimore. 251–70.

A nyelvi viselkedés dokumentumai a századelőről

„Amikor a nép urasan beszél”

A Magyar Nyelvőr 1872-es megalapításakor elsősorban nem szaktudományos folyóiratnak indult, hanem „a nyelvtudomány szűkebb világából kilépő harcosszervezetnek” (BÁRCZI, A Magyar Nyelvőr és a nyelvtörténet: Nyr. 96: 258), célja a helyes magyar nyelvhasználat terjesztése, a szabálytalanságok, idegenszerűségek kiirtása volt. Nyelvtörténeti és nyelvjárási kutatásainak is az volt az elsődleges indítéka, hogy szerkesztője és szerzői a régi magyar nyelvet és a népnyelvet tekintették „romlatlan”, követendő példának.

A folyóirat történetének második, SIMONYI ZSIGMOND szerkesztette időszakában — bár az „új ortológia” harcai lecsendesedtek — folytatta azt a gyakorlatias hagyományt, mely még SZARVAS GÁBOR célkitűzése szerint a lap feladatait „az egész nyelvélet körében” jelölte ki (Nyr. 1: 1–4). Ezzel összhangban SIMONYI egész munkásságában is érzékelhető a nyelv legkülönbözőbb rétegei iránti érzékenység: mutatja ezt, hogy lefordította MAX MÜLLER „Fölolvasásai a nyelvtudományból” című munkáját, amelyben megfogalmazódott a nyelv társadalmi tagoltságának ténye, vagy hogy a nyelvtudomány szempontjából is öröndetesnek tartotta JENŐ SÁNDOR és VETŐ IMRE tolvajnyelvi szótárának megjelenését (vö. SEBESTYÉN, A szociolingvisztika elemei Csűry Bálint népnyelvkutató iskolájában: MNyj. 38–39: 52).

Az ebből a korszakból származó folyóiratszámokat átböngészve hatalmas mennyiségű nyelvjárási anyagot találhatunk; a leírások pedig nem szorítkoznak csupán a hangtani, alaktani, szókészlettani sajátosságok ismertetésére, hanem szövegeket, népmeséket, szólásmódokat, sőt, ami szempontunkból a legérdekesebb lehet, párbeszédet is közölnek. A nyelv ezeknek a gyűjtéseknek a tükrében szinte mindig társadalmi vonatkozásaival együtt jelenik meg, a nyelvi adatok nem az életből kiszakítva, nem pusztán egy rendszer elemeiként vannak előttünk, vagyis az itt megjelenő, bár kifejtetlen nyelvfelfogásban a „a nyelv több mint struktúra: cselekvés, érzelem, szimbólum stb., amely nem választható el a beszélő közösségektől, tehát ezekre is ki kell terjeszteni a leírást” (BALÁZS GÉZA, Hatóerők a nyelvstratégiában: Magyar nyelv kultúra az ezredfordulón. 1998. 151).

Az idézett megfogalmazásban szereplő ismérvek BALÁZS szerint az ún. külső nyelvtudomány megközelítési módjára jellemzőek, szembeállítva a belső nyelvtudománnyal, amely a nyelv szerkezetére koncentrál, s elképzelhetőnek tartja a nyelv leírását steril, a beszélők érzelmeitől, társadalmi környezetétől elvonatkoztatott szabályokkal.

A nyelvtudomány alakulásának egy olyan korszakában vagyunk ekkor, a Nyelvőr történetének vizsgált szakaszában, amely megelőzi a belső nyelvészet SAUSSURE és CHOMSKY nevéhez köthető XX. századi fénykorát, s ahová időben az ezekkel a strukturalista és deskriptív irányzatokkal szemben létrejövő, illetve ezeket kiegészíteni szándékozó újabb nyelvtudományi törekvések, újabb részdiszciplínák mindegyikének gyökerei visszavezethetők, elsősorban éppen az említett külső szempontok figyelembe vétele miatt.

A szociolingvisztika, s a néha a részeinek is tekintett antropológiai nyelvészet és etnolingvisztika problémafelvetéseinek sokasága is megjelent már a legkorábbi nyelvjárási gyűjtésekben is, sőt a népnyelvkutatás egyes irányzataiban különösen fontos szerepet kaptak a társadalmi szempontok (vö. SEBESTYÉN, i. h.).

Ezeket a gyökereket, előzménymozaikokat keresve a komplex, nyelvhasználati szokásokat, üdvözlési formákat is számbavevő nyelvjárásleírásokon, jellegzetes szituációkat rögzítő párbeszédeken, egyes szokásokhoz kapcsolódó folklórszövegeken, „népnyelv hagyományokon” kívül a Nyelvőr 1891 és 1914 közötti számaiban, vagyis javarészt a SIMONYI vezetése alatti időszakban az Egyveleg címszó alatt időről-időre visszatérve „Mikor a nép urasan beszél”, illetve a korábbi számokban „Mikor a nép fia úriasan szól” címmel sajátos beszédhelyzetek leírását találhatjuk. A sorozat címe már önmagában is érdekes: hiszen a megszólalás, a beszéd egyes módjait jellemzőnek tartja egy társadalmi osztályra, vagyis problémaként mutatja be a nyelvi és társadalmi rétegződés összekapcsolódását, de elképzelhetőnek tartja, hogy egy másik csoport is használhassa ezeket a kifejezési módokat.

A leírások mindegyike más-más szerzőtől, néha akár megnevezetlen olvasótól származik, s általában mindenféle kommentár, nyelvészeti magyarázat nélkül vázol fel egy-egy nyelvi szituációt, azonban a Nyelvőr eredeti népnyelvről vallott felfogását ismerve, a szituációk megelevenítésének gyakran ironikus stílusából, a példák humoros voltából kiderülhet, hogy helytelenítő megítélésről, nyelvművelő szándékról van szó.

A legtöbb szöveg a nyelvi viselkedés, leggyakrabban a nyelvi sznobság egy-egy megnyilvánulását tárja elénk: ha magyarázat és elméleti megalapozás nélkül is, de olyan problémákat hoz felszínre, mint a nyelvi magatartás, a nyelvi benyomáskeltés, a beszédalkalmazkodás, vagy akár az identitásjelzés, arculatteremtés és arculatvesztés jelensége, amelyek vizsgálata a mikro-szociolingvisztika legújabbban előtérbe került kérdései közé tartozik.

Az e cím alatt lejegyzett nyelvi megnyilvánulásokban a beszélő mindig sajátos nyelvi arculat megteremtésére törekszik, „úriasan szól”, általa magas presztízsűnek tartott nyelvi elemek használatával igyekszik mások róla alkotott képét befolyásolni. Ez a benyomáskeltő szándék azonban sikertelen marad, arculatvesztés következik be (vö. NEMESI ATTILA LÁSZLÓ, Miként viselkedünk a szavakkal? Benyomáskeltés és nyelvhasználat: Nyr. 121: 493). A szituációk lejegyzésének ténye, a „leleplezés” önmagában véve is megmutatja a hatásos arculat megteremtésének sikertelenségét.

A rovat gyakran szórakoztató példái a nyelv szociálpszichológiai aspektusai iránti érzékenységet mutatnak, hiszen a viselkedés és a nyelvhasználat egységét illusztrálják különböző közvetlen nyelvi interakciókban, még akkor is, ha mindezt a kinevettetés szándékával teszik, saját nyelvi felsőbbrendűségük tudatában, s gyakran modoros megfogalmazásaikkal a mai olvasó számára ők maguk is nevetségessé válnak. Ezekben a rövid feljegyzésekben valójában a társadalom egy adott csoportjának, a Nyelvört olvasó, a nyelvhasználat kérdéseivel foglalkozó értelmiségi rétegnek a nyelvi értékítélete elevenedik meg, az általuk helytelenített nyelvi viselkedés tipikus példáival. Az „utánzó, nagyzó, okoskodó, fennhéjázó, látszateltető nyelvi magatartás” (BENKŐ LORÁND, Sznobság a nyelvhasználatban: Nyr. 118: 345) nyelvművelő célzattal történő kifigurázása azért maradhat hatástalan, mert ahogy a leírások stílusából, elitista, elitélő szemléletéből látszik, csupán egy másik, ugyancsak sznob nyelvi magatartásformával találkozunk.

Ellentmondásnak tűnhet, hogy ez a felfogás a népnyelvet „romlatlansága” miatt az „elkorcsosodott” köznyelv fölé emeli, mégis kigúnyolja a nép valós nyelvhasználatát; ennek az a magyarázata, hogy a népnyelv számukra elsősorban a tökéletes, érintetlen nyelv illúzióját jelenti, s ezért „amikor a nép urasan beszél” az már a nyelv romlásának folyamata. Miközben a nyelvművelők a népnyelvnek ezt az általuk teremtett absztrakcióját próbálják megvédeni a nyelv egyéb rétegeinek hatásaitól — hisz több feljegyzés is hivatkozik az újságok, a papok, a falusi tisztségviselők ékes, de nem magyaros nyelvhasználatára, amelyek mind rontják a nép nyelvét (Nyr. 31: 226, 32: 400) —, ők maguk rajzolnak e szituációk lejegyzésével nagyon hiteles képet a nép nyelvhasználatának valódi működéséről.

A példák összességéből kiderülhet, hogy melyek a lejegyzők által „urasnak” tartott, vagyis az „uras” beszédmódot sikertelenül utánzó nyelvhasználat jellegzetességei. Az egyik ilyen sajátosság az idegen szavak helytelen, inadekvát használata, másrészt előfordul egyes, más nyelvrétegbe (általában a hivatalos regiszterbe) tartozó magyar szavak félreértelmezése, s gyakori példa a nem a szituációnak megfelelő stílusréteg, regiszter választása is.

Egy esetben a SZIGETI ERNŐ gyűjtötte szituációkat az előforduló jelenséget értelmező, értékelő megjegyzések is kísérik: „a mi józan népünk csodálatosan

szeret idegen szavakkal cifrálni. A magyar paraszt, főleg ha már az iparos osztályba emelkedett, mutatni óhajtja, hogy nemcsak az urak tudnak szépen finoman beszélni, hanem ő is szerzett magának ilyen műveltséget. Ez a törekvés szüli azt a visszásságot, hogy az innen-onnan felkapott, előtte érthetetlen szavakkal dobálózik és a saját környezetében ily módon sikerül is tekintélyt szerezni magának.” (Nyr. 31: 227).

Ez a megfogalmazás az elitélő indíttatáson túl ugyancsak tartalmaz több, a nyelvhasználat és viselkedés összefüggéseivel kapcsolatos felismerést is. Nem tudományos keretben mutatja be a problémát, de hatásosan összefoglalja egy tipikus nyelvi viselkedésmód meghatározó tényezőit. Az önálló nyelvi attitűdfajtaként is értelmezhető nyelvi sznobság (KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Bp., 1995. 148–9) tipikus ismertetőjegyei ezek, azon belül is azé az igen gyakori típusé, mikor a presztízsnövelés eszközévé az idegen nyelvek tudásának funkció nélküli fitogtatása válik (vö. BENKŐ, i. m. 377–85), s ez a magyarázat utal az ilyen benyomáskeltés lehetséges sikerére is.

Még egy érdekességet tartalmaz ez a kommentár: szerzője felfigyel a nyelvi viselkedés megjelenítésének jellemábrázoló szerepére, a nyelvhasználatról történő jellemzés lehetőségeire egyes szépirodalmi művekben: „A népiest ápoló íróink jól ismerik a nép e tulajdonságát s felhasználják, mint jellemző vonást, hogy alakjaikat minél törülmetszettebb magyar parasztoknak tüntessék fel. (Vö. Gárdonyi Géza Bor c. színművében a parasztból lett kovács és állatorvos szólásait)” (vö. SEBESTYÉN, Rétegnyelvi sajátosságok szépprózai felhasználása a 18. században: Kultúra és tradíció. Szerk. Viga Gyula. Miskolc, 1992. 511–25).

A nyelvi sznobság itt leírt esete, az idegen szavak felesleges, gyakran inadekvát, helytelen formában történő használata fordul elő a legtöbb ismertett esetben. A szavak hasonló hangalakján alapuló jelentésátvitel, a két hasonló hangalakú latin eredetű szó felcserélése miatt találjuk a nem megfelelő szót a következő példában: „A paraszt a háza elé széles tornácot csináltatott. A széles tornácához úri mód és úri beszéd is kellett neki. (...) így fejezte ki magát műveltül: — A *rëvërëndán* fogok ebédelni. — A pitvar, tornác szó nem volt jó neki s a verandának meg nem tudott megfelelni” (Nyr. 33: 239).

A szituáció leírásának éles iróniája mellett kiolvasható ebből a megfogalmazásból az is, hogy egy új társadalmi szerep felvételével párhuzamosan jelenik meg a nyelvi viselkedés módosulása.

Hasonló, paronímiával magyarázható szócserevel lehet a libériában a *liberális inas*, s lehet a borotválkozatlan embernek *nagy parókiája* (uo.), akinek jó hangja van, mehet az *operációba*, esetleg *kompromitálhat* valamilyen zeneművet (Nyr. 31: 227).

Az idegen szavak félreértésének másik kigúnyolt változata, amikor egyes kifejezésekben ráértéssel magyar szavakat fedez fel a nyelvtudat: például igei szótó leválasztásával lehet valaki pusztán attól *irónikus ember*, hogy színdarabot ír

(uo.), s megtalálhatjuk a rovatban a népetimológia egyik klasszikus példajaként tanított kifejezést, a peronoszpóra magyarul értett változatát is: „A szűllőbe dúgozgatnak. Szípen láccik a tükikén, de aligha léssz sok, mer a za zistenverté *fenerosszpⁱéra*, vaj mi ja zisten nyavalájo, penisszë, min' megeszi a levelit” (Nyr. 32: 118). Az idegen szó végződése pedig értelmeződhet magyar képzőként, mint az „*intelligenes úri ember*” esetében (Nyr. 32: 117).

Magyar szavak használatában is előfordulhat hasonló félreértelmezés és jelentésadás, az ismert szótó és a szótóbból képzett, valószínűleg hallott, ismert alakú, de ismeretlen jelentésű szó sajátos értelmezésével találkozunk a következő szituációkban: „Többen álltunk a kapuban és egy parasztasszony éppen ki akart jönni, de mi elálltuk az utat. Hát így szól: *Nyilatkozzanak kérem*” (Nyr. 31: 46). Ugyanilyen típusú, a képzett szó jelentésének eltérésebből adódó félreértés, amikor az elhízott, a feljegyzés szerint magát úrnak szólítottó férfi, így panaszkodik: „Lássá, most is ugy^é *fél vagyok^é fuval^ékod^éva*, hogy^é alig^é birom^é magamat” (Nyr. 33: 240).

A hivatalos nyelv körülményes kifejezéseinek informális, a társalgás regiszterét megkövetelő helyzetekben való előfordulása több esetben a felfelé törekvő, közeledő beszédalkalmazkodás kísérletével magyarázható: vagyis a szituációkban megjelenített beszélők a szókészlet tekintetében magasabb társadalmi rétegbe tartozó partnerükhöz igyekeznek igazodni, s mivel ezeket az általuk akár nem is értett kifejezéseket magasabb presztízsnak ítélik, gyakran értelemzavaró módon is használják. A következő eset pénzespostása a pénz kiszámlolása közben szinte csak ilyen kifejezéseket használ: „— Egy, kettő, három... aztán tessék még hozzá *igénybe venni*... négy öt, hat, hét... milyen lármát csapnak, hogy pörölnek velem az uraságok, ... nyolc, kilenc... mikor a két krajcárt *eszközlöm* tőlük!... tíz, tizenegy, tizenkettő. Így... Köszönöm... Keserves *foglalkozmány!*... Alá szolgálja!” (Nyr. 20: 39).

Az *igénybe vesz* kifejezés ehhez hasonló jelentését tekintve nem megfelelő alkalmazása hivatalos levélben is előfordul: „Folyamodtunk Nagyméltóságú Magas Miniszteriumhoz, Szabó István országos képviselő úrhoz és *igénybe vették* kérésünket...” (Nyr. 31: 226). E kifejezés 'figyelembe vesz' jelentésére az ÚMTSz. több adatot is közöl az északkeleti nyelvjárásokból, kérdéses, hogy az itt hibáztatott forma elterjedéséről vagy másról van szó.

A hivatalos nyelv jellegzetességei, a terjengős körülírások fogalmazásmódja határozza meg — a megértést is megnehezítő módon — a saját jelentőségét kiemelni szándékozó mesterember nyelvi magatartását a következő példában: „...beállít hozzá egy köpcös, piros-pozsgás paraszt és illedelmesen levéve zsiros kalpagját, megszólal: »En vónék, kéréim' ássan a *vállalkozó szömélye*.« »Miféle vállalkozó?« kérdi csodálkozva az úr. »Hát, könyörgöm, *a ládák erányzatában töszöm mögjelönésömet*«, hangzik a felelet” (Nyr. 31: 226).

E feljegyzéssorozat példaanyaga tanulságos lehet a szociolingvisztika és napjaink nyelvművelése számára egyaránt. Egyrészt mert megmutatja, hogy mindennapi, gyakorlati tudásunkban — nyelvtudományi paradigmától függetlenül, a külső nyelvészet legújabb térhódítása előtt is — megvan a nyelvi és a társadalmi különbségek összefüggésének, a nyelvi viselkedés és a társadalmi viselkedés egyéb formái közötti összefonódásnak a tudata, s ezért a szociolingvisztika szemléletmódjának előzményeit a nyelvi jelenségek, problémák legkülönbözőbb indítékú lejegyzéseiben is megtalálhatjuk. Másrészt rávilágít arra, hogy amikor azokra a kérdésekre keressük a választ, hogy lehet-e, és hogyan lehet tudatosan befolyásolni a társadalom nyelvhasználatát, van-e értelme és eredménye a nyelvművelésnek, vagy hogy hogyan értelmezhető a nyelvromlás fogalma, akkor célszerű lehet a normakijelölő csoport nyelvhasználatának szociolingvisztikai vizsgálata, a nyelvhasználat védelmét szolgáló elvek háttérében meghúzódó nyelvfelfogás, nyelvszemlélet feltárása is.

DOMONKOSI ÁGNES

A romániai magyar nyelvjárások atlasza *sovány (föld) szó* térképlapjának elemzése

SEBESTYÉN ÁRPÁD A romániai magyar nyelvjárások atlaszának első kötetéről szóló ismertetésében a következőképpen fogalmaz: „Mindent összevetve A romániai magyar nyelvjárások atlaszának I. kötete kincsesbányája az érdekes és értékes nyelvi és nyelvjárási adatoknak.” (MNYj. 34: 213–8.). A következőkben arra vállalkozom, hogy e „kincsesbánya” egy térképlapját közelebről is szemügyre vegyem, s a kiválasztott térképlap többszemponútú elemzésével újabb adalékokkal járuljak hozzá az erdélyi magyar nyelvjárások megismeréséhez.

Választásom a 14. térképlapra esett, melynek kérdése „Milyen az a föld, amely gyengén terem?”, s amely a *sovány (föld)* címszót viseli.

Mivel a térképlapon szereplő kérdés nem egy meghatározott tárgynak, esz-köznek a kifejezésére vonatkozik, hanem szinonim kifejezések felsorakoztatására ad lehetőséget, a továbbiakban a kérdésre adott válaszokat előfordulási gyakoriságuk sorrendjének megfelelően tárgyalom, kitérve a válaszként előforduló szavak mai köznyelvi jelentésére, etimológiájára, végül pedig az egyes válaszok eltérő realizációjának minőségi, mennyiségi és területi megoszlására.

1. *sovány*

A *sovány* szó szófaját tekintve az ÉrtSz. adatai szerint melléknév és ritkábban főnév. Elsődleges jelentése pedig „Olyan (ember, állat), akinek, amelynek a testén nincs elég hús és zsírréteg, s így csontjai erősen kidomborodnak, kiállnak, és testsúlya kisebb az átlagosnál.” A térképlapon említett jelentés az átvitt értelemben használt árnyalatok között fordul elő „kevés tápanyagot tartalmazó, trágyázatlan, terméketlen (föld, talaj)”. Ha azonban A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában vesszük szemügyre ezt a szót, akkor a szócikk adatai szerint a szó első előfordulásában ’silány, terméketlen (talaj)’ jelentésben szerepel. Vagyis az írásos forrásokban a szó abban a jelentésében jelenik meg először, amelyre az általam vizsgált térképlap szócikke is vonatkozik. Ezek után joggal merül fel a kérdés, hogy melyik jelentés lehetett az eredeti, s melyik az átvitt értelmű.

Feltehetőleg elsődlegesen emberre, élőlényre vonatkozott, ezt támasztja alá az a tény, hogy alapszava ősi örökség a finnugor korból (TESz.), márpedig eb-

ben a korszakban nem beszélhetünk földművelésről, csak a majdani letelepedés korától. A szó jelentése tehát először az emberre vonatkozhatott, s innen terjedhetett ki szemantikai mezője a talaj minőségének megjelölésére is, vagy metonimikus, vagy hasonlósági alapon.

A térképlap kérdésére válaszként szereplő lexémák közül leggyakrabban a *sovány* szó, illetve ennek alakváltozatai fordulnak elő. Első helyen válaszként 88 kutatóponton szerepel, míg második válaszként 5 településen fordul elő. A szónak, illetve alakváltozatainak előfordulási helyét a következő táblázatból olvashatjuk ki.

I. táblázat

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
<i>savány</i>	mezőségi nyj. Felső-Maros menti tsz. ¹	Magyaró (Aluniș)	G1
<i>savány</i>	mezőségi nyj. Kis-küküllő menti tsz.	Héderfája (Idrifaia)	L15
<i>saván</i>	mezőségi nyj. Felső-Maros menti tsz.	Görgényüvegcsűr (Glajerie)	M1
<i>savány</i>	mezőségi nyj. Fekete-Körös völgyi tsz.	Köröstárkány (Tárcaia)	J2
<i>savány</i>	belső-mezőségi tsz.	Tancs (Tonciu)	L2
<i>savány</i>	mezőségi nyj. Kis-Küküllő menti tsz.	Gógánváralja (Gogan-Varolea)	L17
<i>savány</i>	északkeleti nyj. Nagykároly környéki tsz.	Körtvélyes (Curtuiușeni)	A2
<i>saván,</i> <i>gyenge</i>	mezőségi nyj. Felső-Maros menti tsz.	Marossárpatak (Glodeni)	L4
<i>savány,</i> <i>gyenge,</i> <i>genge</i>	mezőségi nyj. Közép-Maros menti tsz.	Magyarlapád (Lopadea Nouă)	L14
<i>sovány</i>	belső-mezőségi tsz.	Mezőbodon (Papiu Ilarian)	L6
<i>sovány</i>	mezőségi nyj. Közép-Maros menti tsz.	Istvánháza (Iștihaza)	L13
<i>sován</i>	északkeleti nyj. máramarosi tsz.	Rónaszék (Costiui)	C1

¹ Azt, hogy a térképlapon szereplő települések mely nyelvjáráshoz, illetve azon belül mely tájszóláshoz tartoznak, MÁRTON GYULA–PÉNTÉK JÁNOS–VÖÖ ISTVÁN, A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai (Bukarest, 1977) Helységnevjegyzékéből gyűjtöttem ki. A térképlapon szereplő 136 település közül az említett helységnevjegyzékben négy település neve nem szerepelt ezek közül Magyarapust (E12), figyelembe véve a környezetében szereplő települések hovatartozását a kalotaszegi tájszóláshoz, Nyírest (F2) és Órdöngösfüzes (F6) földrajzi elhelyezkedésénél fogva a mezőségi nyelvjárás Kis-Szamos menti változatához soroltam, ugyanezen megfontolásból Biharsályit (D4) pedig a tiszai nyelvjárás bihari tájszólásához.

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
sován, gyenge, dzsenge	belső-mezőségi tsz.	Magyarszovát (Suatu)	L1
sovány	belső-mezőségi tsz.	Mezőbodon (Papiu Ilarian)	L6
sovány	nyjsziget hunyadi	Lozsád (Jeledint)	R2
sovány	szilágysági tsz.	Ipp (Ip)	E2
sovány	szilágysági tsz.	Völcsök (Ulciug)	B10
sovány	kalotaszegi tsz.	Gyerőmonostor (Minăstireni)	E11
sovány	mezőségi nyj. Aranyosszéki tsz.	Tordatúr (Tureni)	K2
sovány	mezőségi nyj. Aranyosszéki tsz.	Torockó (Rimitea)	K3
sovány	mezőségi nyj. Aranyos menti tsz.	Aranyosegerbegy (Viișora)	L5
sovány, gyenge	mezőségi nyj. Nagy-Szamos menti tsz.	Baca (Bața)	F1
sovány, savány	mezőségi nyj. Közép-Maros menti tsz.	Marosbogát (Bogata)	L10
sován	háromszéki nyj. Miklósvárszéki tsz.	Bölon (Belin)	T15
sován	háromszéki nyj. Alsósepsi tsz.	Bikfalva (Bicfalău)	T19
sován	udvarhelyszéki nyj. havasalji tsz.	Székelyvarság (Virșag)	M7
sován	udvarhelyszéki nyj. keresztúri tsz.	Székelyzsombor (Jimbor)	T6
sován	felcsiki tsz.	Csíkjenőfalva (Ineu)	M8
sován	alcsiki tsz.	Csíklázárfalva (Lăzarești)	T1
sován	alcsiki tsz.	Csíkmenaság (Armășeni)	N4
sován	csíkgyergyói nyj. kászoni tsz.	Kászonaltiz (Plăieșii)	U2
sován	nyjsziget	Csernakeresztúr (Cristur)	R1
sován, rossz	alcsiki tsz.	Csíkkozmás (Cosmeni)	U1
sovány	háromszéki nyj. Felsősepsi tsz.	Bükszád (Bicsad)	T9
sovány	háromszéki nyj. kézdi tsz.	Dálnok (Dalnic)	U5
sovány	nyjsziget	Datk (Dobca)	T13
sován	északkeleti nyj. szamosháti tsz.	Egri (Agris)	B1
sován	északkeleti nyj. Nagykároly környéki tsz.	Mezőfény (Foeni)	A1
sován	szilágysági tsz.	Bogdánd (Bogdand)	B9
sován	szilágysági tsz.	Diósád (Dioșod)	E4
sován	szilágysági tsz.	Dobra (Dobra)	B8
sován	kalotaszegi tsz.	Méra (Mera)	E13
sován	kalotaszegi tsz.	Zentelke (Zam)	E10

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
<i>sován</i>	tiszai nyj. kissárréti tsz.	Tóti (Táuteu)	D1
<i>sován</i>	tiszai nyj. Sebes-Körös völgyi tsz.	Pósalaka (Poşalaka)	D3
<i>sován</i>	bihari tsz.	Siter (Şișterea)	D2
<i>sován</i>	déli nyj. bánási tsz.	Majláthfalva (Mailat)	I2
<i>sován</i>	Fekete-Körös völgyi tsz.	Bélfenyér (Belfir)	D6
<i>sován</i>	mezőségi nyj. Kis-Szamos menti tsz.	Szék (Sic)	F10
<i>sován</i>	mezőségi nyj. Aranyosszéki tsz.	Harasztos (Călăraş)	L9
<i>sován</i>	mezőségi nyj. Nagy-Szamos menti tsz.	Zselyk (Jeica)	F9
<i>sován</i>	udvarhelyszéki nyj. sóvidéki tsz.	Siklód (Şiclod)	M6
<i>sován</i>	gyergyói tsz.	Borszék (Borsec)	G2
<i>sován</i>	gyergyói tsz.	Gyergyóremete (Remetea)	M2
<i>sován</i>	hétfcs tsz.	Tatrang (Tărlungeni)	T20
<i>sován</i>	Barcaság nyjsziget	Apáca (Apaşa)	T14
<i>sován</i>	nyjsziget Nagy-Küküllő menti	Kóbor (Cobor)	T11
<i>sován,</i> <i>rossz</i>	északkeleti nyj. Nagykároly környéki	Gencs (Ghenci)	B3
<i>sován,</i> <i>rossz</i>	Kis-Küküllő menti nyjsziget	Halmágy (Hălmeag)	T12
<i>sován,</i> <i>sován</i>	udvarhelyszéki nyj. havasalji tsz.	Zetelaka (Zetea)	M13
<i>sován,</i> <i>sovány</i>	mezőségi nyj. Kis-Küküllő menti tsz.	Pipe (Pipea)	L18
<i>sovány</i>	északkeleti nyj. túrháti tsz.	Kőszegremete (Remetea Oasului)	B2
<i>sovány</i>	kalotaszegi tsz.	Magyarbikal (Bicalat)	E9
<i>sovány</i>	tiszai nyj. bihari tsz.	Biharsályi	D4
<i>sovány</i>	Arad vidéki tsz.	Ágya (Adea)	J1
<i>sovány</i>	déli nyj. Arad vidéki tsz.	Dezsőháza (Satu-Mic)	J3
<i>sovány</i>	déli nyj. bánási tsz.	Keresztes (Cruceni)	O1
<i>sovány</i>	bánási tsz.	Végvár (Tormac)	O2
<i>sovány</i>	kalotaszegi tsz.	Magyarkapus (Capusu Mare)	E12
<i>sovány</i>	mezőségi nyj. Kis-Szamos menti tsz.	Nyíres (Nires)	F2
<i>sovány</i>	mezőségi nyj. Kis-Szamos menti tsz.	Felsőtők (Tiocu de Sus)	E6
<i>sovány</i>	mezőségi nyj. Domokos vidéki tsz.	Domokos (Dămăcuşeni)	C3
<i>sovány</i>	mezőségi nyj. Nagy-Küküllő menti tsz.	Sárpatok (Glodeni)	T3
<i>sovány</i>	nyjsziget barcasági	Kizba (Crizbav)	T17

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
<i>sovány, vatfőd</i>	mezősegi nyj. Nagy-Szamos menti tsz.	Tacs (Tonciu)	F7
<i>sovány, gyënge</i>	szilágysági tsz.	Kárásztelek (Carastelec)	E1
<i>sováⁿ</i>	szilágysági tsz.	Perecsen (Periceiu)	E3
<i>sováⁿ</i>	szilágysági tsz.	Petenye (Petenia)	E5
<i>sováⁿ</i>	mezősegi nyj. Nyárádmenti tsz.	Bede (Bedeni)	L12
<i>sováⁿ</i>	mezősegi nyj. Nyárádmenti tsz.	Jobbágytelke (Sîmbriaș)	M4
<i>sováⁿ</i>	mezősegi nyj. Nyárádmenti tsz.	Nyárádszentmárton (Mitresti)	L8
<i>sováⁿ</i>	háromszéki nyj. Felsősepsi tsz.	Sepsiköröspatak (Valea Crisului)	T16
<i>sováⁿ</i>	udvarhelyszéki nyj. keresztúri tsz.	Farkaslaka (Lupeni)	M12
<i>sováⁿ</i>	udvarhelyszéki nyj. keresztúri tsz.	Fiatfalva (Filiás)	M16
<i>sováⁿ</i>	udvarhelyszéki nyj. homoródi tsz.	Petek (Petcu)	T4
<i>sováⁿ</i>	gyergyói tsz.	Gyergyószentmiklós (Gheorgheni)	M3
<i>sováⁿ, sovány</i>	mezősegi nyj. Nagy-Küküllő menti tsz.	Alsórákos (Racosu de Jos)	T7
<i>soány, sovány</i>	háromszéki nyj. orbai tsz.	Zágon (Zagun)	U7

A *sovány* szó nemcsak leggyakrabban fordul elő válaszként a térképlapon szereplő kérdésre, hanem a legnagyobb alaki változatosságot is mutatja (*sovány, sovány, savány, savány, saván, savány, savány, savány, soány, sovány, sován, sovány, sován, sovány, sován, sován, sováⁿ, sováⁿ*). A köznyelvi *sovány* alak mellett tehát még 19 alakváltozatban realizálódik a vizsgált területen. Az eltérések a különböző realizációkban egyrészt a szó első magánhangzójában, másrészt a második magánhangzóban, harmadrészt az utolsó mássalhangzóban, s egyetlen esetben a két magánhangzó közötti mássalhangzó hiányában figyelhetők meg.

A szó első magánhangzója a nyelvterület legnagyobb részén *o*. Ettől a 136 kutatópont közül az első előfordulásokat figyelembe véve csak 12 kutatópont adatai mutatnak eltéréseket, s a második előfordulásokat is beszámítva ez a szám csak eggyel nő.

Az *o* nyiltabb variánsában (*o*) realizálódik három településen, melyek közül kettő a mezősegi nyelvjáráshoz tartozik (L6, L13), egy település pedig nyelvjárásziget (R2).

A másik 10 kutatóponton a köznyelvi *o* helyén *a* fonéma van, melyek közül egy kutatópontot kivéve (A2) valamennyi a viszonylag nagy kiterjedésű és számos tájszólást mutató mezősegi nyelvjáráshoz tartozik. A mezősegi nyelvjárásra jellemző különböző helyzetekben jelentkező *a*-zás MURÁDIN által tipizált változatai közül a *sovány* szó *o*-jának *a*-ként való realizációja a lehetséges nyolc típusból a hatodikat képviseli, vagyis a többtagú szavak hangsúlyos szótagjában jelentkezőt (NyIrK. 33: 25).

A MURÁDIN által felsorakoztatott adatokat szemügyre véve megállapítható, hogy a hangsúlyos helyzetben jelentkező *a*-zás megterheltségi foka viszonylag alacsony, s ezt mutatja a *sovány* szó példája is, hisz a 88 kutatópont adatai közül, ahol a térképlap kérdésére a *sovány* vagy valamely alakváltozata a válasz, csupán 10 településen fordul elő az *a*-s változat. Ennek az alacsony megterheltségi foknak az oka az *a*-zás jelenségének a kialakulásában kereshető, BENKŐ szerint ugyanis „a hangsúlyos *o*-k *a*-vá válása viszonylag fiatal fejlődmény, bár ma már az *a*-zó déli–dél-keleti részeire mindenütt jellemző” (Nyjtört. 90).

Az *a* hang kiejtésében is eltéréseket mutat, s míg a mezősegi nyelvjárás legnyugatibb (J2), illetve keleti részén (G1, M1, L15) zártabb formájában (*ǎ*) realizálódik, addig középső részén (L2, L4, L14, L17) kiejtése megegyezik a köznyelviével.

A szó második magánhangzója a realizáció szempontjából nagyobb változottságot mutat. Az *á* fonéma az első előfordulásokban három kutatópont (F4, L2, L6) adatai szerint valósul meg illabiális *ǎ*-ként a mezősegi nyelvjárás valamely tájszólásában, második előfordulásában pedig egy településen szintén a mezősegi nyelvjáráshoz tartozó Marosbogáton figyelhető meg az *á* hang ilyen kiejtésben.

A *sovány* szó *á* hangja 16 kutatópont adataiban jelentkezik félhosszú illabiális *ǎ*-ként, kizárólag a szó első előfordulásában, jellemzően a mezősegi nyelvjárás tájszólásaiban, de emellett az északi nyelvjáráshoz tartozó négy településen (A2, A3, B4, C1) is ebben a formában fordul elő.

A szó *á* hangja a lejegyzett adatok szerint zárt *ǎ*-ban realizálódik 13 településen a nyelvterület délkeleti részén egy nyelvjárászigetet (R1) kivéve.

Az *á* hang nazooralis változatban fordul elő (*ǎ*) négy mezősegi nyelvjáráshoz tartozó település adataiban (L8, L12, M4, T7), ezen kívül a szilágysági tájszólás, valamint a keresztúri tájszólás 2-2 településén és a felsősepsi valamint a gyergyói tájszólás 1-1 településén. Ez a nazooralis színezetű *ǎ* hang a fenti 10 településen kívül még Sepsikőrösön adatható, de itt az *á* hang zártabb realizációja kapja ezt a nazális színezetet: *ǎ̃*. A nazalitás mindenütt együtt jár a szóvégi *ny* depalatalizációjával és redukciójával: nyilván annak következménye.

A szó két magánhangzó közötti *v* hangja kiesik a háromszéki nyelvjárás orbai tájszólásához tartozó Zágon településen, de meg kell jegyezni, hogy ezen a településen második adatként megjelenik a *v*-s változat is.

A szó utolsó *ny* mássalhangzója két változatban valósul meg. Egyik megjelenésében csupán depalatalizálódik, a másokban pedig ez a depalatalizált mássalhangzó még rövidül is az ejtés során. Ez utóbbi jelenség azonban csak kizárólag olyan *á* hang után fordul elő, amely nazoorális változatban realizálódik, tehát itt a megrövidült *n* hang nazális jellegét az előtte álló magánhangzó hordozza.

Az *ny* : *n* (palatális : depalatális) szembenállás esetében nem mutatható ki területi elhatárolódás, a nyelvterület egészen együttesen van jelen mindkét változat. S bár az összes adatot figyelembe véve az *n*-es változat mutatja a nagyobb gyakoriságot, mégis azt mondhatjuk, hogy ez az arány csak a szóvégi helyzetet tükrözi, ami viszont nem jelenti azt, hogy a szó toldalékos formájában ne az *ny*-es változat fordulna elő esetleg gyakrabban.

Végigvizsgálva a szóalak köznyelvi kiejtéstől eltérő hangzóit, megállapíthatjuk, hogy bár az egyes hangok realizációja mutat bizonyos területi egységet, de a teljes szóalakot tekintve nincs egységes kép a nyelvterületen.

2. gyenge

A térképlapon szereplő kérdésre adott válaszok közül az összes adatot figyelembe véve a második leggyakrabban szereplő válasz a *gyenge*. Ennek oka feltehetőleg abban van, hogy ez a szó a térképlap kérdésében is szerepel, tehát mintegy sugalmazza a lehetséges választ. Ezt igazolja az is, hogy a *gyenge* második válaszként a kérdésre mindig egy másik lexéma mellett fordul elő, nem pedig saját alakváltozataként. S ezt támogatja az is, hogy sem a TESz., sem az ÉrtSz. adatai nem vonatkoztatják jelentését a föld minőségének meghatározására.

A *gyenge* szó, illetve alakváltozatai (*genge*, *gyënge*, *gyenge*, *gyenge*, *dzsenge*, *gyënge*) a térképlap kérdésére válaszként első helyen 13 kutatóponton szerepelnek, második helyen 6 településen, melyek közül 5 esetben a *sovány* szó vagy valamelyik alakváltozata mellett, egy esetben pedig a *silány* egyik alakváltozata mellett. Harmadik válaszként is megjelenik két településen, de csak ott, ahol már második helyen szerepelt ennek a szónak egy másik realizációja, tehát itt csak arról van szó, hogy a második helyen válaszként előfordul *gyenge* szónak egy újabb alakváltozata realizálódik harmadik lehetséges válaszként.

II. táblázat

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
<i>genge</i>	mezőségi nyj. Közép-Maros menti tsz.	Miriszló (Mirislău)	K4
<i>gyënge</i>	déli csángó tsz.	Bogdánfalva (Valea Seaca)	N1
<i>gyenge</i>	belső-mezőségi tsz.	Keszű (Chesău)	F13
<i>gyenge</i>	mezőségi nyj. Kis-Szamos menti tsz.	Kérő (Băita)	F5

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
<i>gyenge,</i> <i>rossz</i>	mezőségi nyj. Felső-Maros menti tsz.	Szabéd (Voiniceni)	L3
<i>gyenge</i>	északkeleti nyj. szamosháti tsz.	Misztótfalu (Tăuții Magheruș)	B5
<i>gyenge</i>	máramarosi tsz.	Aknasugatag (Ocna- Șugatag)	C2
<i>gyenge</i>		Ördögösfüzes (Fizesu Gherlii)	F6
<i>gyenge</i>	mezőségi nyj. Borsavölgyi tsz.	Kide (Chidea)	E7
<i>gyenge</i>	mezőségi nyj. Kis-Küküllő menti tsz.	Kibéd (Chibed)	M5
<i>gyenge,</i> <i>rossz</i>	mezőségi nyj. Nagy-Szamos menti tsz.	Magyardécse (Cireșoia)	F3
<i>gyöngé</i>	tiszai és déli keverék nyj. bánsági tsz.	Szapáryfalva (Țipari)	P1
<i>gyöngé</i>	udvarhelyszéki nyj. Keresztúri tsz.	Bözöd (Bezid)	9
<i>saván,</i> <i>gyenge</i>	mezőségi nyj. Felső-Maros menti tsz.	Marossárpatak (Glodeni)	L4
<i>savány,</i> <i>gyenge,</i> <i>genge</i>	mezőségi nyj. Közép-Maros menti tsz.	Magyarlapád (Lopadea Nouă)	L14
<i>sován,</i> <i>gyenge,</i> <i>dzsenge</i>	belső-mezőségi tsz.	Magyarszovát (Suatu)	L1
<i>sovány,</i> <i>gyenge</i>	mezőségi nyj. Nagy-Szamos menti tsz.	Baca (Bața)	F1
<i>sovány,</i> <i>gyenge</i>	szilágysági tsz.	Kárásztelek (Carastelec)	E1
<i>sivány,</i> <i>gyenge</i>	belső-mezőségi tsz.	Köbölkút (Fintfînița)	F8(2)

Hangtani szempontból a köznyelvi kiejtésnek megfelelő *gyenge* alakváltozatban él hét kutatóponton, melyek közül hat településen az első válasz ez a szó, míg egyszer második válaszként jelenik meg a szó köznyelvi kiejtési formájában.

A köznyelvitől való eltérés egyrészt az első mássalhangzó, másrészt az első, illetve második magánhangzó realizációjában figyelhető meg.

Az első mássalhangzó esetében egy *g~gy~dzs* váltakozás mutatható ki, bár ennek aránya nem számottevő. A mai köznyelvi kiejtésben a *gy-s* változat a norma, de a TESz. megállapítása szerint a *g-s* változatú ejtés lehetett az elsődleges, vagyis ennek a régebbi, ősi formának a megőrzése figyelhető meg a mező-

ségi nyelvjárás Közép-Maros menti tájszólásának két településén, s nem pedig a *gy* hang depalatalizálódásáról van szó.

A *gyenge* szó *gy*-je egyetlen adatban fordul elő *dzs*-ként, s ez az adat is csak a harmadik lehetséges válaszok közt szerepel, tehát nem adhat képet a *gy* : *dzs* szembenállás viszonyáról az egész nyelvterületet illetően. Ráadásul ez az adat a belső mezőségi tájszóláshoz tartozó Magyarországon fordul elő, mely területre nem jellemző a *gy*-nek *dzs*-ként való realizációja, ez ugyanis az erdélyi magyar nyelvjárások közül a déli csángó nyelvjárás sajátos jelensége (KÁLMÁN, Nyj. 43).

A szó első magánhangzója egyrészt zártabb *e*-ként jelenik meg két településen (F13, L4), másrészt középső nyelvvállású zárt *ë*-ként, szintén két település adataiban (N1, E1), valamint *ö* fonémaként szintén két településen (P1, M9). Az egyik *ö*-ző forma a tiszai és déli keverék nyelvjárás bánági tájszólásához tartozó Szapáryfalván figyelhető meg, míg a másik az udvarhelyszéki nyelvjárás keresztúri tájszólásához tartozó Bözöd településen.

Második magánhangzója zártabb és nyíltabb formában is előfordul, s míg a zártabb kizárólag a mezőségi nyelvjáráshoz tartozó településeken adathozható, addig a nyíltabb változata a déli csángó tájszólás Bogdánfalva településén fordul elő.

3. *rossz*

A harmadik leggyakoribb válasz a kérdésre a *rossz* mint jelző, melynek mai jelentései közül az ÉrtSz. *rossz* címszavának III. pontjában feltüntetett meghatározás áll a legközelebb, vagyis „A maga nemében v. vmely szempontból kifogásolható, tökéletlen, értéktelen”, hiszen ez a tökéletlenség, kifogásolhatóság, értéktelenség jellemezheti a gyengén termő talajt is. Helyénvalóságát a TESz. adatai is alátámasztják, eredeti jelentése 'gyenge, sovány, fáradt' lehetett, s ebből a jelentéséből fejlődött 'silány, értéktelen, ócska' jelentésűvé.

A *rossz* szó 15 kutatóponton fordul elő első, míg 5 településen második válasszként (III. táblázat). Kiejtését tekintve pedig 3 települést kivéve (L3, L7, L19), ahol magánhangzója nyíltabb formában realizálódik (*o*), a köznyelviével megegyező.

Területi megoszlását tekintve a szó előfordulása megoszlik az egész vizsgált területen.

III. táblázat

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
<i>rossz</i>	mezőségi nyj. Felső-Maros menti tsz.	Mezőpanit (Pănet)	L7
<i>rossz</i>	mezőségi nyj. Nagy-Küküllő menti tsz.	Péterfalva (Petenia)	L19
<i>rossz</i>	kalotaszegi tsz.	Középlak (Cuzăplac)	E8
<i>rossz</i>	tiszai nyj. bihari tsz.	Nagyszalonta (Salonta)	D5
<i>rossz</i>	mezőségi nyj. Kis-Szamosmenti tsz.	Györgyfalva (Gheorgheni)	K1
<i>rossz</i>	belső-mezőségi tsz.	Mezőveresegyháza (Strugureni)	F8
<i>rossz</i>	mezőségi nyj. Nyárádmenti tsz.	Nyárádkarácsonyfalva (Crăciunești)	L11
<i>rossz</i>	mezőségi nyj. Nagy-Küküllő menti tsz.	Bun (Boiu)	M15
<i>rossz</i>	háromszéki nyj. kézdi tsz.	Kézdialmás (Mereni)	U4
<i>rossz</i>	háromszéki nyj. Szentlélek környéki tsz.	Kézdikővár (Petriceni)	U3
<i>rossz</i>	háromszéki nyj. orbai tsz.	Gelence (Ghelinta)	U6
<i>rossz</i>	felcsíki tsz.	Csikvacsárcsi (Văcărești)	M11
<i>rossz</i>	alcsíki tsz.	Zsögöd (Jigodinu)	M17
<i>rossz,</i> <i>silány</i>	belső-mezőségi tsz.	Feketelak (Lacu)	F11
<i>rossz,</i> <i>tèrméktelen</i>	udvarhelyszéki nyj. Keresztúri tsz.	Dobó (Dobeni)	M14
<i>gyenge,</i> <i>rossz</i>	mezőségi nyj. Felső-Maros menti tsz.	Szabéd (Voiniceni)	L3
<i>gyenge,</i> <i>rossz</i>	mezőségi nyj. Nagy-Szamos menti tsz.	Magyardécse (Cireșoia)	F3
<i>sován,</i> <i>rossz</i>	alcsíki tsz.	Csíkkozmás (Cosmeni)	U1
<i>sován,</i> <i>rossz</i>	északkeleti nyj. Nagykároly környéki	Gencs (Ghenci)	B3
<i>sován,</i> <i>rossz</i>	Kis-Küküllő menti nyjsziget	Halmágy (Hălmeag)	T12

4. szegény

Annak oka, hogy a *szegény* szó, illetve alakváltozatai (*szeginy*, *szégén*, *szegény*, *szegény*, *szegén*, *szégény*) is válaszként fordulnak elő a térképlap kérdésére, kevésbé a szó mai, mint inkább történeti jelentéseiben keresendő. Mivel a mai melléknévi jelentések közül csupán az átvitt értelmű „A maga nemében hiányos, szegényes (lelki v. szellemi jelenség).” meghatározás föld minőségére

való vonatkoztatása lehetne elképzelhető, addig a TESz. adatai közül egy, mely az 1533-as Murmelius-féle magyar-latin szójegyzékben található, pontosan azt a jelentést hodozza, vagyis 'silány <minőségű>', amelyre a térképlap kérdése is vonatkozik.

A *szegény* szó hat kutatóponton adatolható, melyek közül egy településen kétféle módon is realizálódik.

IV. táblázat

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
<i>szégén</i>	háromszéki nyj. Hídvég-erődsi tsz.	Árapatak (Araci)	T18
<i>szégén</i>	székely csángó tsz.	Pusztina (Pustiana)	N2
<i>szegény</i>	mezőségi nyj. Kis-Küküllő menti tsz.	Magyarsáros (Delenii)	L16
<i>szeginy</i>	mezőségi nyj. Közép-Maros menti tsz.	Kapud (Capud)	K5
<i>szegéiny</i> , <i>szegéjn</i>	nyjsziget Nagy-küküllő menti	Nagymoha (Grinari)	T5
<i>szégény</i>	nyjsziget Szeben megyei	Oltszakadát (Săcădate)	S1

Amint az a táblázat adataiból is jól kitűnik, a szó egyetlen egyszer sem jelenik meg köznyelvi alakjában. Nyílt szótagú *e* fonémája a mezőségi nyelvjáráshoz tartozó két kutatóponton, valamint a Nagy-Küküllő menti nyelvjárássziget Nagymoha településén köznyelvi *e* fonémaként realizálódik, míg a többi előfordulásában középső nyelvválású zárt *ĕ*-ként. A szó második magánhangzója változatos képet mutat: három kutatóponton (N2, T18, S1) adataiban a köznyelvi *é* található, míg a mezőségi nyelvjáráshoz tartozó két település közül az egyik (L16) egy középső nyelvválású zárt *ĕ* fonéma magasabb nyelvválású változata jelenik meg *ĕ*, a másikon (K5) pedig felső nyelvválású *i* fonéma — nyilván az *é* zártabbá válásával kialakult *i* rövidült változata. A szóvégi palatalizált–depalatalizált szembenállás itt is jelentkezik, s itt is kimutatható egy bizonyos területi megoszlás, mégpedig az, hogy a nyelvjárás keleti részéhez tartozó két településen a depalatalizált változat jellemző. Tőle nyugatabbra egy településen (T5) mindkét változat megtalálható, ami egyrészt annak is következménye, hogy a település nyelvjárássziget, tőle pedig nyugatra a mezőségi nyelvjárással egyvonásban az *ny*-es változat él a kiejtésben.

5. *silány*

A szó jelentései közül a TESz. adatai szerint elsődleges jelentése feltehetőleg a főnévi értékű 'terméketlen, hasznavehetetlen föld' lehetett melléknévi jelentései, így többek között 'terméketlen <föld>' is jelentésbővüléssel keletkezett.

A *silány* szó öt kutatóponton fordul elő, négyszer elsődleges válaszként a vizsgált nyelvterületen, egyszer pedig a *rossz* mellett második válaszként (V. táblázat). Realizációja egyszer megegyezik a köznyelviével, kétszer a második magánhangzója zártabb formában (*ǎ*); ugyancsak kétszer pedig félhosszú illabiális *â*-ként valósul meg. Egy kutatóponton pedig nemcsak magánhangzó realizációjában tér el a köznyelvitől, hanem a két magánhangzó közötti mássalhangzó minőségében is: *sivány*. Ennek okát elsősorban a szó eredetében kell keresnünk. A TESz. adatai szerint valószínűleg a *sí* igéből keletkezett egy *-ány* névszóképzővel. A képzett szóalakban így tehát egy hiátus keletkezik, melynek kitöltése elképzelhető mind *v* mind pedig *l* hiátustöltővel. S bár az *l*-es és *v*-s alakváltozatok kapcsolata nincs teljesen tisztázva, a legvalószínűbb magyarázatnak a TESz. is a hiátus kétféle mássalhangzóval történő kitöltését tartja elképzelhetőnek.

V. táblázat

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
<i>silány</i>	gyimesi csángó	Gyimesbükk (Ghimes-Făget)	N3
<i>silány, kurálatlan</i>	udvarhelyszéki nyj. homoródi tsz.	Lövete (Lueta)	M18
<i>silány</i>	háromszéki nyj. Erdővidéki tsz.	Szárabajta (Aita Seaca)	T10
<i>sivány, gyenge</i>	belső-mezőségi tsz.	Köbölkút (Fintînița)	F8(2)
<i>rossz, silány</i>	belső-mezőségi tsz.	Feketelak (Lacu)	F11

6. hitvány

A térképlap kérdésére válaszként három településen adatolható a *hitvány* szó valamely alakváltozata (*hitvány, hitván, hitvân*), melynek mai rossz (minőségű), csekély értékű (ÉrtSz.) jelentése vonatkoztatható a föld minőségének kifejezésére is. Jelentése a történeti források tükrében először 'sovány, gyenge' lehetett, majd ez bővült tovább 'silány, nyomorúságos', végül pedig 'csekély értékű' jelentésűvé.

Hangtani eltérések a szó második magánhangzójában, illetve a szó utolsó mássalhangzójában mutathatók ki. Míg a vizsgált terület északkeleti nyelvjárás-hoz tartozó részén jelentkező egy adatban a köznyelvi *á* hang illabiális *â*-ként realizálódik, addig ugyanez a hang a homoródi tájszólásban a köznyelvinél zártabb formában (*ǎ*) a székely csángó tájszólásban pedig illabiális félhosszú, de szintén magasabb nyelvállású változatban valósul meg (*ǎ̃*).

Az *ny : n* (palatális : depalatális) szembenállás területi megoszlást is mutat, míg a vizsgált terület nyugati részén az *ny*-es változat fordul elő, addig a

nyelvtérület keleti részén a depalatalizálódott *n*-es változat jelenik meg (VI. táblázat).

VI. táblázat

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
<i>hitvány</i>	északkeleti nyj. szamosháti tsz.	Sárosmagyarberkesz (Berchez)	B7
<i>hitván</i>	udvarhelyszéki nyj. homoródi tsz.	Erdőfüle (Filia)	T8
<i>hitván</i>	székely csángó tsz.	Diószeg (Tuta)	U8

7. kurálatlan

A *kurálatlan* szó két kutatóponton adatható, egyik esetben elsődleges válaszként, második esetben pedig a *silány* szó egy alakváltozata mellett fordul elő második válaszként (VII. táblázat).

Mindkét adat a nyelvtérület keleti részén az udvarhelyszéki nyelvjárás tájszólásaihoz tartozik. A szó a *kúrál* latin eredetű *curare* 'gondoskodik, ápol, gyógyít' jelentésű ige fosztóképzős származéka. A föld minőségére való vonatkoztatását úgy lehetne levezetni, hogy az a föld, amelyet nem ápolnak, nem gondoznak, nem művelnek, nem kúrálnak, az *kurálatlan*, s az ilyen föld nagy valószínűséggel gyengén is terem.

VII. táblázat

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
<i>kurálatlan</i>	udvarhelyszéki nyj. Keresztúti tsz.	Énlaka (Inlăceni)	M10
<i>silány, kurálatlan</i>	udvarhelyszéki nyj. homoródi tsz.	Lövete (Lueta)	M18

8. székes, *suhāi*, *saján*, *tàkhely*

E négy lexéma közös sajátossága, hogy mindegyik csak egyetlen kutatóponton regisztrálható (VIII. táblázat), s ott is csak egyetlen válaszként szerepel. De míg a *székes* szó a *szikes* egy sajátos realizációja, tehát van köznyelvi megfelelője, mind alakját, mind jelentését tekintve, addig a *suhāi*, *saján*, *tàkhely* szavak nem részei a mai magyar köznyelvnek. E három szó közül a *suhāi* szó eredetével, jelentésével kapcsolatban nem találtam semmiféle adatot.

A *saján* szóra sem találtam semmiféle adatot, de elképzelhetőnek tartanék egy olyan felfogást, miszerint a szó esetleg a *sovány* szó alakváltozata, amely számos hangtani módosuláson ment keresztül: *ny* > *n* depalatalizáció, *o* > *a* nyíltabbá-válás, a *v* hang kiesése, a hiátustöltés *j*-vel (*sovány* > *sován* > *saván* > *saán* > *saján*). Ennek a többszörös hangtani módosulásnak a valószínűsége azonban igen kicsi már csak azért is, mert a térképlapra vetítve a szót megállá-

pítható, hogy a szó közvetlen közelében a fent említett hangtani módosulások egyike sem tapasztalható.

A *tákhely* tulajdonképpen egy összetett szó, mely *ták* előtagjának jelentésével kapcsolatban egy adatot találtam Szinnyei József Magyar tájszótárában, ahol címszóként a *Ták-szer* fordul elő 'hitvány, hasznavehetetlen portéka' (Háromszék m.) jelentésben, ebből az összetételből kikövetkeztethető, hogy a *ták* jelentése 'hitvány, hasznavehetetlen'. A Szabófalván előforduló szó tehát ennek megfelelően 'hitvány, hasznavehetetlen hely'. Mivel e három szó olyan szókészleti elem, amely nem található meg az irodalmi nyelvben, ezért e három szót valódi vagy tulajdonképpeni tájszónak tekinthetjük

VIII. táblázat

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
<i>székes</i>	alföldi nyj. Arad vidéki tsz.	Kisiratos (Dorobanți)	I1
<i>saján</i>	északkeleti nyj. szamosháti tsz.	Koltó (Colțău)	B6
<i>suhál</i>	udvarhelyszéki nyj. homoródi tsz	Kénoș (Chinoșu)	T2
<i>tákhely</i>	északi csángó tsz.	Szabófalva (Săboani)	H1

9. *tèrméktelen, vatföd*

E két szó közös sajátága, hogy egyrészt csak köznyelvi formájuktól eltérő változatban szerepelnek a térképlapon, másrészt mindkét lexéma csak második helyen szerepel a lehetséges válaszok között (IX. táblázat).

IX. táblázat

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
<i>rossz, tèrméktelen</i>	udvarhelyszéki nyj. Keresztúri tsz.	Dobó (Dobeni)	M14
<i>sovány, vatföd</i>	mezősegi nyj. Nagy-Szamos menti tsz.	Tacs (Tonciu)	F7

A *tèrméktelen* szó a *terem* ige egyik származékának a *termék*-nek továbbképzett alakja, melynek jelentése 'nem termő v. keveset termő <föld, növény>' (ÉrtSz.). A köznyelvi kiejtéstől abban különbözik, hogy a szó teljes tövéhez járul a fosztóképző, nem pedig hangzóhiányos változatához, mint ahogy azt a mai köznyelvi kiejtésnek megfelelően várnánk.

A *vatföd* egy jelzős szóösszetétel, melynek előtagja *vad*, utótagja pedig *föld*. A *vad* szó magában hordozza a 'nem gondozott' jelentést is, melynek következménye ha földre vonatkoztatjuk az, hogy az a föld nem vagy csak gyengén fog teremni. A szó kiejtése az / pótlónyúlásos kiesése miatt mutat eltérést a köznyelvi normától.

10. Miután sorra vettem a „Milyen az a föld, amely gyengén terem?” kérdésre adott lexémákat gyakoriságuk sorrendjében, kitérve jelentéstani, etimológiai és hangalaktani jellemzőikre, szeretnék utalni az előforduló lexémák szóföldrajzi megoszlására.

A déli nyelvjárás bánági tájszólásában, a mezőségi nyelvjárás Fekete-Körös völgyi és Aranyosszéki tájszólásában, valamint az udvarhelyszéki nyelvjárás gyergyói tájszólásában csak a *sovány* szó, illetve ennek alakváltozatai fordulnak elő. Egységes képet mutat még a szilágysági tájszólás, ahol a *sovány* szó és alakváltozatai mellett, csak egyetlen településen Kárásztelken fordul elő válaszként a *sovány* mellett a *gyenge* szó egy alakváltozata (*gyēnge*). Az alföldi nyelvjárás Arad vidéki tájszólásában található válaszként a kérdésre a *székes* (< *szikes*) szó, mely a térképlapon csak egyetlenegyszer szerepel. A térképlap kérdésére egyszer fordulnak elő a következő szavak is: *saján*, a *suhāj*, a *tèrméktelen*, a *vafőd*, a *tàkhely*. Az első szó az északkeleti nyelvjárás Koltó településén jelentkezik, a második az udvarhelyszéki nyelvjárás homoródi tájszólásában, a harmadik a keresztúri tájszólás Dobó településén fordul elő, de csak a *rossz* mellett második válaszként. A *vafőd* szintén nem egyetlen válaszként jelentkezik, hanem csak a *sovány* mellett alternatívaként a mezőségi nyelvjárás Nagy-Szamos menti tájszólásának Tacs településén. A *tàkhely* pedig egyedül az északi csángó tájszóláshoz tartozó Szabófalván adatolható.

A *kurálatlan* is mindössze két településen jelentkezik válaszként, s mindkét település az udvarhelyszéki nyelvjáráshoz tartozik. A keresztúri tájszóláshoz tartozó Énlaka településén csak ez a szó fordul elő válaszként, míg a homoródi tájszóláshoz tartozó Lövéte településén ez a *silány* szó mellett fordul elő válaszként.

A *silány*, illetve alakváltozatai válaszként egymástól viszonylag távol eső településeken: egyszer a mezőségi nyelvjárás belső-mezőségi tájszólásának Feketelak településén a *rossz* mellett, másodszer az udvarhelyszéki nyelvjárás erdővidéki tájszólásának Szárazajta településén, harmadszor ugyanennek a nyelvjárásnak homoródi tájszólásában, Lövéte településén, s negyedszer a gyimesi csángó tájszóláshoz tartozó Gyimesbükk településén található meg.

A *hitvány* illetve alakváltozatainak előfordulása hasonló képet mutat a *silány* szóéhoz, ez mindössze háromszor fordul elő, egyszer az északkeleti nyelvjárás szamosháti tájszólásához tartozó Sárosmagyarberkesz településén, másodszer az udvarhelyszéki nyelvjárás homoródi tájszólásának Erdőfüle településén, harmadszor pedig a székelycsángó tájszóláshoz tartozó Diószeg településén.

A *szegény*, illetve alakváltozatai hat településen regisztrálhatók válaszként, melyek közül kettő nyelvjárásziget: Oltszakadát és Nagymoha. A fennmaradó négy település közül kettő a mezőségi nyelvjárás egy-egy tájszólásához tartozik: Kapud a Közép-Maros mentihez, Magyarsáros a Kis-Küküllő mentihez, egy te-

lepülés, Árpatak a háromszéki nyelvjárás hídvég-erőrdi tájszólásához, egy pedig, Pusztina, a székelycsángó tájszóláshoz.

A *sovány*, a *gyenge*, valamint a *rossz* szavak előfordulását vizsgálva Erdély nyugati részén a három változat közül a *sovány* fordul elő leggyakrabban, míg a másik kettő csupán elvétve, egy-egy településen. Erdély középső részén a mezőségi nyelvjárás tájszólásaiban szintén a *sovány* változat fordul elő a legtöbb kutatóponton, de itt a *gyenge*, illetve *rossz* szavak előfordulása gyakoribb. Erdély keleti nyelvjárásaiban a vizsgált három változat közül csak a *sovány* és a *rossz* fordulnak elő egy települést, a déli csángó nyelvjáráshoz tartozó Bogdánfalvát kivéve, ahol a *gyenge* egyik alakváltozata (*gyēnge*) válasz a kérdésre

A nyelvjárászigeteken az előbb említett két települést kivéve, ahol a *szegény* szó, illetve alakváltozatai találhatóak, a *sovány*, illetve alakváltozatai a jellemzőek.

A táblázatok, valamint a térképlap adatait értékelve megállapítható, hogy a „Milyen az a föld, amely gyengén terem?” kérdésre adott válaszok között a *sovány* szó, illetve alakváltozatai fordulnak elő az erdélyi magyar nyelvjárásokban a leggyakrabban. Ez a megállapítás pedig mindenképpen további kutatásokra ösztönözheti az embert, mégpedig annak a megvizsgálására, hogy vajon ezeken a kutatópontokon milyen szót, szavakat használnak a *sovány* mellett a soványságnak mint emberi tulajdonságnak a kifejezésére.

KATONA KRISZTINA

Helyneveink tőváltozatai a régi magyar családnevekben

(Berzsenyi, Brassai, Dévai, Eszterházi, Faludi, Görgei, Kölcsei, Nyári,
Rákóci és társaik)

1. A XX. század utolsó harmadában a magyar etimológiai és nyelvtörténeti kutatások kimagasló eredményeket értek el, minden korábbinál jelentősebb szintéziseket mutattak fel. Egyrészt szótáraink közül ebben az időszakban jelent meg A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, A magyar szókészlet finnugor elemei, a Földrajzi nevek etimológiai szótára (már négy kiadást megért), az Erdélyi magyar szótörténeti tár, a Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század (Budapest, 1993), másrészt történeti nyelvtudományunknak A magyar nyelv történeti nyelvtana kötetei (I. A korai ómagyar kor és előzményei. Bp., 1991. — II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Bp., 1992. — II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika. Bp., 1995).

A nyelvünk múltját, változásait, állapotait feltáró munkák, ha hiteles forráson alapulnak, hozzásegítik a kutatókat és érdeklődőket nyelvtörténetünk fejlődési tendenciáinak alaposabb megismeréséhez, együttes felhasználással, összevetésükkel a teljesebb kép megrajzolásához, a hiányzó részleteken való továbbgondolkodáshoz. Mivel a különböző munkák szerzői több esetben egy időben végezték kutatásaikat, nem tudták felhasználni egymás eredményeit, de ha támaszkodhattak is a már megjelent művekre, minden jelenségre kiterjedően nem vehették azokat alapul, ugyanúgy az egyes vizsgálatok kiemelt, alapvető céljának és tárgyának eltérő volta miatt is más-más részterület került előtérbe. Sok esetben tehát más kortárs szerzőkre vagy az utókorra, a következő generáció kutatóira marad annak áttekintése, hogy az egyes nyelvi részterületekről különböző régi forrásokat felhasználva egyező, hasonló vagy eltérő nyelvi tényeket, összefüggéseket és tendenciákat állapítottak-e meg e korszak más-más szempontú kutatói.

Mostani dolgozatommal magam is ezt teszem. A névtudomány, a névtörténet egyik kiemelkedő szótárszerű feldolgozását (Régi magyar családnevek szótárát) egyetlen szempont alapján vizsgálom meg. Célom, hogy feltárjam, a zömmel kései ómagyar kori családnevekben az alapul szolgáló helynevek alaktani viselkedése megegyezik-e a történeti nyelvtanunkban bemutatott köznevekével, azok tőváltozattípusaival, s ha nem, a különbözőséget mi okozza.

2.1. A magyar nyelv- és névtudomány művelői régóta hangsúlyozzák az egyes névfajták között meglévő szoros kapcsolatot, történeti oldalról pedig bizonyos tulajdonnévfajtáknak más névtípusok tagjai megalkotásában játszott fokozott produktivitását. Ezek közül is különösen kiemelik a névtan két legismertebb kategóriájának: a földrajzi névnek és a személynévnek a kapcsolatát, sokszoros egymásra hatását, leginkább pedig a személynéveknek a helynevek és fordítva, a földrajzi neveknek az embernevek létrehozásában való folyamatos felhasználását. A két névtípussal foglalkozó kutatóink mindannyian tapasztalták már, hogy földrajzi neveinkben tömegesen bukkannak elő vezeték- és keresztnéveink egyaránt, hiszen mind az egy-, mind a többbelemű személynévek nagy számban vettek részt helynevek megalkotásában (nyelvemlékeink tanúsága szerint) a honfoglalás utáni időszakról napjainkig, mégpedig egyrészt önállóan, pusztán alapalakjukban (köznévi alaptag nélkül), másrészt és jelentősebb számban bővítményi részként, köznévi alaprészt előtt, azzal összetételt vagy szó szerkezetet alkotva. Az előbbi a jelentésbeli (metonimikus) névalkotási, az utóbbi pedig a szintagmatikus (döntően birtokos jelzői) szerkesztés mint névadási mód esetei közé tartozik. Az így keletkezett földrajzi nevekben a személynévek szemantikai funkciója a hely birtokosának, bérlőjének, használójának, az ott lakó embernek, az ott történt cselekmény, esemény résztvevőjének, végzőjének a megnevezése, valamint az objektummal (esetleg csak távoli) kapcsolatba hozható személyre való emlékeztetés (vö. BÁRCZI, Szók.² 158; BENKŐ, Nyárádmunte 35; HOFFMANN, HnNyEl. 46 és 109; KÁLMÁN, NV.⁴ 152; KÁZMÉR, Alsó-Szigetköz 43; SZABÓ T.: MNny. 2: 85).

Bár nagyszámú helynévanyagon ilyen irányú, teljes alaposságú felmérést nem végeztek szaktudományunk művelői, a helynévgyűjteményeket és -feldolgozásokat átnézve, magasan kiemelkedőnek látszik a családnevek produktivitása a helynevek alkotásában, elsősorban önállóan, de más személynévfajtaival együtt is, különösen így van ez korunkhoz közeledve (vö. INCZEFI, Makó 39). A helynévfajták közül elsősorban a település-, tanya-, dülő-, építmény- és utcanevek megformálásában termékenyek a vezetékneveink.

2.2. Az ellentétes jelenséget, vagyis a helyneveknek a családnevek megalkotásában való részvételét tekintve hasonlóan letisztult, általánosan elfogadott nézetekkel találkozunk tudományunkban.

a) A családnevek között igen sok a helység- és az egyéb földrajzi névre utaló, vagyis a helynévi alapszavú, s ez jórészt azért van, mert a magyar családnevek kialakulása és megszilárdulása idején (XIV–XVII. század) ezek a nyelvi eszközök valóságosan a megnevezett egyének és családok származási, lakó- és birtokának a helyére vonatkoztak, ekkor tehát a földrajzi nevekre utaló családnevek viselői, illetőleg közvetlen vagy közeli elődei valóságos kapcsolatban áll(hat)tak azzal a településsel, vidékkel vagy más földrajzi objektummal, amelyről nevüket kapták: onnan kerültek későbbi lakhelyükre. Másképpen fogalmazva, az efféle családnevek jelentésszerkezetében a névadás, névalkotás idején erős volt a mo-

tiváltság, ezekben a megkülönböztető jegy szerepét az eredeti vagy korábbi lakóhely, a birtok stb. helyének a neve töltötte be (vö. ÁDÁM IMRE: MNyTK. 183. sz. 212; B. GERGELY, NytudÉrt. 108. sz. 62).

b) A hely- és településnévi alapszavú családnevek döntő többsége alaktani-
lag is motivált, ugyanis a magyar nyelvben jellemző módon a földrajzi neveknek az *-i*, *-si*, *-beli* (valamihez, valakihez való tartozást jelentő) melléknévképzős származékaiból keletkeztek, és a két morféma határozottan elkülöníthető bennük. (Egészen kicsi hányaduk pusztán helynévből névátvitellel vált családnevvé.) Az alapul szolgáló helynevek lehetnek egyszerűek és összetettek, egy- és kétrészesek egyaránt.

c) A családnevek e típusának a keletkezési módja: szófajváltással együtt járó jelentéshasadás.

d) Nyelvi funkciójuk szerint a kialakulóban lévő, családnevvé váló nyelvi eszközök megkülönböztető szerepű minőségjelzők voltak a keresztnévek előtt (vö. HAJDÚ MIHÁLY, Magyar tulajdonnevek. Bp., 1994. 18).

2.3. A magyar lexémák morfológiai tulajdonságait elemezve arra is régen felfigyeltek már kutatóink, hogy az azonos típusba tartozó tulajdonnevek és közzszavak tótani viselkedése eltérő lehet, részben azért, mert a tulajdonnevek lassabban követik a nyelvi változást alakjuk zártsága következtében. De még egyazon nyelvi elem sem egyformán viselkedik összetételek tagjaként és egytagú névként, az előbbieket még lassabban változnak, tovább őrzik a régebbi állapotot, mint az egytagúak. Másrészt az eltérést az okozza, hogy a tulajdonnevek körében a zérómorfémás alapforma analógiás hatására, azzal teljesen megegyezően, új alakban, változatlan tövvel szorítják ki az eredetibb formákat a toldalékok előtt, és ezzel a két régi tő közötti különbség kiegyenlítődik (vö. D. BARTHA: NytudÉrt. 42. sz., 15; DEME: MNy. 54: 125, INCZEFI, Makó 34; SZENDE TAMÁS: NÉ. 15: 295–7). Vizsgálatom tárgyát illetően ez azt jelenti, hogy az ómagyar kor második felétől bizonyos helyneveink *-i*, *-si*, *-beli* formánsos alakjaiban a minőségi hangváltás egyre kevésbé volt kötelező érvényű, s a később keletkezett, alkotott, felvett, magyarosított családnevek sok esetben a változatlan alapforma + *-i*, *-si*, *-beli* alakúak lettek, vagyis nem töváltásosak. A következőkben ezen általános alaktani kérdéskörhöz kíván kapcsolódni rövid kis dolgozatom. Elemzésemben különválasztom az alapalakjukban mássalhangzóra és magánhangzóra végződőket. Véltetően ez a tagolás ésszerű, hiszen a XIV. századra (a kései ómagyar kor elejére) a későbbiekben is fellelhető magyar szótípusokat létrehozó hangváltozások már lezajlottak, s jól elkülönültek az alapformában a mássalhangzós és a magánhangzós végű tövek.

3.1. A továbbiakban tehát a helynévi alapszavú korai vezetékneveinknek egyik morfológiai részkérdésével foglalkozom. Adataimat, mint említettem, a XX. század végének egyik legjelentősebb magyar névtani tárából, KÁZMÉR MIKLÓSNak a Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század (Bp., 1993) című hatalmas összegző művéből gyűjtöttem. A helynévi alapszavú családne-

vekkal kapcsolatban a szótár pusztá átlapozása is meggyőz bennünket HAJDÚ MIHÁLY (Magyar tulajdonnevek 37) egyik általános megállapításáról: „Szinte valamennyi településnevünkől alakult családnev -i képzővel, de nem csupán települések (városok, falvak) neveiből. Amikor egy-egy ember messzebb került falujától, akkor már nem ismerhették előbbi lakhelyét, csupán azt a vidéket, ahonnan jött, s így keletkeztek az *Alföldi, Árvai, Baranyai, Dunai, Erdélyi, Felföldi* családnevek”. A családnévszótár szócikkeinek etimológiai részeiből (a pontos számszerű kigyűjtés nélkül is) világosan kitűnik, hogy az elemzésbe vont vezetékneveink döntő többségének alapszava településnév (*Brassai, Breznai, Budai, Debrei, Debrői, Domaházi, Farkaslaki, Gyulatelki, Ispánmezei* stb.), jóval ritkábban tájnév (*Bácskai, Cserháti, Gyergyai, Havasalji, Hegyaljai, Szilágyi* stb.), víznév (*Bodrogi, Dunai, Murai, Szinvai* stb.), országnév (*Moldovai, Morvai*), megyenév (*Bácsmegyei, Bihari, Gömöri, Nyitrai, Ugocsai* stb.), határ-résznév (*Bányamegi, Dunamelléki, Egervölgyi, Földházi* stb.), földrajzi köznév (*Falusi, Földi, Pusztai, Városi, Végi* stb.). Mivel a vizsgálat szempontjából (az -i, -si, -beli képzők előtti alaktani viselkedésüket tekintve) ezek a jelentéstani csoportok nem különböznek egymástól, a továbbiakban együttesen tárgyalom őket. Az előbbi idézet tényszerűségéből az is következik, hogy az -i, -si, -beli képzős helynévi alapú családneveink száma több ezerre tehető, s ezt a szótár is bizonyítja a maga mintegy 1150 oldalán, hiszen oldalanként átlagban öt-hat efféle nevet találunk. Persze ezek mindegyikének és minden oldalú alaktani elemzésére e helyen nem vállalkozom, csak a helyneveknek az említett képzőkkel formált melléknévi származékaiból tulajdonnevesült családnevek morfémakapcsolódásait választom vizsgálatom tárgyául, s csupán az alapszavak tótani viselkedését követem nyomon. Feldolgozásommal a választott forrás bizonyítóerejét felhasználva, következő kérdésekre keresek feleletet: Hasonló módon viselkednek-e a helynevek töváltozatai az -i, -si, -beli képzők előtt, mint a közszavakéi? Ugyanabból a helynévből a különböző korszakokban azonos formában alkottak-e vezetéknevet? Mi az alaki változatok oka? Mit tükröznek a névcikkek az egyes változatok megterheléséről?

3.2. Először a mássalhangzóra végződő helynevekből keletkezett családneveket tekintem át. Bár a családnévi szótár címszavai alapján jóval több a mássalhangzós végű földrajzi névből (3060) alkotott családnev (3874), alaki viselkedésük lényegesen egyszerűbb képet mutat a magánhangzós végüekéhez képest. A következőkben vizsgáljuk meg a három képzőhöz való kapcsolódásukat külön-külön, kezdjük a legkevésbé megterhelttel! A *-beli* (*-béli*) formáns csak öt családnev megalkotásában vett részt, s mindig a mássalhangzós tövéghez járult: *Hegybéli, Szegbéli, Várbéli, Végbéli, Vigbéli*. Mint látható, ezekre az alapszókra jellemző, hogy kivétel nélkül egy szótagúak, szófajuk szerint földrajzi köznevek, régi elemei nyelvünknek, s egy mássalhangzóra végződnek. A *-si* képző sem sokkal több családnevben (12) bukkan elő, mindegyikben magánhangzó előzi meg, mely az ősi eredetű közszói előzményeken a teljes tö véghangzója, az

újabbakban kapcsoló szerepű előhangzó: (*Bekény* >) *Bekényesi*, (*Hátmeg* >) *Hátmegesi*, (*Heven* >) *Hevenesi*, (*Szeg* >) *Szegesi*, (*Tügy* >) *Tügyesi*, (*Vég* >) *Végesi* stb. A kategória többi 3857 nevében az *-i* melléknévképző található, közülük 103 kivételével az összesben a legegyszerűbb módon, közvetlenül a más-salhangzós szóvéghöz csatlakozik a formáns, megalkotva a legtöbb tagú és leg-erősebb analógiás hatású alcsoportot: *Alföldi*, *Berzsenyi*, *Csúri*, *Daróci*, *Erdődi*, *Faludi*, *Görgényi*, *Gyöngyösi*, *Hatvani*, *Kisfaludi*, *Ladányi*, *Munkácsi*, *Nadányi*, *Nyíri*, *Pesti*, *Rákóci*, *Sárközi*, *Szondi*, *Tököli*, *Váci*, *Zrínyi* stb.

A tövégi mássalhangzók közül különállást mutat a *-j* és *-ly*, 54 földrajzi névnek 55 (melléknévi >) családnévi származékában a tövégi mássalhangzó hiányzik, az *-i* formáns a *-j*-t, *-ly*-t megelőző magánhangzóhoz csatlakozik, mely (nyolc helynév kivételével) az *-a* vagy az *-e*, vagyis e földrajzi nevek úgy viselkednek, mint az *-a*, *-e* végűek többsége: (*Börvely* >) *Börvei*, (*Göcsej* >) *Göcsei*, (*Gyulaj* >) *Gyulai*, (*Halmaj* >) *Halmai*, (*Muzsaj* >) *Muzsai*, (*Náraj* >) *Nárai*, (*Tabaj* >) *Tabai*, (*Tomaj* >) *Tomai* stb. Az *-ej* végűek közül négyben velárisra vált a formáns előtt e magánhangzó: (*Apej* >) *Apai*, (*Montej* >) *Montai*, (*Oszlej* >) *Oszlai*, (*Podrej* >) *Podrai*. Ha nem is túl nagyszámú e csoport, tagjai mindenképpen erősítették az *-ai*, *-ei* végű családnevek rendszerbeli pozícióját. Nyolc helynévben más minőségű magánhangzó előzi meg a *-j*-t, de az ezekből létrejött családnevek alakilag az *-aj*, *-ej* végűekhez hasonló morfológiai felépítésűek: *-ái*, *-oi*, *-öi*, *-ui* végűek: (*Báj* >) *Bái*, (*Berivoj* >) *Berivoi*, (*Boj* >) *Boi*, (*Csáj* >) *Csái*, (*Háj* >) *Hái*, (*Páj* >) *Pái*, (*Puj* >) *Pui*, (*Sőj* >) *Sői*. Az alcsoporton belül külön megvizsgálva a *-fej* köznévi utótagú helynevek származékait, az tűnik ki, hogy mindegyik a *-j* hiányával jött létre: (*Kútfej* >) *Kútfei*, (*Szalafej* >) *Szalafei*, (*Tófej* >) *Tófei*. Csupán egy esetben alakult a tőnek a hangszínt és időtartamot váltakoztató formájával is családnév: (*Aszófej* >) *Aszófei*, *Aszófői*.

A szótár tanúsága szerint ritkán az is előfordult, hogy a helynevek (10) *-j*-s és *-j* nélküli tövével egyaránt keletkezett családnév (20): (*Baj* >) *Bai*, *Baji*; (*Báj* >) *Bái*, *Báji*; (*Gelej* >) *Gelei*, *Geleji*; (*Haj* >) *Hai*, *Haji*; (*Halmaj* >) *Halmai*, *Halmaji*; (*Pataj* >) *Patai*, *Pataji*; (*Púj* >) *Púi*, *Púji*; (*Sőj* >) *Sői*, *Sőji*; (*Tokaj* >) *Tokai*, *Tokaji*; (*Vállaj* >) *Vállai*, *Vállaji*.

Természetesen csupán egyféle, a helyneveknek a tövégi *-ly*-s változatával szintén alakultak családnevek (4): *Csernelyi*, *Csikalyi*, *Csombolyi*, *Dobolyi*.

A *-j* és *-ly* mássalhangzókhoz hasonlóan a tövégi *-h* is kieshetett (elnémulhattott), s effajta változattal is létrejöhetett családnév (3): (*Kálmáncseh* >) *Kálmán-csei*, (*Zilah* >) *Zilai*; (*Vaskoh* >) *Vaskai* (utóbbi a képzőt megelőző magánhangzó hangszínt is változtatta).

Efféle jelenség feltételezhető az idegen *Jaroszlaw* helynévnek a magyar *Jaroszlai* családnévi származékában.

Az *-i* formánst megelőző mássalhangzós végű helynévi töveknek szűk kis csoportját képezik az úgynevezett hangzóhiányosak (34): (*Beger* >) *Begri*, (*Csi-*

reg >) *Csirgi*, (*Eger* >) *Egri*, (*Peker* >) *Pekri*, (*Sobor* >) *Sobri* stb. A könnyen felismerhető és ma is élő magyar közszavakból (azokból önállóan vagy összetételek utótagjaként) keletkezett helynevek közül kivétel nélkül csak az alapforma utolsó, fő belseji magánhangzójának hiányával jöttek létre a következő családnevek: (*Árok* >) *Árki*, (*Berek* >) *Berki*, (*Bokor* >) *Bokri*, (*Gödör* >) *Gödri*, (*Halom* >) *Halmi*, (*Kapor* >) *Kapri*. Külön ki kell emelnünk a *-halom* utótagúakat, azok mindegyike (9) ilyen: (*Feketehalom* >) *Feketehalmi*, (*Félhalom* >) *Félhalmi*, (*Kőhalom* >) *Kőhalmi*, (*Szeghalom* >) *Szeghalmi*, (*Szihalom* >) *Szihalmi* stb. Két olyan köznévi (*telek*, *torony*) található a helynevek részeként vagy elemeként, amelyeknek mindkét főváltozatával keletkeztek családnevek: (*Györgytelek* >) *Györgytelki*, (*Száltelek* >) *Száltelki*; (*Torony* >) *Tornyai*; de: (*Kárásztelek* >) *Kárászteleki*; (*Portelek* >) *Porteleki* stb.; (*Torony* >) *Toronyi* (az utóbbiakat természetesen nem itt, hanem az első alcsoportban vettem számításba). Ide tartoznának a *lélek*, *sólyom* köznévi elemmel (utótaggal) alakult helynévi származékok is, de ezeknek nem került elő hangzóhiányos változatuk, csak a teljes: (*Szentlélek* >) *Szentléleki*, (*Sólyom* >) *Sólyomi*. Ugyanannak a földrajzi névnek (3) mindkét főváltozatával igen ritkán (6) jött létre családnev: (*Györgytelek* >) *Györgytelki*, *Győrteleki*; (*Sárog* >) *Sárgi*, *Sárogi*; (*Szopol* >) *Szopri*, *Szopori*. (A *-telek* névrész vagy névelem egyébként többször alkotott alapelakjával (7), mint hangzóhiányosan (4) családnevet.)

Végül a mássalhangzós fővégű helynevek körében egyetlen példát találunk a hangátvetéses főváltozatra a (*Romhány* >) *Rohmáni* családnevben.

4.1. Dolgozatom következő részében, a magánhangzóra végződő helyneveknek (2067) mint a családnevek (2387) alapjául szolgáló nyelvi elemeknek a vizsgálatában a ritkább típusoktól haladok a megterheltebbek, illetőleg az egyszerűbb esetektől a bonyolultabbak felé. A szótár címszavainak az összesítésekor először is az tűnt ki, hogy *-o*, *-ö*; *-á*, *-í* végű helynévből *-i*, *-si*, *-beli* formánsokkal a magyarban nem keletkezett családnev. Az *ú*-ra végződők közül is mindössze egynek a hangszínt és időtartamot változtató fővéből (*Fokorú* >) *Fokorai*. Az *-ü*, *-ű* végűekből is igen ritkán, az előbbiből egy (annak a változatlan alapelakjából): *Gyepüi*; a három hosszú *-ű*-re végződő helynévből öt családnevváltozat, változatlan fővéggel: *Gönyüi*, *Keserüi*; véghangzóhiánnyal: (*Körü* >) *Köri*, (*Keserü* >) *Keseri* és hangzóváltással (*Körü* >) *Körei*.

Hasonlóan egyszerűen alakultak az *-u* végű helynevek (65) származékai, de e csoport már lényegesen több tagot számlál (72). Közöttük egyetlen helynévből keletkezett két főváltozattal családnev (*Gyalu* >) *Gyalai*, *Gyalui*. Egy kivétellel az összes többiben a közszavakhoz hasonlóan a változatlan alapformához járult a képző. Két kisebb alcsoportra különíthetők el: az egyikbe (4) a *Bucsui*, *Kapui*, *Kazsui*, *Vaskapui* tartozik; a másikba pedig a *-falu* utótagúak származékai. Ezek döntő többsége (51) *-si* (*Bácsfalusi*, *Csernátfalusi*, *Gergelyfalusi*, *Hársfalusi* stb.), négy pedig *-i* képzős (*Bekefalui*, *Csetfalui*, *Olaszfalui*, *Révfalui*); ugyancsak négy helynévből, de mindkét formánssal (8): *Hegyfalu*, *Hegyfalusi*; *Hosz-*

szúfalui, Hosszúfalusi; Tótfalui, Tótfalusi; Újfalui, Újfalusi; három családnév származott egyetlen településnévből, az alapalakjából mindkét formánssal és a *-falva* utótag véghangzóhiányával: *Nagyfalui, Nagyfalusi, Nagyfalvi*. Megjegyzem, hogy (amint KÁZMÉR MIKLÓS szótára is jelzi) több település az idők során különböző változatokban viselte a *-falu* utótagot, s mindegyiket felhasználták családnévalkotásra (pl.: *Csetfalva > Csetfalu*, az előbbiből *Csetfalvai, Csetfali, Csetfalvi*; az utóbbiból *Csetfalui*, így ezeket nem tekintettem azonos helynévből származóknak, a *-falva* utótagúak származékai éppen ezért az *-a* végűek közé kerültek.

Szintén igen kevés *-é-re* végződő helynév (13) szolgált *-i* melléknévképzős családnév (18) alapjául, bár a kapcsolódó töváltozatok változatosabb képet mutatnak. Többségük (8) tövégi hangszínt és időtartamot változtató: a formáns előtt csak egyféle, az *é* helyén *a*-t tartalmazó tövűek: (*Boldé >*) *Boldai, (Juhé >) Juhai, (Nosztré >) Nosztrai, (Nagyrábé >) Nagyrábai, (Padé >) Padai, (Sóvé >) Sóvai, (Szkóré >) Szkórai, (Zelené >) Zelenai*. Az ide tartozó helynevek közül három olyan bukkan elő a szótárban, amelyeknek az előző típusú töváltozatán kívül a változatlan alapformájából is keletkezett családnév: (*Páké >*) *Pákai, Pákéi; (Rábé >) Rábai, Rábéi; (Tápé >) Tápai, Tápéi*. Mindössze egyetlen településnévből formáltak az előző két alakváltozat-típuson kívül még a véghangzóhiánnyal is: (*Garé >*) *Garai, Garéi, Gari*. Csupán a változatlan alapformából egy ide számítható vezetéknev jött létre: (*Sé >*) *Séi*.

4.2. Az *-i* végű helynevekből alakult mellékneveknek a családnevesült formái egységesen viselkednek: akár egyszerű, akár összetett a földrajzi név, s bármilyen eredetű, a tövégi *-i* és az *-i* képző sohasem jelentkezik kettőzött vagy megnyúlt formában, mindegyik ide tartozó vezetéknev (139) végén egyetlen rövid *-i*-t találunk (*Alatki, Csehi, Deáki, Jászapáti, Kőkeszi, Nárαι, Újnémeti* stb.), leíró szemlélettel úgy is értékelhetjük e csoport tagjait, hogy a formáns a véghangzóhiányos töváltozathoz járult.

4.3. Mennyiségüket tekintve, mind az alapul szolgáló *-a, -e* végű földrajzi nevek (1639), mind ezeknek az *-i, -si* képzős családnevesült formái (1844) messze meghaladják az összes vizsgált magánhangzós végű helyneveknek, valamint azok családnévi származékainak a számát. Együttes tárgyalásukat indokolja, hogy a tövég és a formáns kapcsolódási variációi nagymértékű hasonlóságot mutatnak, fejlődésük többnyire egyező módon zajlott. Az alapul szolgáló helynevek szerkezete alapján az alkategórián belül külön kell választani a zéró- (és elhomályosult) toldalékmorfémásokat, valamint az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelet viselő közsői utótagúakat.

4.3.1. Az *-a* végű (akár egyszerű, akár összetett) helynévi előzmények, tehát amelyeknek az alkotásában közvetlenül csak tömorfémák vettek részt, (a szótár névcikkei alapján) a következő módokon társultak az *-i, -si* képzőkkel. Döntő többségük a közsavakkal egyező módon csupán változatlan alapformában (713): *Adai, Apácai, Bajai, Dukai, Furtai, Hamvai, Ilosvai, Kalocsai, Lesznai,*

Mátai, Nánai, Ozorai, Pozsgai, Rutkai, Szajlai stb.; változatlan alapalakban és az *-a* elíziójával egyaránt (79/158): *Alatkai, Alatki; Bárcai, Bárci; Barcsai, Barcsi; Hencidai, Hencidi; Ráskai, Ráski* stb.; csak a véghangzója nélkül (37): (*Bajca* >) *Bajci, (Géta* >) *Géti, (Kajata* >) *Kajati, (Palkona* >) *Palkoni* stb.; a *-si* képző (8) vagy a teljes, változatlan alapformához (5): *Bábasi, Barlasi, Gallasi, Makarjasi, Vatasi*; vagy pedig a végmagánhangzó hosszú párjához járul (3): *Bocási, Csernási, Gerendási*.

A Régi magyar családnevek szótára szerint az *-e* végű helynevek feleannyi családnév alapjául sem szolgáltak, mint az *-a*-ra végződők. Közöttük is (az előző alcsoporthoz hasonlóan) számukat és arányaikat tekintve egyaránt kimagaslának a formáns előtt alapalakokkal egyező előfordulásúak (256): *Becsei, Cselőtei, Gellei, Jegenyei, Peleskei, Remenyei, Szelistyei, Terenyei* stb.; őket a magas hangrendűek között is a két tőváltozatukkal (az alap- és a véghangzóhiányos formájukban) egyaránt névalkotók követik (67/134): *Becskei, Becski; Csetei, Cseti; Rekenyei, Rekenyi; Szemenyei, Szemenyi* stb.; az *-e* elíziójával jött létre 15 családnév: (*Csigere* >) *Csigeri, (Miletince* >) *Miletinci, (Perjése* >) *Perjési, (Szécsénke* >) *Szécsénki* stb.; ritkán *-si* képzős alak is családnévesült (6), alapformához járulva (5): *Benesi, Henyesi, Hetyesi, Petessi, Sennyesi*; egyszer pedig az elízióhoz: (*Gerepe* >) *Gerepsi*.

Az *-a*, *-e* végű helynevek számba vett világos, könnyen megmagyarázható családnévi fejleményein kívül a szótár példáinak áttekintése után az derül ki, hogy néhány esetben bonyolultabb összefüggésekre hívják fel figyelmünket a régi magyar családnevek. Előfordul, hogy az alapalak magas végmagánhangzója helyén az *-i* képző előtt mély vokálist (*-a*-t) találunk: (*Lúcse* >) *Lúcsai, (Podhorje* >) *Podhorai, (Reste* >) *Restai*; vagy fordítva, a mély helyén magasat: (*Neveznica* >) *Neveznicei, (Zelnica* >) *Zelnicei*; de keletkezettek mindkét (magas és mély) véghangzós formával is családnevek: (*Belica* >) *Belicai, Belicei; (Réde* >) *Rédai, Rédei; (Lednica – Lednice* >) *Lednicai, Lednicei* (sőt *Lednici*); (*Szenica – Szenice* >) *Szenicai, Szenicei*. Mindezek az alakok a földrajzi névi előzmények különböző hangváltozásainak a maradványai, összefüggenek idegen nyelvi etimonjaikkal, a nyelvünk térbeli és időbeli eltérő fejlődésével (vö. a FNESz. megfelelő szócikkei).

4.3.2. Teljesen más alaktani viselkedésűek a birtokos személyjeleket magukon viselő közszoji utótagú helynevek (335) az *-i* formáns előtt a családnevekben (390). Az *-a*, *-e*, *-ja*, *-je* változatok közül a palatálisok minden vezetéknevből hiányoznak, többségben a velárisok is. Egyféle variációban, pusztán a csonkult tőhöz (183) kapcsolódik tehát az *-i* képző a földrajzi köznévi utótagok hangrendje szerint tagolva a következőkben: a) *-elve* (1): *Havaselvei; -földe* (4): *Jóföldi, Kányaföldi, Királyföldi, Mátyusföldi; -hegye* (1): *Bánhegyi; -köze* (1): *Faluközi; -mege* (2): *Bányamegi, Mátramegi; -melléke* (1): *Dunamelléki; -mezeje* (1): *Istenmezei; -népe* (1): *Királynépi; -réve* (1): *Bánrévi; -telke* (11): *Balázstelki, Csehtelki, Farkastelki, Jákótelki, Jobbágytelki* stb.; *-vize* (1): *Vár-*

vizi; **-völgye** (4): *Becsvölgyi, Egervölgyi, Illyevölgyi, Szentgyörgyvölgyi*; b) **-árka** (1): *Malomárki*; **-egyháza** (7): *Dombegyházi, Félegyházi, Kétegyházi, Verezegyházi stb.*; **-fája** (5): *Abafái, Csomafái, Héderfái stb.*; **-halma** (3): *Bánhalmi, Jákóhalmi, Ökörhalmi*; **-háza** (114): *Abaházi, Botházi, Csomaházi, Gálházi, Mikházi stb.*; **-kuta** (3): *Csabakuti, Gyalakuti, Orkuti*; **-laka** (12): *Bánlaki, Csekelaki, Mikelaki, Pósalaki, Zetelaki stb.*; **-pataka** (3): *Árapataki, Oláhpataki, Osztropataki*; **-szállása** (1): *Mesterszállási*; **-uta** (1): *Egyeduti*; **-vára** (3): *Bélavári, Miklósvári, Szárvári*; **-vására** (1): *Pétervásári*.

Ezekről eltérően csak öt köznévi utótagnak a mély magánhangzós birtokos személyjeles relatív töveivel viselkednek az *-i* képző előtt. Valószínűleg újabb (kései előfordulása is ezt jelezheti) a **-váradja** utótagú helynév, ennek a teljes alapformájával alakult a *Péterváradjai* vezetéknev. Két változatával képviselteti magát a **-hida** (8). Csak csonkult tövű (5): *Bánhidi, Borhidi, Domahidi, Farkashidi, Ormánhidi*; csak alapformájú (3): *Berhidai, Péterhidai, Sárhidai*. Tőváltzatait és azok variációit tekintve hasonlóak a **-tornya** elemet őrző településnevek (2/3): *Csáktornyai, Simontornyai, Simontornyi*. Az egykori **-alja** alaptagú helynevek (12) háromféle alaki variációban maradtak fenn családnevekben (15). Pusztán csonkult tövvel (5): *Berekalji, Bükkalji, Egeralji, Havasalji, Meggyesalji*; alapformában és rövidült változatban egyaránt (3/6): *Tornaljai, Tornalji, Váraljai, Várai, Vasaljai, Vasalji*; csupán a teljes változatukkal (4): *Hegyaljai, Szepesváraljai, Szinyérváraljai, Tamásváraljai*.

Mint láttuk, szembeötlő módon a **-háza** utótagúak nagy számban (114) és egytől egyig a legegyszerűbb módon, vagyis rövidült tövükkel vettek részt a családnévalkotásban, a **-falva** alaprésziük viszont nem sokkal több helységnévből (129), ötféle töváltozattal, hatféle variációban a következőképpen (180): a) csupán véghangzóihiányos, illetőleg személyjel nélküli *v-s* formával (64): *Ákosfalvi, Bártfalvi, Botfalvi, Cófalvi, Kisfalvi, Lukácsfalvi stb.*; b) két változattal: (az előző pont) rövidült és az alapformájával egyaránt (26/52): *Balászfalvai, Balászfalvi; Betlenfalvai, Betlenfalvi stb.*; c) pusztán az alapalakokkal (21): *Apátfalvai, Bekefalvai, Cséfalvai, Katafalvai stb.*; d) a **-falv** és **-fal** változatokkal (11/22): *Bogárfalvi, Bogárfali; Miklósfalvi, Miklósfali; Simonfalvi, Simonfali stb.*; e) a b) és a d) pont tőalakjaival egyaránt (6/18): *Csetfalvai, Csetfalvi, Csetfali; Gyákfalvai, Gyákfalvi, Gyákfali stb.*; f) a **-falva**, **-falv**, **-fala** változatokkal (1/3): *Bikfalvai, Bikfalai, Bikfalvi*. A **-falva** alaprészi településnevek *-i* képzős származékai közül a legrégebbiek és a legelterjedtebbek (mint az előzőekben felsorolt más birtokos személyjelezett közsői utótagú helynevekből származóak esetén is) az a) típusúak voltak, a teljes alapformából képzettek újabbak, az egyéb módosult tövből származók szintén későbbiek vagy bizonyos területekre (nyelvjárásokra) jellemzőek lehettek.

4.4. Szám szerint ugyan nem a leggazdagabb, azonban a képző előtti tövek alapján a legváltozatosabb, legszínesebb csoportot az *-ó*, *-ő* végű helynevekből (320) alkotott családnevek (420) jelentik, köztük a mély magánhangzósak szin-

tén mintegy kétszer annyi tagot számlálnak, mint a magasak. A lehetséges variációk közül a csoportba sorolt vezetéknevek alapjául szolgáló földrajzi neveknek több mint a fele (180) az *-i* képző előtt csupán időtartamot és hangszínt változtatva, *-a*, *-e* hangzóra végződik, hasonlóan, mint az ómagyar kor második felében az *-ó*, *-ő* végű közszavak. Példáinkat válogassuk az ismertebb személynevek köréből: (*Brassó* >) *Brassai*, (*Breznó* >) *Breznai*, (*Domoszló* >) *Domoszlai*, (*Gyergyó* >) *Gyergyai*, (*Hubó* >) *Hubai*, (*Jászó* >) *Jászai*, (*Jenő* >) *Jenei*, (*Koltó* >) *Koltai*, (*Kömlő* >) *Kömlei*, (*Liptó* >) *Liptai*, (*Lisznyó* >) *Lisznyai*, (*Lövő* >) *Lövei*, (*Máró* >) *Márai*, (*Megyaszó* >) *Megyaszi*, (*Mérő* >) *Mérei*, (*Ocskó* >) *Ocskai*, (*Poroszló* >) *Poroszlai*, (*Ráskó* >) *Ráskai*, (*Rozsnyó* >) *Rozsnyai*, (*Rádó* >) *Rádai*, (*Szikszó* >) *Szikszai*, (*Zsidó* >) *Zsidai* stb. E csoportot számuk szerint a mindkét tövátalakítással (*-ó/-ő*, *-a/-e*) (melléknévi >) családnévi alapszóként szolgáló földrajzi neveké követi (57/114), az adatok felbukkanási ideje alapján úgy vélhető, hogy közülük leginkább a rövid magánhangzós forma a régebbi és az elterjedtebb: (*Bocskó* >) *Bocskai*, *Bocskói*; (*Csurgó* >) *Csurgai*, *Csurgói*; (*Debrő* >) *Debrei*, *Debrői*; (*Kálló* >) *Kállai*, *Kállói*; (*Makó* >) *Makai*, *Makói*; (*Orló* >) *Orlai*, *Orlói*; (*Szántó* >) *Szántai*, *Szántói*; (*Szendrő* >) *Szendrei*, *Szendrői*; (*Szoboszló* >) *Szoboszlai*, *Szoboszlói* stb.

A forrásként használt szótár névanyaga alapján a gyakorisági rendben a pusztán egyalakúak, vagyis az alapformával megegyező, hosszú magánhangzós (*-ó*, *-ő*) tövű nevek (34) következnek. Olyan összetételek is találhatóak közöttük, amelyeknek az utótagja egyéb nevekben másként viselkedett, de arra is gondolhatunk, hogy az ide soroltaknak más tövűvel alakult családnevei nem maradtak fenn a feldolgozott alapforrásokban. E csoport tagjai mindenképpen újabb fejlődési fokot képviselnek, amit az is valószínűsít, hogy a vizsgált kornak csak a későbbi szakaszából (zárójelben a felbukkanás éve) tudta adatolni KÁZMÉR MIKLÓS: *Ardói* (1621), *Csepegői* (1724), *Eszterői* (1504–19), *Gáboltói* (1647), *Mogyorói* (1633), *Nyárádtői* (1663), *Nyírmezői* (1710), *Porosztói* (1679), *Sajói* (1694), *Somoskői* (1694), *Szarvaskői* (1556), *Tarkői* (1578), *Újtói* (1720) stb.

Néhány, e típusba sorolható helynévnek (17) az *-a*, *-e* tövű és a véghangzóhiányos változata (34) egyaránt jelentkezik magyar származéknevekben: (*Csáka* >) *Csakai*, *Csáki*; (*Csörgő* >) *Csörgei*, *Csörgi*; (*Dobó* >) *Dobai*, *Dobi*; (*Décső* >) *Décei*, *Décsi*; (*Ökörmező* >) *Ökörmezei*, *Ökörmezi*; (*Técső* >) *Técsei*, *Técsi* stb.

Az előzőekben látott összes tövátalakítástól mindegyikével még kevesebb földrajzi név (7) szolgált vezetéknevek (21) alapjául: (*Beckó* >) *Beckai*, *Becki*, *Beckói*; (*Dombó* >) *Dombai*, *Dombi*, *Dombói*; (*Kvassó* >) *Kvassai*, *Kvassi*, *Kvassói*; (*Pásztó* >) *Pásztai*, *Pászti*, *Pásztói* stb.

Ugyanennyi helynévnek (7) csupán a véghangzóhiányos alakja maradt fenn családnévi származékokban: (*Arló* >) *Arli*, (*Barkaszó* >) *Barkaszi*, (*Hőnyő* >) *Hőnyi*, (*Izerő* >) *Izeri* stb.

A csoporton belül mindössze hét név *-si* képzős, s mindegyikben a hosszú magánhangzós alapformához járult a formáns: *Forrósi, Küllősi, Szántósi, Valkósi* stb.

Végül külön kell szólni az úgynevezett *v-s* tövű köznevekből vagy ilyen utótagú összetételekből keletkezett földrajzi nevek családnévi származékairól. Összesen három köznév (a régi magyar *győ, kő, tő*) van jelen e kis csoportban. Ezek eltérhetnek a *v* előtti magánhangzó hangszínében (*-e-* vagy *-ö-*) és a hosszú magánhangzó nyelvválásfokában (*-ő, -ű*), jelezve a névalkotásnak a területi (nyelvjárási) és időbeli különbségét. Csak *v-s* tövel (2) fordul elő (3): (*Kő >*) *Kevi, Kövi*; (*Győ >*) *Gyevi*. Két-három variációsak, vagyis az előző (*v-s*) tőtípus mellett valamelyik hosszú magánhangzós tövel (9) is formálódtak (20): (*Fejérkő >*) *Fejérkevi, Fejérkövi, Fejérkői*; (*Foktő >*) *Foktövi, Foktúi*; (*Korlátkő >*) *Korlátkevi, Korlátközi*; (*Oroszlánkő >*) *Oroszlánkevi, Oroszlánkői, Oroszlánkúi* stb.

Mindenképpen feltűnő, hogy van több *-tó* utótagú földrajzi névből keletkezett családnév, de ezeknek a *v-s* töváltozatával egyet sem tudott dokumentálni KÁZMÉR MIKLÓS. Ez nyilván több tényező következménye: gondolhatunk arra, hogy az eredeti tónév már sokkal a családnévalkotás ideje előtt jelentésváltozáson ment át, s ezt a *tavi* 'állóvízi' formától való jelentésbeli különbséget jól érzékelték a névalkotók, vagy a tudatukban ekkorra elhomályosult a névalakban a *tó* utótag, esetleg a sok hasonló (köznévi és tulajdonnévi) *ó* — *a* váltakozás analóg módon az *a-s*, de *v* nélküli formát indukálta, kevésbé valószínű a *v* hangzóközi kiesése.

5. Számításaim szerint összesen 5127 helynév fordul elő 6261 *-i, -si, -beli* képzős régi magyar (melléknév *>*) családnév alapjául KÁZMÉR MIKLÓS műve névciikkeiben. Áttekintve a Régi magyar családnévek szótára helynévi alapú névanyagát tótani jellemzőik és változási tendenciáik alapján, összefoglalásként a következőket állapíthatjuk meg. A vizsgált korszakban a (közvetetten) földrajzi névi előzményű családnévek száma és az egész névanyaghoz viszonyított aránya igen magas volt, tehát az egyik leggyakoribb névtípusnak kell tekintenünk, ám az egyes nevek megterheltsége (például bizonyos foglalkozásnévi alapúakhoz képest) csekélyebb és igen különböző, az átlaggyakoriságuk így alacsonyabb volt, sok esetben igen kevés személy viselt egy-egy ide tartozó nevet. Az efféle vezetéknevek kialakulásának kezdeti szakaszában a magánhangzóra végződő helynevek *-i, -si, -beli* képzős melléknévi származékai többségben a velük megegyező végződésű közszavakhoz hasonló tőalakban vették magukra a formánst, egyrészt azért, mert a helynevek is közszavakból keletkeztek, vagy idegen eredetűek voltak ugyan, de a magyar nyelvbe bekerülve, a közszavakhoz hasonló módon fejlődtek mind a zérómorfémás, mind a formánsos alakjukban, harmadrészt ezekben is az analógia hozhatta létre a nyelvben általánosan meglévő töváltakozást.

A vizsgált korszak második felétől (bizonyos mértékig) az egyalakúság és ez a viszonylagosan szabályos töváltakozás mindinkább megbomlik, különösen érvényes ez az *ó – a, ő – e* váltakozást mutatókra és a *v-s* tövűekre, részben az *-i* előtti rövid magánhangzó kiesésével, részben a helynév alapalakjának a származékban való megjelenésével, a képző előtt több változat alakul ki, majd az alapforma ilyen helyzetekben egyes nevekben megtartja stabil pozícióját, másokban pedig megerősödik, mindinkább dominánssá válik, és az újabb nevek tövei már egyalakúak lettek/lesznek. A közsavaktól való eltérés közös indítéka a kiemelés: „...valamely egység kiemelése az érvényes paradigma rendjéből, amelynek háttérében speciális, jelentéstani elkülönülés igénye áll fenn” (SZENDE: NÉ. 15: 297). E tendencia fölerősödése valószínűleg még több más tényező együtthatásának a következménye: sok esetben megszűnt a tulajdonneveknek a közszoói alapjukkal a kapcsolata, elszakadtak etimológiai előzményüktől, a motiváltság emléke eltűnt; maguk a földrajzi nevek is többszörös jelentésváltozáson mehetek át, erős a közsavak körében is folyamatosan tartó egységesítő tendenciának az egyalakúságra való törekvése és ezek analógiás hatása. De talán a legerősebb tényező a helynévi zérómorfémás és sok más toldalék előtti alapforma rendszerkényszere, kiegészülve azzal az újabb, a helynévből alkotott családnevek iránt fokozottan jelentkező társadalmi igénnyel, hogy egyértelműen, a félreértés veszélye nélkül, az *-i* képző elhagyásával könnyen rekonstruálhatóan azonosítsa és különböztesse meg a földrajzi helyre, elsősorban a településre való utalással az egyes családokat.

Legáltalánosabban DEME LÁSZLÓ egyik régebbi gondolatát véljük az elvégzett vizsgálat után igaznak: „...nyelvünk spontán fejlődésének általános tendenciája a helységnevekkel kapcsolatban az, hogy azonosító funkciójukat elsődlegesnek és legfontosabbnak véve, kivonja őket a töváltakoztatás, a tövégi elízió és általában is bármiféle deformáló szabály hatálya alól, biztosítva számukra a formansos alakokban is legcélszerűbb *v á l t o z a t l a n a l a p f o r m a + f o r m a n s* szerkezetet” (MNY. 54: 127). KÁZMÉR MIKLÓS nagyszabású munkájának szócikkei igazolják, hogy a helynévi alapú *-i, -si, -beli* képzős családneveink és azok egyes altípusai saját törvényeik szerint fejlődve váltak egyrészt nyelvünk történetében korunkhoz közeledve egyre egységesebbekké, másrészt a közsavaktól egyre inkább különbözőkké, s amint a *Bárczi, Bessenyei, Bocskai, Brassai, Görgei, Kállai, Körösmezei, Makai, Őrmezei, Szántai, Szendrei, Szoboszlai, Valkai* stb. nevek rég lezajlott változásokat megkövülten hagyományoztak napjainkra; ugyanúgy a *Besenyői, Bocskói, Görgői, Iglói, Kállói, Makói, Menyői, Mogyorói, Nyárádtói, Nyírmezői, Ondrói, Poklostói, Porosztói, Rahói, Sajói, Sárfői, Somoskői, Szántói, Szarvaskői, Szendrői, Valkói* stb. családnevek az új típus terjeszkedésének és hagyományozódásának a bizonyítékai.

BÍRÓ FERENC

A vám a középkori magyar helységnevekben

A történelmi Magyarország kereskedelmének kialakulása, fejlődése elképzelhetetlen lett volna a közlekedés zavartalanságát szolgáló létesítmények, a szárazföldi utak, a vízi átkelőhelyek, révek, hidak kiépítése, működésük összehangolása nélkül. A hatalmas pénzüsségeket igénylő beruházásokat a királyi és földesúri bevételekből lehetett megvalósítani. Működésük további fenntartását, a karbantartás, felújítás költségeit maguknál a létesítményeknél felállított vámok fedezhették azáltal, hogy a használat fejében az arra közlekedőktől meghatározott illetéket, adót szedtek be. A vámszedésnek ez a formája egyébként a korai Árpád-korban sem volt előzmény nélküli, hiszen — amint azt többek között GYÖRFFY ISTVÁNTÓL is tudjuk — már a kazár államban is működtek vámszedők. Tevékenységük pedig oly eredményesnek bizonyult, hogy ezt a sztyeppei révész vámos gyakorlatot honosították meg a magyar uralkodók is. Ennek megfelelően a vámolás országszerte hosszú ideig szinte csak a mohamedánok kezében volt. Eleinte a szállított áru egy bizonyos része (pl. folyami vám esetében egy tizedrész) minősült vámtételnek. Ez a természetben való illetékle rovás azonban egy idő után korszerűtlenné vált, s a fejlettebb kereskedelmi forgalom a pénz formájában való vámfizetést tette szükségessé (vö. GYÖRFFY: IstvKir. 334–5). A középkori honi kereskedelem föllendülésében nagy szerepe volt annak, hogy bizonyos királyi rendeletek nyomán (később azoktól függetlenül is) egyre több földesúr juthatott vámszedési joghoz. Ennek folytán egymásra vámhelyeket állítottak föl, következésképpen a híddal, révvel, árumegállító joggal rendelkező települések lakói érthető módon arra törekedtek, hogy az adószedéshez fűződő — kiváltságosnak vélt — szerepük a helység elnevezésében is megjelenhessen. Ilyen helységnevek közé tartoznak egyebek mellett azok, amelyeknek névszerkezetében a *vám* lexéma jelenik meg.

A perzsa eredetű *vám* (vö. újperzsa *wām* 'tartozás, adósság; kölcsön') a kereskedelem révén honosodott meg nyelvünkben közszóként, s nagyjából egy időben terjedt el az ugyancsak perzsa *vásár* (*wāzār*)-ral. Bár a *vám* szó eredeti jelentése 'dézma, tized; illeték, használati adó' (vö. TESz. III, 1084); legkorábbi adatolású helységneveinkben magát a vámhelyet jelöli, ti. azt, ahol vámolnak. E jelentés azután ráértődhetett a vám környezetében lévő birtokra, az ott

kialakuló településre. Ezzel összefüggésben legalábbis figyelmet érdemel, hogy több olyan magyar falu is volt a régiségben, amelynek nevében a vámszedő funkciót nem az említett szó, hanem a latin *telonum* 'vám' főnév többes számú *telona* módosult alakja jelölte. Közéjük tartozott a ma is meglévő *Tolna* helység Szekszárdtól ÉK-re (vö. 1055: *inthelena*, ÓMOIv. 23, vö. FNESz. II, 661), illetve vélhetően ilyen volt az a hajdani *Tolna* falu is, amely a mai *Nagyhalász* (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) határában feküdt: 1221/550: *Ela de Tholna* (vö. SzabSzatm. 77). Természetes azonban, hogy számosabb helységnévben mutatkozik a *vám*, hiszen köznévként ez gyökerezett meg a magyar nyelvben. Így az sem meglepő, hogy eleinte a pusztá *Vám* formát használták helységnévi funkcióban, s ilyenképpen a híd-, rév- és folyami vámra egyaránt utalhatott. A többire (pl. út-, határ- stb.) azért nem, mert ekkor még a középkori közlekedést szolgáló létesítmények közül csak a vízi átkelőhelyek mentén állítottak vámokat, eredetileg abból a már érintett célból, hogy a közlekedést biztosító híd, rév (hidas) fenntartási költségei megtérüljenek. A *Vám* névalak tehát kezdetben elégséges információt nyújtott a közlekedők számára, mert egyrészt viszonylag kevés volt még a vámos helyek száma; másrészt a kellő helyismerettel rendelkezőknek még azt sem kellett találgatniuk, hogy révről vagy hídról van-e szó. A lényegesen nagyobb számban mutatkozó *Hidas*, *Hídvég*, *Rév* s főleg a személynév + rév(e) típusú helységnevek azonban a széles közönség számára is egyértelmű tájékoztatást kínáltak a vámszedő helyek sajátos voltáról, ezért érthető módon a pusztá *Vám(a)* formájú neveket is új alakok váltották föl. Ennek egyik lehetséges formája a meglévő nevek differenciálódása volt: pl. *Váma* > *Szentpétervámája*, *Hosszúváma*; a másik, gyakoribb mód pedig azt eredményezte, hogy már az elsődleges névalakok is megkülönböztető elemmel együtt láttak napvilágot: pl. *Vámfalu*, *Vámhegy*, *Szárzavám*. A fentiek alapján a *vám* névelemet tartalmazó helységnevek — szerkezeti fölépítésüket tekintve — jól elkülöníthető csoportokba sorolhatók. Teljességre törekvő gyűjtésem anyagára támaszkodva a történeti Magyarország egészére kiterjesztett s a XI–XVI. sz.-ot átfogó, legfontosabbnak vélt történeti adatok fölhasználásával eszerint a következő névtípusok bemutatására teszek kísérletet:

I. A pusztá *Vám(a)* típusú helységnevek

II. A *Vám*- előtagú helységnevek

III. A *-vám(a)* utótagú helységnevek.

(A típusokon belül a szoros betűrend szerinti fölvonultatási módot alkalmazom.)

I. 1. Vám: Fejér m. (ma *Vámpusztá*, illetve *Vámi szőlőhegy* néven ismert pusztá Igar határában).

1324: *Wam* (GYÖRFFY II, 413), 1397: *Wam*, *Waam* (Cs. III, 258, vö. ZsigmOkl. I, 4656), 1409: *Wam* (i.m. II/2.: 885), 1808: *Vám* (LIPSZKY), 1956: *Vámpusztá*, *Vámi szőlőhegy* (GYÖRFFY uo.).

Nevét útvámjáról vette a település. Első említések (1324) Simontornya tartozékként merül föl, amikor is Károly király Hench fia János budavári bírónak adja (vö. GYÖRFFY uo.). Vámszedő funkciója azzal van összefüggésben, hogy a három megye (Veszprém, Fejér, Tolna) határának találkozási pontján helyezkedett el, s ráadásul a szomszédos Simontornyáról induló nagy út *Vám*-on keresztül haladt nyugat felé.

I. 2. Vám: (Vinești): Arad m. (a mai Soborsin /Săvîrșin/ része a Maros É-i partján).

1479: *Wama* (CS. I, 781, vö. SUCIU II, 250), 1510: *Wigenisth* (SUCIU uo.), 1743: *Vinyestie* (uo.), 1808: *Vinyesty*, *Vama* pagus (LIPSZKY), 1913: *Vám* (Hnt.)

A Maros menti *Tótvárad* (ma Vărădia de Mures) tartozékként említik *Váma* falut először. Különleges fekvése föltétlenül alkalmassá tette a vámszedésre, hisz mint ismeretes, a Maros folyó természetes víziútként szolgált a sószállításra. Egyik fő kirakodóhelye még Arad előtt *Szombathely* (mai Szabadhely) volt. A folyó partjával csaknem párhuzamosan húzódott Erdély fő szárazföldi útvonala, amely többször is keresztezte a folyót. Bár a megye egykori úthálózatáról keveset tudunk, GYÖRFFY GYÖRGY térképe alapján (i. m. I, 165) valószínűsíthető, hogy az egyik metszéspont *Váma* tájékán lehetett. Ilyenformán a faluban akár révvámot és útvámot is szedhettek. A XVI. sz. elején fölbukkanó, vélhetően szláv eredetű névváltozatból kettős névadásra következtethetünk. Szláv voltát támogatja, hogy a Makra-hegy D–DNy-i lábánál fekszik, ahol a magyar helynevek szláv helynevekkel vegyesen fordultak elő (vö. uo.). Töve alapján a 'bor, szőlő' jelentésű szláv **vinъnъ* gyökre lehet következtetni (vö. pl. Aradtól D-re: *Vinga*: 1231: *Vinga*, SUCIU II, 250; kelet-szlovákiai *Vinna*: 1249/346: *Wynna*, SztárayOklt. I,4).

Úgy tűnik föl, hogy a későbbi századokban a *Vam(a)* alak fokozatosan háttérbe szorult, és csak a hivatalos névadás idézte föl újra az egykori névkettős magyar tagját (vö. MEZŐ: HivHelys. 188). A település *Soborsin*-ba (Săvîrșin) való beolvadása folytán azonban mára mind a *Vám(a)*, mind a *Vinyesty* névalak feledésbe merült.

I. 3. Váma (a mai *Pusztavám* része) Fejér m. (Mórtól É–ÉK-re).

1146: *Vamma* (GYÖRFFY II, 413), 1374: *Zenthpetervamaya* (BAKÁCS: Hont 251); ?1412: *Eghazasuama* (OkI Sz. 1055), 1440–6: *Hozyowama* et *Eghazaswama* (CS. III, 356), 1474: *Hwzyiwama* (BÁRTFAI: Pest m.), 1497: *Zethpetervamaya* (uo.), 1678 u.: *Pusztavám* (FNESz. II, 384).

A helységnév alapjául szolgáló *váma* közszót alkalmasint ősmagyar kori elkülönülés alakváltozatoként értékelhetjük. A XII. sz. derekán még egységesnek mutatózó királyi vámszedő falu az adatok tanúsága szerint a későbbi századokban kettéosztódott. A Szolnok nemzetség birtokrészeiként különválva az egyik

falu immár a Szent Péter tiszteletére emelt templom nevét használja föl a másiktól való megkülönböztetésre. Úgy látszik azonban, hogy e névalakkal egyidejűleg az *Egyházassváma* változat is használatos volt a vallási funkció hangsúlyozott jelölésére (1374: *Zenthpetervamaya*, 1440–6: *Eghazaswama*, sőt, talán idevonható egy OklSz.-beli adat is: 1412: *Eghazasuama*). Kétségtől bizonyos ellenben, hogy mindkét névváltozat a malommal is rendelkező *Hosszúvámával* állt opozícióban. A *Hosszú-* előtag hihetőleg a falu elnyúlt alakjára utal (vö. pl. 1332: *Huzyuperezteg* — *Hosszúpereszteg* — FNESz. I, 611; 1404: *Hwzypali* — *Hosszúpályi*, uo.). A középkori névváltozatok mindegyikében föllelhető *váma* utótag — amely az egykori útvám szedésére való jogosultságot jelölte — a török pusztítás után újratelepült falu nevében is megőrződött: *Pusztavám*. A település határában egykor különálló *Ondód* nevű falu később összeolvadt vele.

II. 1. Vámfalu (Vama): Szatmár m. (ma az Avas hegységben a Tálna felső folyása mentén).

1270/1409: *Wamfalu* (SUCIU II, 236, vö. Sztp. KritJ. II, 1988), 1490: *Wamfalw* (Cs. I, 488), 1493: *Wamfalwa*, *Wamfalu* (MAKSAI 231), 1773: *Wamfalu*, *Vam* pagus (ComSzathm. 183), 1897: *Avas-Vámfalu* (uo.), 1910: *Vámfalu*, *Vama* (uo.).

A falu Szinyér várához tartozott, és első okleveles említésekor a Pok nembelieké volt (vö. KARÁCSONYI: Mnemz. II, 440, vö. Cs. uo.). Nevéből ítélve közvetlenül megtelepülése után vámszedő joggal rendelkezett, s ez különös fontosságúvá tette a falut. A Tálna folyó, valamint jelentős út melletti fekvése alapján ez nagyon is indokolt. A korabeli út nyomvonalára csak a mai viszonyok alapján lehet következtetni. Az mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a Tisza és a Szamos völgyét összekötő út — az Avas és a tőle K–DK-re húzódó hegységek miatt — Tecső felől érkezvén *Vámfalu*-n s a vámos Sárközön át vezethetett az ugyancsak vámszedő Szatmárig. Dél felé, Szinyér várának eléréséhez pedig a *Vámfalu* és Avas közötti terepviszonyok voltak alkalmasak megfelelő útvonal kiépüléséhez. Okkal állítható tehát, hogy a település neve a magyar *vám* és a *falu* fn. összetételéből alakult. A későbbi *Avasvámfalu* változat *Avas-* előtagja a hegységhez való közelségére utal. A román *Vāma* a magyar *vám* fordítása: *vám* > *r. vāmā* ('vám'), vö. FNESz. II, 728.

II. 2. Vámhalom: Temes m. (Nagykikinda [Kikinda] és Tiszahegyes [Idoš] szomszédságában, D–DNy-ra feküdt).

1405: *Wamhalm*, *Wanhalm* (Cs. II, 69), 1433, 1442: *Wamhalom* (uo.).

Becse várának tartozékaként említik először *Galáddal* (később *Révgalád*) együtt (vö. Cs. uo.). 1412-ben a Berekszóiak birtokaként tűnik föl. A Maros, Beregszó (Bega), Temes folyók torkolatvidékén, a Tisza K-i oldalán igen élénk lehetett a kereskedelmi forgalom. A környék várait és vásáros helyeit összekötő

szárazföldi utakat sok vízi átkelőhely, rév, híd szakította meg. Közöttük számosan voltak olyanok, amelyeknek neve is őrizte e funkciót: *Révkanizsa*, *Bodhida* (*Batida*), *Homokrév*, *Basahíd*, *Révgalád*, *Ecsehida*, *Jankahida* stb. Ezek sorába illeszkedik *Vámhalom* is. A Keve felől Becskerekén és Kökénden (Kikinda) át vezető út vélhetően *Vámhalom* falut is érintve Homokrévnél kelt át a vízen és Besenyőn keresztül érte el Csanád városát (vö. GYÖRFFY I, 841). Nevének utótagja a m. *halom* fn.-ből ered.

II. 3. Vámhegy: Veszprém m. (a ma is létező Csesznek és Bakonyszentkirály között feküdt).

1392: *Wamheg* (CS. III, 258, vö. VeszprHtLex. 158, 387); 1478: *Wamhegh* (CS. uo.)

Az 1546 után elpusztult település korábban *Csesznek* várához tartozott, és vámszedő hely volt (vö. CS. uo.). Nevének *-hegy* utótagja alkalmasint arra utal, hogy a falu hegyek között, mégpedig az Észak-Bakony ÉK-i lábánál, a Bakonyalján települt, a Cuha-patak vonalát követő út mentén. A mai útviszonyok alapján az is föltehető, hogy *Vámhegy* falutól két irányban lehetett továbbhaladni: *Csesznek* (1237–40: *Czeneyc*, PRT. I, 776), illetve *Szentkirály* — ma *Bakonyszentkirály* < 1392: *Zenthkyral* (CS. III, 252) felé.

II. 4. Vámhely: Hunyad m. (Déva közelségében volt falu D–DK-re).

1453: *Wamhel* (CS. V, 146, vö. SUCIU II, 422).

A Déva várához tartozó valamikori vámszedő település a korabeli Szántóhalom (ma Déva város DK-i része) és a ma is meglévő Árki — r. Archia — (Dévától D-re) táján feküdt. Vámszedő jogát egyebek között a Maros folyóval párhuzamosan haladó erdélyi nagy út (D-i parton) melletti fekvésének köszönhette. Ezenkívül különös jelentősége lehetett annak, hogy a Hátszegről Hunyadra vezető nagy út az Egregy völgyében haladt tovább a Maroshoz (vö. GYÖRFFY III, 288). *Vámhely* pedig ehhez az úthoz is közel esett. A későbbi századokban a településnek nyoma veszett.

II. 5. Vámkeresztí? Hunyad m. (a mai *Csernakeresztúr* (Cristur) szomszéd-ságában volt).

1417: *Waynkereszthy* (SUCIU II, 423), 1418: *Wayonkereszth* (uo.), 1495: *Waykerezth* (uo.), 1507: *Wayakerch*, 1508: *Wamkerezthy*, 1509: *Wamkerezth*, 1515: *Wayonkereztur* (uo. vö. CS. V, 145).

A település névváltozatainak tarkasága láttán fölvetődhet a kérdés, hogy egyáltalán ugyanarról a faluról van-e szó. A *Vajn-*, *Vajon-*, *Vaj-*, minden bizony-nyal személynévi eredetű előtagok összetartozása ugyan egyértelműnek látszik, a velük párhuzamosan föl-fölbukkanó *Vám-* előtag azonban problémát vet föl. Az alaki hasonlóság alapján nem zárható ki a népetimológia lehetősége, de ez

csak akkor támogatható, ha a falu ténylegesen vámhely volt. Ez esetben is névadási kuriózzummal kell számolnunk, mert a többi *Vám*-előtagú helységnevű utótagjai, a névadás érthető logikája szerint földrajzi köznevek: *-falu*, *-halom*, *-hegy*, *-hely*. A *-kereszt(i)*, *-keresztúr* viszont nem illik e sorba, legalábbis ez idő tájt nem. Megítélésem szerint a szokatlan névszerkezeti formának a vámos funkció másodlagos jelölésében fölvetődő zavar az okozója. Ezt több tényező is előidézhette. A *-kereszt*, *-keresztúr* utótag vagy a szomszédos *Keresztúr* (ma *Csernakeresztúr*) közelségével kapcsolatos, vagy maga is a templomcímről nyerte a névelemet. Amikor azután átmenetileg vámszedő joggal ruházták föl a falut, először *Vámkereszt(i)*-ként emlegették. Minthogy egy másik hasonló nevű helység is volt a közelben, a névadási furcsasággal (ti. *Vámkereszt(i)*) még az egyértelműség hiánya is együtt járt. Ennek a körülménynek a megszüntetésére egy világos jelentésű névszerkezetre volt tehát szükség. Meglátásom szerint az erre alkalmas név nem lehetett más, mint a *Vámhely*, azaz *Vajonkeresztúr* alias *Vámkereszt(i)* azonos a Hunyad m.-i *Vámhely*-lyel (vö. II. 4. *Vámhely*). CSÁNKI DEZSŐ és az ő adataira támaszkodó román SUCIU szerint ugyanis *Vámhely* Szántóhalom és Árki szomszédságában, *Vajonkeresztúr* pedig Keresztúr (Csernakeresztúr) táján feküdt. A tájékozódási pontként megadott falvak [*Szántóhalom*, *Árki*, (*Cserna*)*Keresztúr*] egymáshoz való viszonya pedig egy $2 \times 3 \times 4$ km-es oldalú háromszög rajzolatát mutatja a térképeken. Egy ilyen alakzatban vagy annak mentén elférne talán két falu egymás mellett; furcsa volna azonban, ha mindkettő vámot szedne, s ráadásul nevében is jelölné a funkciót (*Vámhely*, *Vámkereszt(i)*). Ha föltevésemmel ellentétben mégsem volt azonos a két település, akkor igen közel lehettek egymáshoz. Így viszont aligha volt mindkettő vámos.

III. 1. Szárazvám (Müllendorf): Sopron m. (helység az ausztriai Burgenlandban Kismartontól (Eisenstadt) Ny-ra).

1641: *Zaraszuum* (Schwartz 102, vö. FNESz. II, 526), 1643: *Millindorff* (Schwartz 102), 1808: *Szárazvám* (LIPSZKY).

A szembetűnően késői adatolású helységnevet azért soroltam a rendszerbe, hogy törekvésem szerint szemléltetni tudjam a névszerkezeti típusok szerves fejlődésének, változásának folyamatosságát. Itt jegyzem meg, hogy hasonló szerkezetű nevek egyébként később már nem is igen keletkeztek. Kivételként említhető a mai *Bodzavám* (Vama Buzăului Háromszékben), amely szintén másodlagosan, de igen későn, 1933-ban alakult oly módon, hogy az eredeti *Bodza* 1533: *Boza* (SUCIU II, 236) névelemhez utótagként kapcsolódott a *vám* lexéma. Másik példa az ugyancsak erdélyi *Szárazvám-tanya* (Ispánlaka ~ Șpalnaca mellett, Marosújvártól D–DK-re), amely 1913-ban nyerte a nevét.

A Sopron m.-i *Szárazvám*-hoz visszatérve megemlítem még, hogy ezúttal is számoltam azzal a gyakorlati tapasztalattal, hogy egy-egy későbbi adatolású

helységnév keletkezése, s ezzel együtt a mindennapokban való használata igen gyakran korábbi időpontra vezethető vissza. *Száravám Kövesd* (1270: *Kuesd*, Cs. III, 620) nevű előzményéről pedig éppenséggel igazolható, hogy a XIV. sz. óta útvám szedésére (tributum viaticum) volt jogosult (vö. FNESz. II, 526). Akár e században is nevezhették tehát *Száravám*-nak, hiszen maga a fogalom létezett, vö. 1360: *Zarrazwam* (Oklsz. 887, vö. FNESz. uo.). Az összetétel előtagja (*Szárav-*) a híd- és révvámtól való megkülönböztetésre szolgál, ugyanis azok mindig vízi átkelőknél (vadum, traiectus) álltak; szemben a száraz földi útvonalakon létesült száraz (ti. nem vízi) útvámokkal (vö. FNESz. uo.). A helységnév eredeti *Kövesd* névalakja a *köves* mn. *-d* képzős származéka. Az elsődleges magyar névváltozattal egyidejűleg is használatos *Müllendorf* (1287 k.: *Milichdorff*, Cs. III, 620) előtagja eredetileg egy szláv személynév (vö. pl. lengyel *Milich* szn.) fejleménye lehetett. Ezt idővel a középfelnémet *müle* 'malom', váltotta föl (vö. FNESz. i. h.). Az utótag a *dorf* 'faló' főnévből alakult.

Ha a felsorakoztatott helységnevek időrendjére fordítjuk figyelmünket, az adatok meglehetősen szórtságát tapasztalhatjuk. A közelebbi vizsgálat nyomán szembetűnik, hogy a nevek döntő többsége elsődlegesen jelöli a vámszedő funkciót, egyfelől a pusztavám alakokkal, másfelől a vámszedés + valamilyen földrajzi köznévfölhasználásával. Az időbeli szórtság tehát elsősorban e két névtípusnak tulajdonítható (XII–XV. sz.). A jelzővel kiegészült vámszedés alaptagú, másodlagos névalakok (3) igen kései fejlemények.

A vámszedés jelentése ugyan sokkal tágabb, mint a hídé vagy a révé, hiszen konkrétan nem köthető egyetlen objektumszerű létesítményhez sem; érdekes módon a vámszedés szót tartalmazó helységnevek megterheltségében ez nem mutatkozik. Nagyon is szembetűnő azonban a vámszedés-jelzővel megalkotott, döntő többségükben másodlagosan keletkezett helységnevek mennyiségi mutatóiban (vö. SZABÓ G. FERENC, A vámszedés-jelző középkori helységneveinkben. MNy. 35: 143). Mivel a vámszedés szó — legalábbis kezdetben — egyfelől nem utalt konkrét építményre, eszközre; másfelől vámszedést először többnyire csak a király megbízottai szedhettek; a vámszedés szóval megalkotott nevek csoportjából teljességgel hiányoznak a XIII. sz. elejétől tömegesen létrejött személynév + *-laka*, *-háza* stb. típusú, birtokviszonyt kifejező helységnevek. Ezzel szemben az *Andráshida*, *Borshida*, *Csetehida*; *Dávidréve*, *Moharéve* stb. névtípusok mintát adtak az egyéb, nem személynévi előtagú névszerkezetek népes táborának létrejötté számára is.

Láthatóan több tényező együttes hatása eredményezte azt, hogy viszonylag csekély a típusba sorolható helységnevek száma. Területi elhelyezkedésük a Dunántúl északi részére (Fejér, Sopron, Veszprém), valamint Arad, Szatmár és Temes megyéken kívül Erdély területére korlátozódik.

Szatmári és ugoicsai helységnévmagyarázatok

A MNyj-ban eddig közzétettem a Nagybányai (34: 115–23) és Krasznaközi járás (35: 145–54) adatközlőinek véleményét a helységnévadást illetően Pesty Frigyes kéziratos Helynévtára alapján. Most a másik két járás adatai következnek — kiegészítve Ugoicsa anyagával. Jóval kevesebb használható, elemezhető véleményt találunk; itt egyre több a megkerülés, a „nem tudatik”, illetve a körmondattal kifejezett nemleges válasz. Hasonlókat már előzetesen is közöltem, így ezekre most nem térek ki. Ugyanúgy járok el, mint a két előbbi közleményemben is tettem.

A Nyíri járás

E járásból 49 helység küldte vissza a kérdőíveket. Közülük ma 25 helység tartozik Magyarországhoz — a későbbi közigazgatási rend szerint: Mátészalkai járás: Ecsed, Fábianháza, Gebe (Nyírkáta), Hodász, Iklód (Kántorjánosi része), Kántorjánosi, Kér, Kocsord, Mátészalka, Mérk, Nagydobos, Nyírcsaholy, Nyírmeggyes, Ópályi, Papos, Parasznya, Szamosszeg, Vállaj; Nyírbátori járás: Császári, Derzs, Nyírvasvári, Penészlek; Vásárosnaményi járás: Ilk, Olcsva, Vitka. Miként előzőleg sem, itt sem szólok azon helységekről, amelyek KÁLNÁSI ÁRPÁD köteteiben megjelentek. A fennmaradó helységek közül 17 adott elemezhető választ. Bár a magam részéről nem nagyon értem Esztró jegyzőjének a véleményét: „Egy neven neveztetik „Esztró”, hogy honnan vette nevezetét, arról a leg idősb ember sem bir tudomással, reá vezető ok irat pedig nincs”. Én azt hiszem, hogy nemcsak a „leg idősb”-ek, hanem a fiatalabbak ismerték az esztró szó jelentését.

Bere: „Szóbeli hagyomány szerint egyik Csomaközi nőül adta Béna leányát hűséges hajdújának, és a Csomaközi határból egy részt neki kiszakítván hűsége bérébe adta át; innen Bére; — mit avval indokolnak, hogy ha az ember Csomaköz és Bere tér képét meg tekinti, — úgy tűnik elő Bere helység, mint ha egy kis tag a Csomaközi határból szakítottatott volna ki...” Frappáns néprajzi adalék, az igazság sokkal egyszerűbb: személynévi eredetű (FNESZ I, 197). Mai román neve: *Berea*.

Csomaköz: P: „A név eredetéről sem köz tudomásból, írott vagy nyomtatott emlékekből mit sem tudhatni, — egyéb aránt értelme után ítélve Csomótól származtathatni ... ezen dombos helyet jelenleg is nádas tó, — más oldalról is víz járta lapos térség körítvén, s hihetően innen nevezett Csomaköznek”. SZIRMAY: „A’ régi Csomaközi nemzetségtől vette nevezetét”. Egyik sem igaz, bár Pincz István főbíró, Pesty adatközlője sejt valamit. FNESZ I, 338: Csoma víz köze. (úgy látszik, 1864-ben már nem volt *Csoma* nevű víz ott). Mai neve: *Ciumești*.

Domahida: P: SZIRMAYra hivatkozva közöl. SZIRMAY a Domahidy nemzetség ősére utal: „*Domán* volt a’ törökje (*Damianus*) de Hídat a’ Krasznán állítván *Dománhídinak* neveztetett”. Egy kis kevergés van itt; lényegében igaz is Domán + hida (FNESZ I, 381). Mai neve: *Domănești*.

Érdengeleg: P: „A’ Község Nevét vette a’ Dengelegi családról. — Ér elő nevet pedig a’ határát keresztül folyó erekről”. SZIRMAY is ugyanezt írja, de az előtagot jobban árnyalja: „...a’ falú alatt az Ér pataka foly...” (II, 31). M–P: „Az Ér a falu alatt ád itatót”. Úgy látszik, egyikük sem ismerte a *dengeleg* szónak ’talajkiemelkedés’ jelentését (FNESZ I, 422). Mai neve: *Dindești*.

Érendréd: SZIRMAY: „A’ Jeles Endrédi nemzetségtől vette nevezetét, melly régi *Zovard* nemből származott. Mert 1398. Endréd Tamásnak Zowárd fiának fia egészszen birta...” „Az Ér pataka a’ falu mellett foly el...” Csak az előtag magyarázata a megfelelő, M–P is csak erre utal. A FNESZ (I, 426) megoldása a megfelelő: szn. + -d. Mai neve: *Andrid*.

Érkörtvélyes: P: „...eredeti nevét vette a község területén lévő nagy mennyiségű gyümölcsösről, mellyben sok körtve fák voltak. Ér elő nevet pedig azon értől, melly a „Szilágyságot” s Erdélyt Magyar hontól elválasztja, mint hogy több községek neveztetnek e néven, tehát annak meg különböztetéséül származott az „Ér körtvélyes” el nevezése a községnek...” Ezt a FNESZ (I, 428) is megerősíti. Mai neve: *Curtuișeni*.

Gencs: P: „Régente a’ Gencsy nemzetség birta, mellytől vette eredetét”. Szó szerinti idézet SZIRMAY könyvéből (II, 39). Éppen fordítva: FNESZ (I, 508). Mai neve: *Ghenci*.

Ilód: Szirmay: „Iklód Magyar falú, földes Urai az most is fent álló Iklódy nemzetség, mellytől vette nevezetét...” Ismét a fenti megfordítottság fordul elő. A nevet a SzabSzatm. (59) bizonytalan eredetűnek tartja, a FNESZ (Iklad, illetve Ilódbördőce alatt, I, 622) pedig személynévi eredetűnek. Ez lehet a valószínűbb, bár maga a falunév csak a XV. században bukkan fel.

Iriny: P: „Nevét vette azon Ösi Birtokos Családtól — melly a’ legrégibb idő oltá birta”. Ismét a megfordítottság. Ezt éppen elősegíthette, hogy biztos etimológiánk a község nevét illetően még ma sincs: talán szláv eredetű (FNESZ I, 634). Mai neve: *Irina*.

Kálmánd: mind SZIRMAY, mind M–P közli, hogy eredeti neve *Kamyn*, *Kamond* volt, így a Kálmán névhez semmi köze sincs. (Vö. FNESZ I, 673). Mai neve: *Cămin*.

Kaplony: P: „A község neve jelenleg Kaplyon e helynév eredetét vette hajdani birtokosa Kapulontól”. SZIRMAY: „Nevét vette a’ Magyarok bėjövetelekor, vitézkedő, ’s édes Hazánkat vérrel foglaló egygyik Magyar nemből, mely *Kupulonnak* neveztetett, és itten vára is vólt” (II, 45). Ugyanezt írja rövidebben M–P. A személynévi eredetet a FNESZ (I, 682) is megerősíti. Mai neve: *Căpleni*.

Kátaszentmilós: P: „Három féle neve: Káta Szent Miklos, mely onnan vette hogy régebbi időben — a 16-d századba Kátaiak birták. Ér szent Miklós, mely nevet onnan vette, mivel az első pontban is említett határa déli részét a Sebes ér választja Közép Szolnok megyétől. Kraszna Szent Miklós, mely nevét onnan veszi, hogy a Kraszna folyam közelébe fekszik. Szent Miklós nevezetét pedig onnan veszi, mivel a reformáció előtt görög szertartásuak lakták ’s azon védszentje Szent Miklós vólt”. Szakszerű magyarázat, bár némi helyreigazítás itt is sükségeltetik. A *Káta*- előtagot magyarázza a FNESZ (I, 806), a görög szertartást pedig cáfolja MEZŐ ANDRÁS (Templomcím a magyar helységnevekben. Bp., 1996. 173). Ezután a Krasznaszentmiklós vált hivatalossá Trianonig. Mai neve: *Sînmiclăuş*.

Mezőterem: P: „...a község azért neveztetik Mező Teremnek, mert ennek előtte a meg telepedés előtt nagy mennyiséggel birt mezőséggel, és e nevezetet Mező a község név előtt említettik...” Csak az előtagot magyarázza. Az utótagra vö. FNESZ II, 138. Mai neve: *Tiream*.

Nagykároly: P: „Nevezetét nyerte a’ Gr. Károlyi nemzetségtől”. A fordítottjára és a személynévi eredetre nagyon is jól rámutat a FNESZ (II, 192). Mai neve: *Carei*.

Portelek: P: „...neve a’ Községnek úgy származott, hogy kezdetben egynehány paraszt pásztor ember emelvén abba házat, ’s lett a’ Község neve régies kiejtéssel paraszt-Telek — ’s ebből csinosabban kiejtve Portelek...” Bizony, a *por* + *telek* összetételből keletkezett (FNESZ II, 366). Mai neve: *Portiţa*.

Szaniszló: P: „Szirmai szerént Szaniszló helysége Bárhory Lászlónak Zaniszló nevű fia által telepítettett és építettett 1374-ben”. Ezt mind SZIRMAY (II, 26), mind M–P is hozza, s a személynévi eredetet a FNESZ is megerősíti (II, 523). Mai neve: *Sanislău*.

Vitka: P: „Ezelőtt 465. évvel e’ Község a Tisza folyása mellett feküdt, hol máig is kerülőház létezik azon fentemlített időben a Községet nevezik Szopajnak; de látván azon időbeli rendező Tisztikar, hogy a Község veszedelmes helyen fekszik, rendelte, hogy a község vitéssen killyebb, e’ szavakkal adta ki a parancsot Vitki így a Szopaj nevet elveszítvén és a Vitki helyett Vitkának nevezték, mennyiben a Tótajku népáltal most is Vitkinek neveztetik...” SZIRMAY: „Örökös földes Ura a’ Witkay nemzetség, mely ezen helységől veszi

előnevét”. Ez utóbbi igaz is, de az előbbi magyarázat nem állja meg a helyét. Személynévi eredetű (FNESZ II, 771). A leírásban említett *Szopaj* egy másik helység volt, amely Vitka határába olvadt (SzabSzatm. 137).

Érdekes megjegyezni, hogy csaknem minden helység román neve a magyarból való. A „csaknem” azt jelenti, hogy vagy fordítás (*Kátaszentmiklós*) vagy hatósági úton történt hozzáigazítás történt (*Csomaköz, Kálmánd, Portelek*).

A Szamosközi járás

E járásból 71 helység küldte vissza a kitöltött íveket. Magyarországhoz tartozik 57. Ma már kevesebb, hiszen községegyesítések történtek (Cégénydányád, Jánkmajtis, Ökörítőfülpös, Tunyogmatolcs). Az újabb járási beosztások a következők: Csengeri járás: Császló, Csegöld, Gacsály, Garbolc, Hermánszeg, Kis- és Nagygéc, Kishodos, Komlódótfalu, Méhtelek, Nagyhodos, Rozsály, Sima, Szamosbecs, Tatárfalva, Tisztaberek, Zajta. Fehérgyarmati járás: Borzova, Botpalád, Cégény, Csaholc, Csecse, Cseke, Dányád, Darnó, Fehérgyarmat, Fülesd, Gyügye, Istvándi, Jánk, Kérsemjén, Kisar, Kisnamény, Kispalád, Kisszekeres, Kölcse, Kömörő, Magosliget, Majtis, Mánd, Matolcs, Milota, Nábrád, Nagyar, Nagyszekeres, Penyige, Ricse, Sonkád, Szamosújlak, Tiszabecs, Tizsakóród, Uszka, Vámosoroszi, Zsarolyán. Mátészalkai járás: Fülpös, Fülpösdaróc, Géberjén. Vásárosnaményi járás: Olcsvaapáti. E nagy járásból mindössze 10 értékelhető adattal rendelkezünk (nem számolva a KÁLNÁSI ÁRPÁD által ismertetett anyagot).

Atya: P: „A telepítő Atyay nemzetségtől vette nevét...” Ez csak Ádámtól Éváig igaz. Személynévi eredetű (FNESZ I, 124). Mai neve: *Atea*.

Dara: P: „Nem tudni”. M–P: „1300-tól 1424-ig a Darahy Nemzetség bírta, honnan is neveztetett”. Lényegében ezt írja SZIRMAY is (II, 204). Megint a megfordítottság, legfeljebb az igaz belőle, hogy a község neve személynévi eredetű (FNESZ II, 519). Mai neve: *Dara*.

Egri: P: „Egri nevét vette a’ helységet mindenfelől környező ’s éger fát bőven termő vízes helyektől”. Továbbá: „A Nagy Eger az Ujlaki határon kezdődik a’ Mikolai határon at szinte egész határt megfutja és a fehér Gyarmati gyütőbe szakad...” SZIRMAY: „A fiú ágon most-is fent lévő Egry régi nemzetségtől vette nevezetét...” A FNESZ (I, 410) Pesty második magyarázatát fogadja el, bár én az elsőt sem hagynám figyelmen kívül. Mai neve: *Agris*.

Homok: P: „A’ község egész határa sik agyaggal vegyes homokos földből áll — A’ honnan vette eredetileg nevét”. Ezt igazolja a FNESZ (II, 445) is. A XX. század elején megkülönböztető jelzőt kapott — több Sándor (Kováts, Kanizsay, Gögény) nevű birtokosáról, s lett *Sándorhomok* (MEZŐ, Hiv.közs. 227). Mai neve: *Nisipeni*.

Lázári: P: „...lételét ma Puszta Darócz név alatt álló szomszéd község hajdantai Urának Darócz Lázárnak akaratából vette...” A Lázár névre vezeti vissza, illetve ennek birtoklására M–P és SZIRMAY is (II, 196). Valójában is birtoklást kifejező személynévről van szó (vö. FNESZ II, 19–20). Mai neve: *Lazuri*.

Nagypalád: P: „A Paládok elnevezése híhetőleg a mellettök elfolyó Palád nevezetű vizétől származik ... ezen szók pedig Nagy Kis és Bot a községek neve elébe csupán megkülönböztetés tekintetéből ragasztattak.” Tökéletes magyarázat. Az már megint más kérdés, hogy a *Palád* pataknév etimológiájára csak feltevéseink lehetnek (vö. FNESZ I, 246, Botpalád a.). Mai neve: *Veliki Palagy*, Ukrajna.

Ólcsvaapáti: P: „Szirmai ki adása szerint Hugó Apáturról neveztetik”. SZIRMAY: „Ólchva-Apáthi, ez régenten Olsvának mondatott, hanem Apát úrság az határán épülvén, Olsva-Apáthinak neveztetett”. P: „...a’ régi Urbéri viszonyánál fogva Ólcsva és Apáti (első nevét Apáti éppen Ólcsváról nyervén) Urbé-rileg egy határt képez”. A leírást nagyjából megerősíti a FNESZ is (II, 273).

Pusztadaróc: P: „Darócznak nevezetett Daroczy Lázarról, Ki a tatár járás után 1245-ik esztendőben első birtokossa lehetett”. Ezt írja SZIRMAY is, a következőkkel megtoldva: „Puszta elő nevét pedig tsak az elpusztulás után ruházták reá...” (II, 198). Csak ez utóbbi felel meg a névadás indítékának részeként. A többi ld. FNESZ II, 380. Mai neve: *Dorolj*.

Sár: P: „Saár község egy pataktól vette nevét mely a Saár erdő hidja alatt foly egész Saár falu alatt keresztül”. SZIRMAY: „Saár egy kis falú a’ Saár partyán” (II, 283). A víznévi eredetet megerősíti a FNESZ is (II, 450). A század végén megkülönböztető jelzöt kapott: Kissár, majd 1917-ben Sárfalura keresztelték (MEZŐ, Hiv.közs. 272). Mai neve: *Noroieni*.

Szárzaberek: Pesty adatközlője nem tud semmit az eredetről, SZIRMAY már utal az elnevezés indítékára: „...földgye agyagos, homokos, nehéz mívelésű, de az árvíz nem járja, kaszálja a’ Ligeten, és Égreken” (II, 297). A FNESZ ezen pontosított (II, 256). Mai neve: *Bercu*.

Valamennyi elnevezés a magyarból való, még a *Nisipeni* is magyar mintát tükröz.

Ugocsa megye

Ugocsa éppen egyötöde Szatmárnak, így a települések száma is kevesebb. 29 helység leírása érkezett meg Pestyhez. Itt is találunk vendégszöveget. Ujhelyi László alispán — szégyellve a gyűjtés kicsiségét — utasította Király István telekkönyvi segédet, hogy a földrajzi neveket a telekkönyvi térképekről írja ki (rövidítve: P–K). Tamásváraljánál megtaláljuk Batarcs, Hömlóc, Komlós és Gyula rövid leírását is. Összességében tehát 67 helységről van több-kevesebb adatunk. A feldolgozáskor két könyvet vettem tekintetbe: SZIRMAY, ANTONIUS:

Notitia politica, historica, topographica incliti comitatus Ugochiensis (Pestini, 1805., a továbbiakban: SZIRMAY, Ug.) és SZABÓ ISTVÁN: Ugocsa megye (Bp., 1937., a továbbiakban: SZABÓ).

Akli: P: „Elnevezése hol vette magát nem tudatik”, továbbá: „...a’ ruthenek Akliü néven neveztek”. Községünk neve 1323-ban fordul elő először (SZABÓ, 271) *Okly* formában. A nevet a FNESZ (I, 63) a Zirc melletti Aklipusza alatt elemzi, amely tökéletesen megfelel az Ugocsa megyei helysége nézve is: ’karám’ + -i, „talán *kerek erdőt is jelenthetet”. 1948-ban hatósági úton a *Klinove* nevet állapították meg, azaz klinove szelo, melynek jelentése: ék alakú vagy szegletben levő falu.

Alsókaraszló: a túlságosan bő lére eresztett magyarázatot kénytelen voltam megrövidíteni. P: „...azt állítják, hogy a régibb okiratokban Kárásztó néven fordul elő...” „Ugyanis a község határában van egy düllő, melly jelenleg is Karasztova nevet visel...” „...midőn Záricsá helység orosz (értsd: ruszin M. L.) nevét meg magyarították, kárász hallal bővelkedő tótól Kárász tónak el neveztek”. A változást azzal magyarázza, hogy az eredeti lejegyző nem tette ki az ékezeteket, az *l* betűt pedig elfelejtette áthúzni. Nagy- és Magyarokmányon van *Kárász potok* és *Kárász tó* elnevezés (K–P). A Karaszló nevet mind SZABÓ (275), mind a FNESZ (I, 81) a ’rüh’ jelentésű szláv szóval hozza összefüggésbe. A ruszin elnevezés magyarázata már tökéletes: P: „Zárítsá ... a’ mi magyarul anynyit tesz: tul a’ folyón, vagy folyón tuli...” (FNESZ, i. h.). Mai neve: *Zariccsja*.

Batár: P: „...a’ Népnek szájról szájra hagyománya szerént nagy erdőség lévén egy halász az ottan folyó Batár nevü víz mellett megtelepedvén ’s általa megnépesítettet”. Csak halvány utalás történik a víznévi eredetre (vö. SZABÓ, 286 és FNESZ I, 175). Mai neve: *Bratove*.

Batarcs: P: „...nevezetét a’ rajta végig foljó pataktól vette”. A pataknévi eredetet megerősíti SZIRMAY, Ug. (152), SZABÓ (292) és a FNESZ is (I, 175). Mai neve: *Bătarci* (Románia).

Csarnató: SZIRMAY, Ug. (147): „Csarnató, Ruthenis *Cserna*, a cognomine rivo, qui hic ortus de monte labiatur”. Ezt a FNESZ (I, 307) is megerősíti. Mai neve: *Csorna*.

Dabolc: P: „El nevezését Dabóci birtokossától vette már 1700 tályán Dabociak birták”. Fordított a helyzet. A FNESZ (I, 350) magyarázata tökéletes. Mai neve: *Dobolț* (Románia).

Egres (később Szőlősegres): SZIRMAY, Ug. (77): „Egres olim Egrus pagus, ab Eger-pataka rivo compellatus”. A FNESZ (II, 596) égerfákkal benőtt helyre gondolt. Egyiket sem lehet kizárni. Mai neve: *Olesnik*.

Feketeardó: SZIRMAY, Ug. (138) csak az előtagot magyarázza: „Nomen accepisse videtur a rivo Fekete-víz...”. Vö. FNESZ (I, 447). Mai neve: *Csornotisziv*.

Feketepatak: P: „A’ helység nevét vette a’ helységen csavarogva keresztül menő — de sokszor egészen ki száradó — fekete szint mutató folyóról vagy patakáról”. SZIRMAY, Ug. (84): „...pagus Ruthenis *Csorni potok* a praeterfluyente rivo dictus”. A magyarázatot a FNESZ (I, 449) is megerősíti. Mai neve: *Csornij Potyik*.

Felsősárad: SZIRMAY, Ug. (91): „Felső-Sárad Ruthenis Vosnyi-Sard pagus e minoribus ab interfluyente Sárd dictus...” Ezt a FNESZ (I, 89, Alsósárad a.) is megerősíti. Mai neve: *Siroke*.

Fertősalmás: P: „...az 1200 évekbeli Árpád ház kori ok iratok szerint Almásnak ’s a’ mellette el terülő lapálytól fertős Almásnak nevezetvén...” Lényegében ezt írja SZIRMAY, Ug. (174) is, de ő almáskertekre gondolt, a FNESZ (I, 470) viszont vadalmára. Mai neve: *Zabolotta*.

Forgolány: P: „...nemelleyek elő mondása szerint nevezette (!) el Forgó leánynak, ’s innen nevezetik Forgolány”. Ld. még Péterfalva alatt is. SZABÓ (352) és a FNESZ (I, 477) is személynévi eredetűnek tartja. Mai neve: *Gyivicsne*, némiképp utal a forgó leányra.

Halmi: P: „A régibb okiratokból meritve Villa Halom, nevét vette a’ Város közepén fekvő azon halom dombtól mellyen jelenleg a protestansok temploma vagyon...” Ezt alátámasztja SZABÓ (363) és a FNESZ is (I, 563). Mai neve: *Halmeu* (Románia).

Hömlöc: Az úrbérrendezés után alakult helység, ezért SZABÓ nem is foglalkozik vele. 1773-ban mint praediumot említik (GYALAY MIHÁLY: Magyarország igazgatástörténeti lexikona. Bp. 1990. 519) *Hlumec*, *Homlóc*, *Hömlöc* néven. LIPSZKY nem ismeri. A CzF (II, 1717), azaz 1864-ből ezt írja: „Hömlöcz, falu Ugocsa megyében”. Feketeardó község határából szakadt ki. SZIRMAY, Ug. (85): *Terreno amplo in planitie, sub monte Hölmöcz (így!)...*” Az vitatható, hogy a helység egy hegyről (SZIRMAY, Ug.) vagy a feltűnő talajkiemelkedésről kapta volna a nevét. „Hömlöcz. hirtelen emelkedő hegycsúcs. A salánki hömlöcz” (Beregújfaluból, MNy. XI, 380). Hozza az ÚMTSz (II, 1015) is. A Hnt. 1926. csehszlovák *Homlovec* adata nem egyéb, mint a Hömlöc tudatos szlávositása. Mai neve: *Holmovec*.

Ilonokújfalu: SZIRMAY, Ug.: „Ilonok-Ujfalu vulgo Onuk pagus, ab interfluyente agnomine rivo”. A FNESZ (I, 625) is így vélekedik. A mai neve: *Onok*.

Magyarkomját: P: „Eredetére nézve azért Magyar Komját, mivel itten 15-ik században Magyarok éltek, itten Magyar vagy is Reformált templomjok fából létezett”. Ld. még Nagykomját alatt is! Mai neve: *Veliki Komjati*.

Mátyfalva: SZIRMAY, Ug. (79): „Máty-falva pagus, sive Matthiae Villa, indubie a Matthia, filio Ladislai, filii Zovard fundatore nomen accepit (1417)”. Csakhogy a község neve 1326-ban már előfordul *Mogfolva* formában, így nem a

Mátyás névvel függ össze elnevezése, hanem a *Magy* személynévvvel (FNESZ II, 110). Mai neve a Mátyásra megy vissza: *Matyijeve*.

Nagykomját: P: „Ha azomban az elnevezés elemzésében bocsátkozunk, meggyőződhetünk, hogy az tiszta orosz (értsd: ruszin M. L.) eredetű: mert Velikij Komnyati nagy meredeket tesz az oroszban, — ’s mint hogy Komját a’ hegy jó magas oldalán fekszik kétség kívül az elnevezését is azért nyerte (:Velikéj Komnyaty:) magyarul fordítva lett belőle Nagy Komját. — mely szónak a magyarban jó hangzásán kívül alig tulajdoníthatunk valami jelentőséget”. A Komját szóról a FNESZ-nek más a véleménye (II, 773, Komját a.). Mai neve: *Veliki Komjati*.

Nagytarna: SZIRMAY, Ug. (151): „*Nagy-Tarna*, Ruthenis *Velika-Tarna*, Valachis *Tarna Máre* ... in de cursu rivi *Tarna*, a quo nomen accepit...” A FNESZ (II, 216) is víznéből vezeti le. Mai neve: *Tarna Mare* (Románia).

Nagyszőlős: SZIRMAY, Ug.: „Namque et Cereri, ac Pomonae hospitalis ager est, et Bacho. Ab hoc certe loco nomen enatum ut a cultu vineatico *Nagy-Szőllős* incolis dicatur”. A FNESZ (II, 214) is foglalkozásnévre utal. Mai neve: *Vinohragyiv*.

Nevetlenfalu: P: „Eleinte Deákfalva ... Később 1600 tályán a’ körül lakó oláhság nyelvén Dyák falvának vagy gyák falvának mondatott ... Gyakfalva lett belőle, ezt szégyenelve a lakosság 1720-k évben tartott megyei gyűlés végzése nyomán eltöröltetvén Nevetlenfalunak neveztetett”. Mind P., mind SZIRMAY, Ug. (164) közli az anekdotát, amely szerint egy lánytól származna az elnevezés. Vö. FNESZ II, 238: személynévi eredetű. Mai neve: *Gyakove*.

Péterfalva (Tisza-): „Ezen falu régi monda szerint vette nevét bizonyos Pétertől, kinek többen voltak testvérei, u. m. Péter, Tivadar, Forgolány, Csató és András, — ’s ezektől vették neveket ezen helységek. — Forgolány, Péterfalva, Tivadar, Csató és Andrásfalva”. A személynévi eredetet SZABÓ (448) megerősíti: 1220 Vitun de villa *Petur* (VR), 1369: *Peturfalva*. Érdemes megjegyezni, hogy Ugocsa megyének Magyarországon maradt 0,1 km²-nyi része Tiszapéterfalvához tartozott. Mai neve: *Petrovo*.

Szárazpatak: SZIRMAY, Ug. (152): „*Száraz-patak* sicut Hungaris, ita Ruthenis *Suchi-potok* et Valachis *Valle-szák* siccum torrentem designat...” SZABÓ 1430-ból hozza *Zarazpatak* formában (477), így ezt kell az eredetinek tekintenünk, a ruszin és a román név a magyarból fordítottat. Azaz a falu egy gyakran kiszáradó hegyi pataktól kapta a nevét. Később a neve *Avaspatak* lett (MEZŐ, Hiv.közs. 240). Mai neve: *Valea Seacă* (Románia).

Szászfalu: SZIRMAY, Ug. (139): „*Szász-falu* Ruthenis Szász-fála. Fuit villa Regalis vel potius Reginalis, et colonia *Saxonum*, quo nomen accepit...” A FNESZ (II, 654) is így vélekedik. Később Tisza- előtagot kapott. Mai neve: *Szaszove*.

Szirma (Tisza-): M–P: „Ezen a helységnek a jelen is élő Szirmay nemzetség adott nevet...” Ezt éppen maga SZIRMAY, Ug. (108) cáfolja. Ő maga a *Sirmium* ~ *Szerém* szóból vezeti le. A FNESZ (II, 654) szerint a név eredete nincs tisztázva. Mai neve: *Drotinci*.

Tamásváralja: P: „...a felette került várról vette ujjabb nevezetét 1200. végén”. Az igaz, hogy jóval később, de a meghatározás igaz (vö. FNESZ II, 612). Mai neve: *Tămășeni* (Románia).

Tekeháza: SZIRMAY, Ug. (141): „Nomen accepit a Comitis Joannis, filii Swngi Fratris Teke memorato, cui Ladislaus Rex terram Egrews anno 1248. donavit (NB! a 77. oldalon már 1284-et ír). A FNESZ (II, 629) is személynévre vezeti vissza. Mai neve: *Tekove*.

Turc: SZIRMAY, Ug. (154): „...per complures colles in defluxu rivi *Túrcez*, a quo nomen accepit”. A FNESZ (II, 685) is víznévből vezeti le. Mai neve: *Turț* (Románia).

Turterebeș: P: „Hogy Tur Terebeș eleinte ruthen lakosokkal birt onnan gyanítható, mert az uradalmi tisztek „ti robis” (te dolgozz) serkentették a világszerte ösmeretes renyhe népet a munkára — s e Ti robis ruthen szóból származhatott a Terebeș elnevezés”. Anekdotának jó. Továbbá: „...a Tur folyam jobb partján fekszik...”. A helyes választ a FNESZ (II, 689–90) adja meg. Mai neve: *Turulung* (Románia).

Veléte: SZIRMAY, Ug. (145): „Veléte Ruthenis Vellyatin pagus, a rivo cognomine dictus...” A FNESZ (II, 789) szláv eredetű személynévre gondolt a névadás indítékaként, de-én a pataknevi eredetet sem hagynám ki. Mai neve: *Veljatin*.

Verbőc: SZIRMAY, Ug. (78): „Verbőcz pagus a rivo agnomine dictus”. A pataknevi eredetet mind SZABÓ (538), mind a FNESZ (II, 751–2) is megerősíti. Mai neve: *Verbovec*.

MIZSER LAJOS

Szenna

1. A *szenna* (Cassia fajok) Indiában, Arábiában élő 1–1,5 m magas cserje, melynek levelét és gyümölcsét az arab orvosok már a IX–X. században gyógyszerként használták (Richard Evans Schultes and Robert F. Raffauf, *The healing forest. Medicinal and Toxic Plants of the Northwest Amazonia*. Hong Kong, 1990. 234–5).

A számos — gyógyító tulajdonsággal rendelkező — Cassia faj közül a legjelentősebb a *keskenylevelű szenna* (Cassia angustifolia Vahl., *C. lanceolata* Royle), valamint az *alexandriai szenna* (Cassia senna L., *C. acutifolia* Del.). A *keskenylevelű szennát* (angol *Indian senna*) hashajtóként és bőrbetegségek ellen használják, az *alexandriai szenna* (angol *Alexandrian senna*) szárított és porrá tört leveleit sebekre, égési sérülésekre és lázcsillapításra alkalmazzák (Major Medicinal Plants. Botany, Culture and Uses. By Julia F. Morton. USA, 1977. 147–152).

A különböző Cassia fajok (főleg Cassia angustifolia) levelét, a *szennalevelet* (Sennae folium) és lapos magvakat tartalmazó hüvelytermését, az ún. *anyalevelet* (Sennae folliculus) elsősorban hashajtóként alkalmazzák. A szennalevél és az anyalevél a világ egyik legáltalánosabban használt drogja, mint növényi hashajtó számos gyógyszerkönyvben, így pl. a VI. magyar gyógyszerkönyv hivatalos drogjegyzékében is szerepel (Rápóti Jenő–Romváry Vilmos, *Gyógyító növények*. Bp., 1980. 306, 327).

2. A *szenna* első előfordulásai nyelvünkben: 1578: „Colutea. *Szena koro. Folyo Sene*” (TESz.), [helyesen: 1578: *Szena koro, Folyo Szenet gr., Folyo Senet gr., Senát gr.* (Melius Péter, *Herbarium az Faknak Fvvekeknek nevekről, természetekről, és hasznakról...* Kolozsvár, 1578. folio 22)], XVI. sz.: *sene* (OrvK. 24/7), *senit gr.* (OrvK. 242/26, 37, 319/24, 420/24, 581*/3), *senith gr.* (OrvK. 12/2, 420/23, 427/36, 428/25, 429/4), 1708: *ſenna* (TESz.), 1783: *Senna, Szennét* (Benkő József, *Nomenclatura Botanica*. in Molnár János, *Magyar könyvház*. Posonyban, 365), 1788: *Sénna* (TESz.), 1793: *Folya-séna, Szena-koró* (Universa Historia physica regni Hungariae secundum tria regna naturae. Auctore Joanne Bapt. Grossinger. Posonii et Comaromii. 301), *Szenyakoró* (Grossinger, i. m. tartalomjegyzék), 1793: *Szenna* (Földi János, *Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról*. Bétsben, 39), 1808: *Szennát gr.* (Termé-

szethistóriai Képeskönyv az ifjúság hasznára és gyönyörködtetésére... Kézfírtette... Bertuch F. J. Új kiadás, deák és magyar leírással meg bővíve... Ford. Márton József. Bétsben. 7: 32), 1835: *Széna* (TESz.), 1911: *Szena* (Cserey Adolf, Növényiszótár, vagyis a gyakrabban előforduló népies és tudományos növénynevek betűrendű jegyzéke. Bp., 295), 1941: *Senna* (Varró Aladár Béla, Gyógynövények gyógyhatásai. 263), 1966: *szenna* (Csapody Vera–Priszter Szaniszló, Magyar növénynevek szótára. Bp., 178), 1976: *szenna* (Isépy István–Gyurkó Gizella, Gyógynövények. Bp., 56), 1986: *szenna* (Priszter Szaniszló, Növényneveink. Bp., 156), 1994: *Szena* (Michael Castleman, Gyógynövény enciklopédia. Debrecen, 369).

A *szenna* első előfordulása nyelvünkben: 1578: „Colutea. *Szena koro. Folyo Sene*” (TESz.) A TESz. ezt az első adatot Gombocz Endre, A magyar botanika története (Bp., 1936. 41) című munkájából idézi, ahol Gombocz Endre elsőként azonosította Melius Herbáriumának növényeit. Melius Herbáriumában azonban a nominativusi *Folyo Sene* (TESz.) nem szerepel, a növénynév csak accusativusi alakokban fordul elő: *Folyo Szenet, Folyo Senet* és *Senát* (Melius, i. m. folio 22). Gombocz nyilván a *Folyo Senet* gr. alakból vonta el az általa nominativusnak vélt *Folyo Sene* alakot (Gombocz, i. m. 41), amelyet átvesz a TESz., az EWUNg. és MOLLAY KÁROLY (Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982. 518) stb.

Melius Herbáriumában a *szenna* egyszer nominativusi alakban: *Szena koro*, ötször pedig accusativusi alakban fordul elő: „Ha az *Folyo Szenet* Befztertzei fziua leuében vagy mézes vízben megfőződ, nyalát, Melancholiát, fekete Epét kiüz, vért tisztít, bánatot el űz à Szűböl.” „Igy f őzd az *Folyo Senet*, Vagy masfél vncia *Senát* az az hetuen két pénz nyomonit, mosd meg vízben...” „Ha penig à *Folyo Senet* őmagát három pénz nyomonit ifzol à Kappannac leuében ezen hafzna”. „Az *Folyo Senet* Székfü viragáual vesd à lugban, igen hafznál az ágyuelőnc, halláfnac, látáfnak...” (folio 22).

A Melius Herbáriumában előforduló *Szena koro, Folyo Szenet, Folyo Senet* nevek adatolhatók még Grossinger 1793-as munkájából: „Colutea Theophrastif, vulgo Sena, Hungaris *Folya-séna*, aut *Szena-kóró*” (301), *Szenyakóró* (tartalomjegyzék). A XVI. századi orvosi könyv Mélius Herbáriumával körülbelül egy időben keletkezett. Lencsés György Orvosi könyve a kor tudományos színvonalán foglalja össze a gyógyítás egész témakörét magyar nyelven, akkor, amikor orvosi szaknyelv még nem volt (JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, A XVI. századi orvosi könyv szóalak-mutatója. Debrecen, 1988. 5). A XVI. századi orvosi könyvben összesen 11-szer szerepel a *szenna*: *sene* (1 adat), *senit* (5 adat), *senith* (5 adat) (JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, i. m. 466). Ugyancsak figyelmet érdemel az adatok szövegkörnyezete: „*Folia Sene* xij, Bezterczeý zylwa zemeth xij, tēy eo3we” (Lencsés György, XVI. századi magyar orvosi könyv. Bevezetéssel ellátva közzéteszi Varjas Béla. Kolozsvár, 1943. 24/7), „tegy az

hajában fenth Iános kenyereth, *Folia Senit*, Vad Saffrannak magwath” (OrvK. 242/26), *Folia Senit* (OrvK. 242/37, 319/24, 420/24), *Foila Senit* (OrvK. 581*/3), *folia Senith* (OrvK. 12/2, 420/23), *Folia Senith* (OrvK. 427/36, 428/25, 429/4).

A *szenna* vándorszó: ang. *senna*, ném. R. *senna*, sp. *sen*, *sena*, fr. *séné*, olasz *senna*, *sena* ’szennacserje, szennalevél’. Végső forrása az arab *sanā*, *senē*, *senā* ’szennacserje’. Az arab szó részben közvetlenül, részben a latinon (vö. közép-latin *senna*, *sena*, *sene*) keresztül terjedt el előbb a Földközi-tenger környéki nyelvekben, majd számos más európai nyelvben (TESz., HELMUT GENAUST, Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen. Basel, Stuttgart: Birkhäuser, 1976. 337).

Szenna szavunk élt a középkori latinban és a TESz. szerint a magyarba legvalószínűbben kettős átvételként kerülhetett: a gyógyászat révén az orvos-botanikai latinból, a kereskedelem révén az olaszból, esetleg a németből. MOLLAY KÁROLY szerint „adataink (1578: hibásan, mint a TESz.) egyelőre csak a latinból való származást igazolják”, az olasz és német származtatást nem (i. m. 518).

A fenti adataink alapján megállapíthatjuk, hogy *szenna* szavunk legkorábbi előfordulásai közül a *Folyo Szenet* gr., *Folyo Senet* gr. (Melius, i. m. folio 22) előtagjai a latin *folium* ’növénylevél’, az utótagok pedig a német *Senet* (Melius, i. m. folio 22, Adams Lonicers, Kräuter-Buch. Augsburg, 1783. 104) átvételei; vö. még *Sene* (Heinrich Marzell, Wörterbuch der Deutschen Pflanzennamen. I–V. Leipzig, 1943–1958. I. 862), ném. *Senne* (Bertuch–Márton, i. m. 7: 32). Ugyancsak figyelmet érdemel, hogy Melius Herbáriumát a XVI. századi külföldi füveskönyvek mintájára készítette el, műve kompiláció, amelynek fő forrása: Lonicer német nyelvű (!) Kräuter-Buchja volt (Gombocz, i. m. 31–5).

A *Szena koro* előtagja és a *Senát* gr. (Melius, i. m. folio 22) a magyarba kerülhetett az orvostanikai latinból (vö. lat. *senna*, *sena*), de esetleg német alakok is hatással lehettek létrejöttére; vö. német *Sena* (Adams Lonicers, i. m. 104), *Senna* (Benkő József, i. m. 365). A *Szena koro* utótagja magyarázó jellegű, amelyet a magyarban is hozzáilleszthettek az előtaghoz, de a német alakulatok utótagjának tükörfordításával is átvehettük (vö. ném. *Senmetstrauch*, *Senesstaude*) (Marzell, i. m. I. 862).

A későbbi alakváltozatok — keveredve — németből, illetve latinból kerültek a magyarba: így 1783-ban a *Senna*, *Szennét* (nominativus!) alakok a németből jöttek, a szerző maga említi a német nyelvi megfelelőket: *Senna*, *Senet*, *Senetstrauch*, *Senesblätterstrauch* (Benkő József, i. m. 365).

3. A XVIII. században jelent meg a *szennalevél* összetétel a magyar nyelvben: 1745: *Szennét levél*, *Szennet levél* (Torkos: Taxa pharm. 8, 40: TESz.), 1787: *Senna levélnék* gr. (Mátyus István, Ó és új dietetica. ... I–VI. Posonyban, 1787–1793. II. 421), 1797: *szenna-levelet* gr. (Veres M.: Gazda-asszony 168: TESz.), 1843: *Szennalevél* (Bugát Pál, Természettudományi szóhalmaz. Budán,

303), 1903: *szennaleveleket* gr. (Hoffmann, Karl – Wagner, János Magyarország virágos növényei. Bp., 154), 1941: *Sennalevél* (Varró Aladár Béla, i. m. 263).

A TESz. szerint R. *szennetlevél* ... végződése leginkább olaszos képzésre vall (ol. **sennetta*), illet azonban nem lehet kimutatni; vö. mégis ol. *sennatina* 'szennalevélből készült hashajtószer'.

A korai *Szennét levél*, *Szennet levél* előtagja a németből kerülhetett a magyarba, a német *Senetblätter*, *Senettblätter*, *Senet-Blätter* (Marzell I: 1113) előtagjának átvételével és utótagjának lefordításával. A *-levél* magyarázó utótagot latin hatásra (*folium* 'levél') is hozzáilleszthették a *szenna-* előtaghoz.

4. A *szenna* mint növény a későbbiekben számtalan összetételben is megjelent: *szennabokor*: 1966: *szenna-bokor* (Csapody–Priszter, i. m. 178), 1986: *szennabokor* (Priszter Szaniszló, i. m. 156); *szennaafa*: 1966: *szenna-fa* (Csapody–Priszter, i. m. 178). A magyarázó *-fa*, *-bokor* utótagot a magyar nyelvben is hozzáilleszthették *szenna* szavunkhoz, de a *szennabokor* és *szennaafa* alakok létrejöhetnek idegen nyelvi mintára is: *Senesbaum*, *Senesstaude*, *Sennetstrauch* (Marzell I: 862), *Senesstrauch* (Wilhelm Ulrich, Internationales Wörterbuch der Pflanzennamen in Lateinischer, Deutscher, Englischer und Französischer Sprache. Leipzig, 1872. 46).

5. A XIX. században legelején tűnt fel a *szennakvasszia* elnevezés: 1808: „A' Szenna levelet, a' melly mint hashajtó orvosi fzer mindenütt esmeretes és használtatik, a' *Szena kvafzfzia* [helyesen: *kafzfzia*] plántája termi, a' melly megnő 3–4 lábnyi magasságra...”, lat. *Cassia senna*, ném. *Senesblättercassie*, fr. *Séné* (Bertuch–Márton, Növ. LXXX, 7: 32) (vö. VÖRÖS ÉVA–PRISZTER SZANISZLÓ, Márton József Természethistóriai Képeskönyvének növénynevei. Debrecen, 1997.), 1845: *Senna Kázsia* (Kováts Mihály, Háromnyelvű fejttő természetthon titoktan orvostudomány műszótára, az az onomatologia physiographica chemica jatrix triglotta philologica. II. rész: Növénybölcesség a'vagy, háromnyelvű fejttő növénynév műszótár. Budán, 392), 1986: *szennakasszia* (Priszter Szaniszló, i. m. 156).

Márton József Bertuch-fordításában található *szennakvasszia* (helyesen: *kasszia* — Márton valószínűleg összetévesztett két nemzetségnevet) nyilván a latin *Cassia senna* átvétele: A *Senna Kázsia* utótagjában a latin intervokális *s ~ m. zs* változás mutatható ki (vö. *rózsa*, *múza*, *muzsika*).

6. *Szena* szavunk általános használatát bizonyítja a számos nyelvjárási, népetimológiai alakváltozat: *szénafólia*, *szénalevél* (MNY. 14: 10), *zsannamanna*: 'szennalevél' (Nyr. 44: 363; vö. MNyj. 31: 53–6), *szenes-víz* „Ha a kisgyermek rángató görcsöket kap, olyan vizet itatnak vele, a melyben egy darab parazsat oltottak el. Valószínűnek tartom, hogy a *szenes víz* voltaképpen szennás víz — szennalevél-forrázat — akarna lenni, mint a mely szer, görcsök ellen mint hashajtó, már régtől fogva ismeretes és használatos” (MNY. 14: 100), *szenes-víz* 'szennás víz, szennalevélforrázat' (MTsz.), *szeneflevél* (SzeGSz.: TESz.).

7. A *szennára* vonatkozó adatok alapján összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a szennanövényt és levelének orvosi hatását Melius Juhász Péter ismerteti elsőként Herbáriumában (1578). A különféle alakváltozatok többsége: *Szenet*, *Senet*, *Senát* stb. latin és német jövevényszóként is bekerülhetett a magyarba. A *szennalevél* összetétel 1745-ből adatható először, a korai adatok valószínűleg német mintára keletkeztek a magyarban. A XIX. század folyamán a *szenna* különféle összetételekben is megjelent, ezek kivétel nélkül a növényre utalnak: *szennafa*, *szennabokor*, *szennakasszia*.

A TESz. szerint a „*szenna* régi nyelvi és nyelvjárási szó”, nyelvjárási szónak tartja az EWUNg. is. Valóban számtalan népetimológias alak mutatható ki a szó történetéből, azonban *szenna* szavunk ma is él és nem csak a népnyelvben: legújabb növényhatározóink *szenna* néven említik a növényt. A magyar gyógyszerkönyvek hivatalos drogjegyzéke egészen 1998-ig *szenna* néven tünteti fel a drogot. A szót megtaláljuk CZUCZOR–FOGARASI szótárában, az ÉrtSz.-ban és az ÉKsz.-ban is: *szennafa* „Mintegy másfél lábnyi magas cserje a keleti és éjszakafrikai tartományokban, melyet olasz, s francia országokban is tenyésztenek, és leveleit a gyógyszerárakban árulják”, *szennalevél* „... *szennafának* vagy cserjének gyógyszerül használt levele” (CZF. V, 1242), *szenna*, *szennát*, *szennája*, Ö: *szennafa*, *szennalevél* (ÉrtSz. VI, 195), *szenna* (ÉKsz. 1272).

VÖRÖS ÉVA

Egy nagykunsági tájszó: *csabakos*

A *csabakos* szó, melynek jelentése 'simléderes sapka ruhaféléből', Karcag környékén őrződött meg, ott gyűjtötte fel 1958-ban SZÜCS SÁNDOR, a karcagi Győrffy István Nagykun Múzeum igazgatója, és munkatársa GYÖRFFY LAJOS. Gyűjtésük kéziratban maradt fenn a múzeum archívumában (Nagykunsági tájszavak karcagi értelmezése. Kézirat. Letéti szám: 256), a kézirat anyaga pedig nem került bele az Új magyar tájszótárba. A szóval kapcsolatban feljegyezték még a gyűjtők, hogy „iparosféle emberek, kőművesek használták azelőtt”.

A *csabakos* szó főnévvé vált melléknév, melyben világosan elkülöníthető a *csabak* főnévi tő és az *-s* melléknévképző. A magyar szókincsben az alföldi nyelvjárásokban (ÚMTSz.) létezik egy *csabak* szó, melyet a TESz. (I, 463) kunbesenyő eredetűnek minősít, és amelynek jelentése 'keszegfajta', ám aligha valószínű, hogy ilyen jelentésű tő venne részt a 'sapka' jelentésű szóban. A szó hangtani és jelentéstani szempontból az északi orosz nyelvjárások *čebak* 'меховая шапка с наушниками, завязками и назатыльником [fülvédős, tarkóvédős szőrmesapka megkötővel]', *женский чебак* 'меховая шапка с круглым парчевым верхом и собольей опушкой по лбу и по затылку [kerek, tetején brokátborítású szőrmesapka homloki és tarkórészen cobolyprém szegéllyel]' (В. ДАЛЬ, Толковый словарь живого великорусского языка. С. Петербург–Москва. IV, 585), a szibériai orosz nyelvjárások *čibak* 'шапка меховая, род треухи, которую вышивали мужчины и старухи [szőrmesapka, a fülessapka egy változata, melyet férfiak és öregasszonyok kihímeztek]' adatával, valamint a teleut *čabak* 'высокая телеутская шапка [magas teleut sapka]' (В. В. РАДЛОВ, Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1905. III, col. 1928) és szibériai tatár *čabaq* 'чепчик для грудного ребенка [főkötő csecsemő számára]' (Д. Г. ТУМАШЕВА, Словарь диалектов сибирских татар. Казань, 1992. 245) szóval hozható összefüggésbe.

Az orosz nyelvjárás *čebak* ill. *čibak* szó nem szláv eredetű, bolgártörök eredetét DOBRODOMOV vetette fel (И. Г. ДОБРОДОМОВ, Из болгарского вклада в славянских языках III. 1970. Этимология. 103–115). A bolgártörök eredeztetés lehetőségét azonban az átadó bolgártörök alak hiánya miatt el kell vetnünk (a részletes érvelést ld. К. АДЯГАШИ, К этимологии русского диалектного слова *чебак* 'разновидность шапки': Slavica 28 (1997): 209–

13). Tekintettel arra, hogy az orosz nyelvjárásokon kívül 'sapkaféle' jelentésben ez a szó csak török nyelvjárásokból mutatható ki, ill. a magyar nyelvterületnek olyan régiójában fordul elő, melyet korábban a kipszak török nyelvet beszélő kunok laktak, a szó etimológiáját a kipszak török oldalon kell keresnünk. (A kunok származásáról, Magyarországra való betelepülésükről, magyarországi történetéről ld. A. PÁLÓCZI-HORVÁTH, Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe People Medieval Hungary. Bp., 1989; GYÖRFFY GYÖRGY, A magyarság keleti elemei. Bp., 1990; MÁNDOKY KONGUR, A kun nyelv magyarországi emlékei. Keleti örökségünk I. Sajtó alá rendezte ÖKRÖSNÉ BARTHA JÚLIA. Karcag, 1993; S. G. KLJASHTORNYJ, The Polovcian Problem the Central Asian Aspect (1.): Studia Uralo-Altica 39 (1997), Szeged. 151–3; PETER B. GOLDEN, The Černii Klobouci. Symbolae Turkologicae. Swedish Research Institute in Istanbul, Vol. 6. Stockholm, 1996. 97–108; ПИТЕР ГОЛДЕН, Дикие Куманы. Tatarica I. 1997. Kazan. GOLDENNél megtalálható a korábbi kutatások teljes bibliográfiája.) Az összetartozó szavak szemantikájában figyelemre méltó azonosság, hogy sehol sem egy darabból varrt sapkáról van szó, hanem olyan fejfedő alkalmazságról, amelyiknek oldalsó és hátsó részéhez lehajtható fül- és tarkóvédőt, vagy homloki részéhez szemellenzöt erősítettek.

A teleut és szibériai tatár *čabaq* alak képzett szó, feltehetően *čap-* igető *-q* képzős származéka.

A *čap-* igetővet ki lehet mutatni az ótörökből (SIR G. CLAUSON, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish Oxford, 1972. 394), mely hangutánzó eredetű, és rendkívül szerteágazó jelentést hordoz: 'úszik, siet, üt, levág, lecsap, lefejez, leválaszt, galoppozik, lovagol'. Valamennyi jelentésben közös, hogy hirtelen mozgásról van szó, melyet hangeffektus kísér. (Az 'úszik, csapkodva úszik' jelentésű változathól képződött a *čabaq* 'keszegfajta' jelentésű főnév, mely a kipszak török nyelvek többségében megvan, és a magyarba is bekerült.) Az ótörök ige 'levág, leválaszt' jelentésű alakjából képződhetett a középkipszak nyelvjárásokban a *čabaq* 'sapkaféle' jelentésű főnév, melyben a *-q* képző funkcióját a cselekvés eredményét jelentő főnév képzésében határozhatjuk meg. A szó etimológiai jelentése 'vágott, megszábott (fejfedő)' lehetett, és azt a speciális sapkafajtát jelenthette a nomád kipszak népek nyelvében, amelyik viselőjét minden körülmények között megvédte az időjárásat viszontagságaitól. A külön kiszabott és a sapkaformához hozzátoldott fül- tarkó- és szemvédő le- és felhajtható volt, a pillanatnyi szükséglettől függően. A sapkafajta a kunok betelepülésével Magyarországon is megjelent, és a kun nyelvből került át a kun nyelvvel érintkező magyar nyelvjárásokba. Minthogy a magyarul beszélők számára nem volt világos a szó etimológiai jelentése, a *csabak*-ot a le- vagy felhajtható kiegészítő résszel azonosíthatták, ezért látták el a ruhadarabot jelentő főnevet melléknévképzővel. Így a magyar szó jelentése 'csabakot, (= szem- vagy fülvédőt) tartalmazó sapka'. A magyarba került kun *čabaq* etimoló-

giai tekintetben a baskír nyelvjárási *sabaq* (< középbask. *čabaq* vö. Н. Х. МАКСЮТОВА, Словарь башкирских говоров II. Южный диалект. Уфа, 1970) szóval függ össze, melynek jelentése 'полотняная часть узорного полотенца [díszített törülköző vászonból levő része]'. Itt ugyanis megint olyan textíliáról van szó, melynek lényegi tulajdonsága, hogy kétféle anyagtípust szabtak és erősítettek egymáshoz. (Az ótörökben a cselekvés eredményének kifejezésére szolgáló *-q* képző általában *-o-* kötőhanggal kapcsolódik az igei töhöz, *-Aq* jelenlétére igen kevés példa van. Ez a változat már az ótörök korban sem produktív, vö. MARCEL ERDAL, Old Turkic Word Formation. Wiesbaden, 1991. 224–61). A *čabaq* szó és az általa jelölt fülvédős, tarkóvédős, homlokvédős sapkafajta a tatárjárás előtt valószínűleg általánosan el volt terjedve a dél-oroszországi sztyeppét uraló kipcsak török népek nyelvében, és tőlük kerülhetett át a szó az oroszokhoz. A tatárjárás után azonban a török szót kiszorította az ugyanolyan jelentésű mongol *malaxay* azoknak a török népeknek a nyelvében, amelyek mongol fennhatóság alá kerültek (A. RÓNA-TAS, Loan-words of Ultimate Middle Mongolian Origin in Chuvash: Studia Uralo-Altaica 17 (1982), Szeged. 66–134). Ez lehet az oka, hogy a *čabaq* mára csak elszórtan, olyan nyelvekben maradt fenn, amelyek a XIII. század után nem érintkeztek a mongolokkal.

AGYAGÁSI KLÁRA

Megmihálylik és rokonai

Közel ötven éve élek Debrecenben, de még sohasem hallottam a címben szereplő igét. Nem régen egy társaságban az egyik tősgyökeres debreceni barátom ezt a mondatot mondta: „*A kertembe már megmihálylott az ugorka.*” Megkérdeztem tőle, mit jelent ez a szó. A válasz: ’tönkrement, nem terem többet’. A társaságban lévő másik szintén tősgyökeres debreceni barátom csodálkozva kérdezte: „*Te ezt nem ismered?*” Töredelmesen bevallottam, hogy nemcsak Debrecenben, de máshol sem hallottam. A beszélgetés során azután kiderült, hogy a szót ők mindenre használhatják, ami elromlott, tönkrement, de hozzátették, hogy nagyon ritkán mondják.

Az Új magyar tájszótárban megtaláljuk a *megmihálylik* igét. Az is kiderül a szótárból, hogy a *mihálylik* az *el-* igekötővel is él egyes vidékeken, de egyikre sincs sok adat. Az előbbire két szatmári községből közöl adatot a szótár, mindkettőt LUBY MARGIT tette közzé. LUBY az egyiket Szatmárcsekéből hozza, és jelentését így határozza meg: „Minden szerszámra vagy gépre azt mondják, hogy *megmihálylott*, ha eltörik” (MNY. 27: 328). A másikat Tunyogmatolcsról közli a következő jelentéssel: „*Megmihálylik* a fakanál, a gyerek kócbabája és minden ami eltörik vagy ami csak pusztulóban van” (LUBY MARGIT, A parasztélet rendje. Bp. 1935. 190).

Az *elmihálylik* változatra egy adat van a szótárban. Ezt a zilahvidéki nyelvjárásból közli a múlt század végén LÁSZLÓ GÉZA *émihálylik* alakban, jelentése: ’(ruhanemű) elmállik, elfeslik, szétnyílik’ (Nyr. 28: 285). SZINNYEI JÓZSEF tájszótárában is találunk egy példát (MTsz.). Ezt KORDA IMRE közli Kiskunhalasról: *é-mihálylik* ’elnyílik, elfeslik’ (Nyr. 14: 477). SZENDREY ZSIGMOND Sze-mélynevek mint köznevek című cikkében Halas, Zilah helymegjelöléssel hozza a következő adatot: *el-mihálylik* ’elnyúlik’ (MNY. 32: 256). Sajnos, közelebbi magyarázatot nem ad, szöveget sem közöl, így nem tudjuk, hogy a szó mire vonatkozik. De a két helynévből arra következtethetünk, hogy KORDA IMRE és LÁSZLÓ GÉZA adatait ismerte, és a jelentés csupán elírás: *elnyílik* helyett *elnyúlik*. A szót Szatmárban is ismerik. CSÜRY BÁLINT a Szamosháti Szótárban a következőket írja: „*émihálylik* tn i ’kifeslik, elrongyolódik’. *Ē-mihálylott a nadrág:ja.*”

A *Mihály* névből *-od* képzővel is képeztek igét a népnyelvben. Az MTsz.-ban található a *megmihályodik*. Ezt az adatot BAKOSS LAJOS jegyezte le a Hajdú megyei Földesen a múlt század utolsó negyedében a következőképpen: *megmihályodott* 'megdöglött' (Nyr. 7: 235). Sajnos, a teljes szöveget nem közli, feltehetőleg valamilyen állatra vonatkozhatott ez a kijelentés. Megemlítem, hogy ezt az adatot KÚNOS IGNÁC tévesen *megmihályosodott* formában veszi át (Nyr. 11: 450), majd KÚNOSra hivatkozva TOLNAI VILMOS is ilyen alakban idézi (Nyr. 28: 2). *Megmihályosodik* változat tehát nincs, vagy legalábbis eddig nincs adatolva.

Ennyi adatot közöltek eddig a három szóra. Debrecenben adatközlőim szerint csak a *megmihálylik* él, a másik kettőről nem tudnak. A közlések elég régiek, a múlt századból és századunk első feléből származnak. Az újabban megjelent regionális tájszótárakban egyik változat sem szerepel. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az egyes területeken nem is ismerik őket. Akiknek a szókincsében még megvannak, ritkán élnek velük, és így nem kerülhettek az adatgyűjtők látókörébe.

A továbbiakban az a kérdés, hogyan keletkezhetek a *Mihály* névből ilyen jelentésű származékok. TOLNAI VILMOS a nem létező *megmihályosodik* szóval kapcsolatban egy jegyzetben szűkszavúan ennyit ír: „talán sz. Mihály lováról” (Nyr. 28: 2). Ugyancsak Szent Mihály lovához kapcsolja a *megmihálylik* igét LUBY MARGIT (i. m. 190). Ki volt Szent Mihály és mi a Szent Mihály lova?

Szent Mihály a halottak szószólója, az utolsó ítélet angyalaként az elhunytak lelkét vezeti az Isten elé. A temetők és a temetés védőszentjének tekintették. Szeptember 29-e az emléknapja. Már a Halotti Beszédet elmondó pap is 1200 körül az ő közbenjárását is kérte a halott lelkéért: *Es vimagguc fzen achscin mariat. es bovdug michael archangelt. es mend angelcut. hug uimaggonoc erette*. Igaz, akkor még *boldog*-nak titulálták. A magyar nyelvterületen nagy tiszteletnek örvendett. A XVIII. századig Szent Mihály napja, szeptember 29-e ünnepnap volt Magyarországon (vö. NéprLex.).

Mindezek alapján érthető, hogy az elmúlás képzele társult Szent Mihályhoz és szeptember 29-éhez. A temetőhöz és a temetésekhez kapcsolódik a *Szent Mihály lova* elnevezés. Ez az eszköz a néprajzi lexikon szerint olyan halottszállító saroglya, amelynek négy lába is volt. A temetési szertartás alatt a koporsót ezen helyezték el, és ezen vitték a szertartás után a halottvivők a sírgödörhöz. Szatmárban azokat a rudakat hívják így, amelyek segítségével a koporsót viszik (LUBY, i. m. 190). A név eddigi adataink szerint a Tordai-glosszák között fordul elő először a XVI. század hatvanas éveinek végén: „capulus: *zent Mihalj loua et zablya maroklattya*” (Nyr. 35: 224; RMG.). Calepinus 1585-ben megjelent szótárában a *sandapila* szócikkében ezt találjuk: *Zent mihaly lova, selye*. A szinonimaként megadott *selye* mai alakban: *zsöllye*. Ez latin jövevényszó, eredeti jelentése 'trón-, hordszék' (TESz.). Megvan a Szent Mihály nevéből alakult ki-

fejezés SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótáraiban is. Az 1611-ben megjelent magyar–latin változatban van *Szentmihálylova* címszó, jelentése: 'Feretrum, Sandapila'. S ha a XVI. század végén bekerült a szótárba, ez azt jelenti, hogy már a század elején, sőt korábban is szélesebb körben használhatták ezt az elnevezést. A XVIII. századtól azután egyre több adatot találunk rá (vö. NySz.). Az egyes nyelvjárásokban rövidebb változata is él: *mihályló* és *mihálylova* (vö. ÚMTsz.).

KASSAI JÓZSEF, aki szintén felveszi Származtató 's gyökerésző magyar-diák szó-könyvébe ezt a nevet, felveti a kérdést: „*Vallyon miértt híják ezen halott tzipelő szer-számot Sz. Mihály lovának?*” És meg is válaszolja: „Ezt ugyanazon okból nevezik lónak, meljből *Eke-ló*-nak híják a' Hegyalján, *Eke-lónak* azon szán szabású fát, a' meljenn ki a ' Szántó földre, és haza tzipelik az ekét” (Kassai, III: 368). Az ekelovat széles körben ismerik a magyar nyelvterületen (vö. ÚMTsz.). Az *ekelő* és a *Szent Mihály lova* elnevezésekben azért szerepelhet a *ló* szó, mert ahogyan a ló viszi a hátán az embert, úgy szállították az ekét az ekelovon, a koporsót Szent Mihály lován vagy rövidebben a mihálylovon. KASSAI JÓZSEFnek csak az elnevezésben szereplő *ló* szó okozott gondot. Hogy ez a ló miért éppen Szent Mihály lova, erre nem is válaszolt, mert annyira nyilvánvaló volt számára, hogy a halottak és a temető védőszentjéről kapta az eszköz a nevét.

Az elmondottakból az is nyilvánvaló, hogy a *megmihálylik*, *elmihálylik* és a *megmihályodik* igék is Szent Mihály főangyal nevéből jöttek létre. Lehet, hogy kezdetben csak tréfásan használták őket az elhunyt személyekre vonatkoztatva 'meghal' jelentésben. Később azután átvitték állatokra, növényekre és különböző tárgyakra 'elpusztul, elromlik, tönkremegy' jelentésben. Az átvitelt megkönnyíthette Szent Mihály emléknapja, a szeptember 29-e is. Szeptember 29-én már őszi van, a növények, a fák levelei is hervadnak. CSÚRY BÁLINT szótárában a *szentmihálynap* címszó alatt közli a következő népi mondást: „*Szem mihálynap utá ha-rapóyfogóvāl se lehetne továp huzni a fū:vet*”, jelentését így határozza meg: „nem nő tovább a fű” (SzamSz.).

A teljesség kedvéért megemlítem, hogy a *Mihály* névből *-z* képzővel is képeztek igét: *mihályoz*. De ez nincs összefüggésben a fentebb tárgyalt változatokkal. BÁLINT SÁNDOR Szegedi szótárában fordul elő, jelentése: 'Mihály névnapot ünnepel'. Szeged környékén ilyen jelentésben szinte minden keresztnévből lehet igét képezni: *antalo*z, *andrás*oz, *baláz*soz, *demeter*ez, *ference*z, *illé*sez stb. (vö. SzegSz.).

JAKAB LÁSZLÓ

Két összeírás a 17. századból

1a

Kolcserul Mostoha Anyank ö klme miat ezek-
et vittek el a Tolvajok 7 julii 1674.
Egy Zöld rafa Szoknyat valastul elő ruhastol
barson vallan ezüst csipke az allyan arany
perem mind elő ruhajan.
Egy szellyem öv egy bokor kep rajta.
Ket bokor karmazin csizma.
Egy főre valo fekete fatoly feketöstul.
Öreg csipke rajta.
Egy Angliai mente tizen ött aranyas gombok
rajta cznt¹ galand ket rendes roka mal belles.
Tizen het roka mal ujak negy roka Torok.
Egy paplan, három lepedő három abrosz negy
kendő, ket parna hely egy dekaly tok.
Egy Török karpit ket kordovany bőr ket szarvas
bőr dolmány ket fekete dolmány.
Három csontos jo nyergek minden szerszamos
tol ket terhelő Szillyak, három le kötő szijak.
Egy szederjes granat nemez Schimel² varot
ka bokor uly kengyel vasak sijastól.
Egy Karabely forma veretű jancsar puska
ezüsttel vert az csuje.
Egy muskately csőjő Karabely forma puska.
Egy lengely pulhak.
Három Tessenyi igen jo puska egy olosz
vago Karabely, egy Szegeny kezel rakot puska
palancs karmazia szijjával.
Szebesi pokrocs három egy uly köpönyeg.

¹ Olvasata bizonytalan.

² Olvasata bizonytalan.

Egy aranyas salterom sok hafznos levelek
Konyvek

Kis Balas Hadnag Madarasziaik egynehany
ulyfalusi, Hidegkuti Kosztin is jelen volt
az haz fel vereseben Táarak vagdalasaban.

1b

Az Berkefzi haznal levő egyetmásrul
valo regestrom 28 Maji 1682 Maji

Az kamoraban ezen vas fzerfzamok vadnak.

kerek talpara valo Sing vas nro 17

Csikolto kettő nro 2

Egy regi szanto vas nro 1

Harom kő vago csakany nro 3

Egy kett agu kapa nro 1

Seles kapa nro 3

Verrő nro 3

Egy derek Szég nro 1

Hat vas karikák nro 6

Harom tengelyre valo karikak nro 3

Negy csatlo vas nro 4

Kocsira valo horgas vas nro 3

Szeker tarto vas nro 1

harom löcs nro 3

Sendely horgyolni valo vas nro 2

Egy öreg fűzes nro 1

Kasza nro 4

Negy vasas kerekak nro 4

Ött vas nélkül valo kerekak nro 5

Tengelyek nro 6

Ket bokor Szanto vas nro 2

Lancs itt valo egy nro 1

rul vala

Somlyon kettő nro 2

ket öreg üst nro 2

ket vas fogo nro 2

Furo nro 3

Veső nro 1

ket tuzhelyre valo vas macska nro 2

Egy palacsinta sütő nro 1

ket vas rostely edgyik regi nro 2

Abalo villa nro 1
Sakan [...]³ valo fel vago kész nro 1
ket Aso vas nro 2
Vas villa 1 - (egy zalagban) nro 1
Sallo nro 1
Egy csont vago nro 1
ket io fejszek nro 2
ket vas rosta nro 2
Öt öreg tekeno az komoraban nro 5
ket lifztes hordo nro 2
Apro tekenő nro 3
Fa rosta uly io (mas viselt rosz fjabasu 2) nro 3
Az Pincseben vagon.
Egy io öreg fzer főző űft nro 1
ket hordo kapofzta egyik fojtot nro 2
Egy öreg kad kapofzta
Egy üres hordo a pincseben nro 1

2a

Egy szapulo kad üres nro 1
Öreg cseber kettő, 3-dik moslekos nro 2
Egy kis üres ecsetes berbencse nro 1
Egy üres turos berbencse nro 1
ket kis berbencse turo nro 2
Egy uly eke az pincseben nro 1
Egy más viseltes eke nro 1
Ket öreg buzás hordo iok nro 2
Egy rosz males hordo nro 1
Harom Szan nro 3
Negy kis desa nro 4
ket tejes Sajtar nro 2
Negy kast. nro 4
Egy io vizes csobolyo (masik roszacska nro 1
Az hazban az hatulsoban.
Kett berbencse ecset egyik bor nro 2
Egy kar Szék nro 1
Az ket hazba agy fa nro 3
Aasztal az ket hazban nro 2
ket vekony gyepelő nro 2

³ Nem olvasható.

Az kamoraban az vas szerfzamak
Hufzon negy uly fa kalanok nro 24
Egy uly kosar nro 1
ket fedeletlen lada nro 2
Az haz hejan
Fa tangyerok nro 15
Harom uly cserep tal. kettő fa nro 5
Negy vizes korso nro 4
Egy labas vas szerpenyő nro 1
Egy kemencsenek valo kajha
Az haz hejan egy uly öreg tekenő nro 1
Mas regi dakafto tekenő nro 1
Egy kis berbencse lencse benne nro 1
Az ket lifztes hordon kivul mas hordok
vadnak az haz hejan nro 4
Egy feredő kad nro 1
Egy öreg füles kosar
Egy szoro lapat nro 1
Egy negyed nro 1
Egy fel altalag dio tavalyi n –
ket negyed arpa az hazhejan cub. 2
Afsz fzu kortvely
Afsz cseresznye
Tizenket fa villak nro 12
kilencz mazos fazek nro 9
A hazban ket boros korso nro 2
Egy derekaly nro 1
[...] ⁴ fevaly nro 1
Abrosz nro 1
kendő nro 1
icse 1, mefzely 1 üvegek nro 6

2b

Egy festet fa tal az gerendan nro 1
festet tangyer nro 1
Mas rosz lada fedeletlen nro 1
Pujka vagon nro 25
Lud Kolcseron van. nro 24
Az elso hazban az falon egy darab karpit

⁴ Nem olvasható.

Egy fa kupa az első hazban nro 1
Egy so őrlő malom nro 1
Az kamoraban űzekreny nro 1
Egy postoss ladacska nro 1
Vas nyarsak kamoban nro 4
Marha belyegezni valo vas nro 1
Negy rez fazekra valo⁵ fedők nro 4

(Anyaga papír, hosszában kétrét hajtva.)

(Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár. Mándy család levéltára. XIII. 10. Keltezett iratok 1606–1699.)

Megjegyzés: A két bejegyzés nem azonos kéz írása.

MIZSER LAJOS–RÉVAY VALÉRIA

Adalékok az északkeleti nyelvjárás XVII. századi történetéhez

1. A tanulmányban a Mándy család levéltárában (Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár. Mándy család levéltára. XIII. 10. Keltezett iratok 1606–1699) található, fent közölt 1674-es és 1682-es leltárak helyesírását és nyelvjárását vizsgálom. Egyik leltáron sincs aláírás, csupán a keletkezési helyre következtethetünk a leltárban megjelölt helynevek alapján.

A Mándy család Szatmár vármegye egyik legrégebbi családja, amely a XIX. század elején Mándon, Mátészalkán, Sándorfaluban, Fehérgyarmaton, Krassón, Vámosoroszipban, Nagyszekeresen és Borzován volt birtokos (vö. NAGY IVÁN, Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1860. VII, 284). A család nevezetesebb tagjai a XVII–XIX. században Szatmár vármegye közigazgatásának vezető egyéniségei (alszolgabíró, szolgabíró, alispán, járásbíró). A két leltárban található helynevek azonban nem kimondottan Szatmár vármegyére utalnak, bár első látásra akár Szatmárra és Szabolcsra is gondolhatnánk.

Az egy lap mindkét oldalán két hasábban írott leltárok közül a bal oldali hasábban lévő címe: „*Kolcserul Mostoha Anyank ő klme miat ezek, et vittek el a Tolvajok 7 julii 1674*”, a jobb oldali hasábban lévő leltár címe: „*Az Berkeszi Haznal levő egyetmásrul⁵ valo registrom 28 Maji 1682 Maji*”. A későbbi keletkezésű leltárban még két másik helynév is található, mégpedig olyan összefüg-

⁵ fazekra valo áthúzva.

gésben, hogy ott is van valami ingóság, amely a házhoz tartozik: „*Lancs itt valo egy nro I (Somlyon kettő, a Somlyon szó fölé írva javításként rul vala)*”; „*Lud Kolcseron van*”. A felsorolt helynevek együttes előfordulása alapján okkal gondolhatjuk, hogy itt nem lehet szó a Szabolcs megyei Berkesz-ről, hiszen annak közelében a másik két említett helynév nem található meg. Ezek együtt Szatmár megye keleti részében találhatóak, s minden bizonnyal Kővár vidéke Berkeszi járásában fekvő *Sárosmagyarberkesz*-ről vagy esetleg *Berkeszpataká*-ról (Berkeszi járás), valamint szintén a berkeszi járásban lévő *Kölcse*-ről vagy *Kővárkölcse*-ről és a szintén a Kővárvidékhez tartozó *Kolcér*-ről lehet szó. BOROVSZKY a *Berkeszpataka* címszó alatt megjegyzi, hogy 1405-ben Szatmár vármegyéből a kővári uradalomhoz tartozott többek között *Berkesz*, *Kölcse* és *Kolczer* is (BOROVSZKY SAMU, Szatmár vármegye. Szerk. BOROVSZKY SAMU. Bp., é. n. 45 [Magyarország vármegyei és városai]). Szerinte Kővárvidék eredetileg Szolnok-Doboka vármegyéhez tartozott és 1682–1691 között önálló közigazgatási terület lett (uo.). Az 1876-os közigazgatási átszervezés nyomán Kővárvidéken Szolnok-Doboka és Szatmár megye osztozott (vö. BARTA GÁBOR, A történeti Erdély határai: Erdély és a részek térképe és helységnévtára. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szerk. Kerner János. Szeged, 1987. 215).

2. A két leltár helyesírása

2.1. Az 1674-es leltár

hang	jel	hang	jel
u, ú	u	s	s-, -s-, -s, -f-, fz-, sch-
o, ó	o	sz	sz-, -sz-, -sz, s-, fz-, fz-
a, á	a, ? á	zs	-s, -z-
i, í	i	c	-cs-, -cs
e, é	e	cs	cs-, -cs-
ü, ú	ü, u	g	g
ö, ő	ö, ő, o	gy	-gy-, -gy, -g-, -g
		j	j-, -j-, -ly, -ly-
		ly	ly
		l	ly
		ty	-t-
		ny	ny, -n

A rövid magánhangzók jelölésében elég következetes a leírás. Az *ö* és *ü* hangot olykor *o*-val vagy *u*-val jelöli (*Kolcserul*, vagy esetleg ’Kolcéról’, *konyvek*, *csuje*), illetve a *-stüil* határozóragban a magánhangzót többször *u* betűvel írja. A hosszú magánhangzókat csupán az *ő* esetében jelöli, bár ez a jelölés meglehető-

sen rendszertelen, hiszen ugyanaz a szó szerepel rövid és hosszú magánhangzóval egyaránt (*elő ruhastol, elő ruhajan*), a *lepedő* és *kendő* szavak végén hosszú *ő*-t találunk, de a *terhelő* rövid, ugyanakkor hosszú magánhangzót jelöl az *őv* és *őtt* 'öt' szavakban. Igaz, olykor nem egyértelmű a jelölés sem, és nehéz eldönteni, hogy pont vagy vessző van-e a betűn. A többi magánhangzó hosszúságát nem jelölte a lejegyző, kivéve a *galand* szót, ahol az első magánhangzóra ékezetet tett: *gáland*. Változatos képet mutat az *s* és *sz* hang jelölése: az *s* jelölése egységesebb, hiszen szó belseji és szó végi helyzetben mindig *s* betűt találunk. Szó eleji helyzetben azonban eltérő lehet a jelölés: egyszer *s* (*salterom*), egyszer *Sz* (*Szebesi*) és egyszer *fz* (*fzellyem*). Az utóbbi kettő valószínűleg elírás lehet. A hosszú *ss* jelölésére — amire eredetileg az *f*-t használták — már a kettőzött *s* betűt használja: Tessenyi. Az *sz* hang jelölése sokkal jobban megoszlik, mint az *s*-é, hiszen 9-szer még az *fz*-t találjuk, főleg szókezdő helyzetben (7), s a ma is használatos *sz* betűkapcsolat 5-ször fordul elő szó eleji, szó belseji vagy szó végi helyzetben egyaránt. A *c* és *cs* jölésére egyformán a *cs* betűkapcsolatot használja: *pokrocs, csipke*. Az *új* szót *ly*-vel írja, de ha a *ruhaujj*-ről van szó, akkor *ujak*, azaz *-j*-t ír. Az *l + j* összeolvadását *lly*-vel jelöli: *allyan, dekalj* 'derékalj'. Ez utóbbi minden bizonnyal elírás lehet (vö. 1682: *derekaly*).

A mondatokat nagy kezdőbetűvel kezdi, a mondat végén kiteszi a pontot. Az elválasztást vesszővel jelöli: *ezek, et*. A személy- és helyneveken kívül általában nagy kezdőbetűvel írja a népneveket (*Török, Lengyel*), de *olosz* kis kezdőbetű. Nagy kezdőbetűs az *-i* képzős országnév (*Angliai*) vagy helynév (*Tessenyi, Szebesi*) vagy a címben személyre vonatkozó köznévi is (*Mostoha Anyánk, Tolvajok*). Az *őkegyelme* szót az *ö klme* rövidítéssel jelöli.

2.2. Az 1682-es leltár helyesírása

hang	jel	hang	jel
u, ú	u, ú	s	s-, -s-, -s, [z-, -sz
o, ó	o	sz	sz-, -sz-, -sz, [z-, -[z-, s-, -s
a, á	a, á	zs	[-, -s-, -s
i, í	i	c	-cz-, -cs-, -cs
e, é	e, é	cs	cs-, -cs-
ü, ű	ü, ú, u	gy	-gy-, -dgy-
ö, ő	ö, ő, o	j	i-, -j-, -ly
		ly	ly

A magánhangzók jelölése a korábbi lejegyzéshez hasonló. A hosszú *á* hangot két szóban ékezettel jelölte a leltárkészítő: *egyetmásrul, karikák*. Az *é* hangot szintén két esetben jelölte (*fzék*, illetve *fzég*, de ez utóbbiban feleslegesen vagy esetleg a zárt *ë*-re utal a jelöléssel). A hosszú *ő* jelölése ebben a leltárban gyak-

rabban fordul elő, és elég következetesnek is mondható: *első, feredő, kő, főző* stb. Sőt, olyankor is hosszú *ő*-t találunk, amikor a mai nyelvben rövid magánhangzó van: *őreg*, 8 alkalommal következetesen *ő*-vel jelölve, jól kivehető ékezetten. Az *öt* számnevet pedig vagy rövid magánhangzó és hosszú mássalhangzó (*ött*), vagy fordítva (*őt*) jelöli. Az *ü* hangot minden esetben *ű*-nek jelöli: *sűtő, űft, űres, űvegek*. A kétszer előforduló *aszú* szót egyszer *affzű*-nek írja a lejegyző. Olykor az *u ü*-t (*kivul*) vagy *ű*-t (*tuzhely*), az *o* pedig *ö*-t jelöl (*kortvely*).

A mássalhangzók jelölése hasonló a korábbi feljegyzés helyesírásához, az *sz* hang jelölésében azonban itt még nagyobb arányban találjuk az *fz* betűkapcsolatot, főleg szó belseji helyzetben (*fejfzek*), de megtalálható szó elején is (*fzerfzamak*). Az *S* szó elején egy alkalommal *sz*-t jelöl: *Seles* 'széles', de szó belsejében is megtalálható egyszer: *postos* 'posztós'. Az *fz* szókezdő helyzetben két esetben *s*-t jelöl: *fzer* 'sör' és a *fzerpenyő* 'serpenyő'. A *zs* hangot szó eleji és szó belseji helyzetben egyaránt *s*-sel jelöli a leltár készítője: *Sendely, desa*. A *sendely* szónak azonban *s*-sel való ejtése is elképzelhető. A *c* hangot itt is *cs*-vel jelölik, akárcsak a korábbi leltárban: *berbencse, kemencse*, egyetlen kivétellel, ahol *cz*-t találunk: *kilencz*. A *j* hangot szókezdő helyzetben *i*-vel jelöli a leíró: *io* (5-ször), de szó belseji helyzetben mindig *j*-t használ: *tejes, sajtar* stb. Ebben a leltárban kevesebb a teljes mondat, ezeket szintén nagy kezdőbetűvel jelölte az ismeretlen lejegyző, de emellett a felsorolás minden tételét új sorba írja, és mindig nagy kezdőbetűvel. Személynév nem fordul elő benne, de a helynevet (*Somlyon, Kolczeron*) vagy az *-i* képzős helynevet itt is nagy kezdőbetűvel írják (*Berkefzi*).

2.3. Összegezve a két leltár helyesírási jellemzőit megállapíthatjuk, hogy bár nem azonos a leírójuk, mégis nagyjából egyező a helyesírásuk. Eltérés az *ö, ő* és a szókezdő *j (j, i)* jelölésében van. A *c* hangot szövegeink közül csak az 1682-es leltárban találjuk meg *cz*-vel írva, ami katolikus helyesírásra utal mindaddig, amíg nem keveredett a kétféle helyesírás.

A két leltár helyesírásának egyik feltűnő, közös jellemzője a szó belseji és szó végi *c*-nek *cs*-vel való jelölése (1674: *palancs* 'puskaporartó', *pokrocs*; 1682: *ecset* 'ecet', *berbencse* 'berbence', *icse* 'ice', *Lancs* 'lánc'). Ugyanakkor a *cs* hangot is *cs* betűkapcsolattal jelölik mind a két leltárban (1674: *csipke, csizma, csuje* 'csöve', *jancsar*; 1682: *csikolto, csakany, csatlo, cseber, csobolyo, cseresznye, macska, lócs*). A *cs* betűnek ilyen korai adatban való előfordulása azért érdekes, mert Káldi helyesírását Pázmány ugyan átvette 1626 után, de a *cs* hang jelölésére elődjétől eltérően a *ch* helyett a *cs* betűt használta, ami aztán Pázmány tekintélyének köszönhetően a XVIII. század végére állandósult (vö. KNEIÉZSA, A magyar helyesírás története. Bp., 1959. 20). A *cs* hangnak *cs* betűkapcsolattal való jelölése leltárainkban tehát esetleg Pázmány igen korai hatására utalhat. KNEIÉZSA azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a *cs* jel nem

Pázmány találmánya, mert már Szalkai glosszáiban is előfordul, és a XVI. század folyamán másoknál is jelentkezik (uo). A protestáns helyesírás megalkotója, SZENCZI MOLNÁR ALBERT nyelvтанában (1610) a helyesírással is foglalkozik, s a *cs* hangértékű *cz* betűkapcsolat mellett néhány más lehetséges jelölést is említ, többek között a *cs* betűkapcsolatot is (vö. BÁRCZI, A magyar nyelv életrajza. Bp., 1975³. 233).

A *c* hangnak *cs*-vel való jelölésére csak KASSAI JÓZSEF Magyar Nyelv-tanító Könyvében (Sárospatak, 1817) (id.: FÁBIÁN PÁL, Az akadémiai helyesírás előzményei. Bp., 1967. 38–9. oldal közötti melléklet) van nyoma. Ez viszont majdnem másfél évszázaddal későbbi nyelvтан, mint a mi leltáraink. A *c*-nek tehát esetleg *cs*-vel való jelölése is elterjedt egy időben vagy egy adott területen, de az is lehetséges, hogy a *c* és *cs* hang változatos jelölésmódjából adódó keveredés az oka ennek a jelenségnek.

A dátumot mind a két leltárban a címben, azaz az első mondatban találjuk latinul és a latinban használatos sorrendben (*7 julii 1674* és *28 Maji 1682 Maji* — az utóbbiban a leíró a hónap nevét megismételte az évszám után átírva ezzel a hibás formát).

3. A két leltár nyelvjárása

Mivel az időben nyolc év különbséggel egymás mellé lejegyzett veszteséglista és leltár között a nyelvjárásban lényegesebb különbség nem mutatkozik, a kettőt együtt tárgyaljuk.

3.1. Hangtani jelenségek

3.1.1. A magánhangzók minőségi sajátosságai

Az *i ~ ü* szembenállás az akkoriban kialakuló irodalmi nyelvnek megfelelő: *füles kosar, üres* (a nyúlásról l. később).

Az *e ~ ö* hangviszonyban zömmel szintén az irodalmi nyelvnek megfelelő alakokat találjuk: *belyegezni, fel vago*. Az *e (ë) ~ ö* használata az 1674-es leltárban ingadozást mutat: *Egy főre valo fekete fatoly fekööstul*. Az 1682-es leltárban a *fevaly* szóösszetételben, valamint a *fzer* 'sör' *fözö üst* szerkezetben hasonló a helyzet. Egyik leltárban sincs tehát nyoma az *ö*-zésnek, sőt olykor még a köznyelvi *ö* helyén is *e* található. BENKŐ szerint az északi, északkeleti nyelvjárástípusban olykor még ma is gyakoriak az ilyen szóalakok, amelyek főleg a XVI. századi *ö*-zö normát váltják fel, s a XVIII. századra igen erős lesz ez az *e (ë)*-zö norma (Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 89).

A régebbi szövegben a *cső* szó használatában *ö ~ ü* ingadozást figyelhetünk meg: *csőjő ~ csuje*.

Az *i ~ ë* zárt és középzárt hangviszony tekintetében csupán egy szóban találunk a köznyelvinél nyíltabb alakot: *fendely* (1682).

Mind a két szövegben van példa az $o > a$ nyíltabbá válásra: *aranyas* (2-szer) (1674), a *szferzszak* (~ *szferzszakok*) használata ingadozó, valamint a *zalogban* 'zálogban' szóban (1682). BENKŐ szerint az a -zás az erdélyi Mezőség közepének magyarlakta vidékein indult meg, majd a jelenség nyelvi és területi köre egyre bővült, s a XVIII. századra a Mezőség legnagyobb részén jellemző volt. E jelenség egyben erős nyelvjárási határt vont a keleti magyar nyelvterület és a szomszédos székely nyelvjárás között, amely erősen o -zó jellegű volt (i. m. 90). Ez utóbbira Bod Péter Magyar Athenasából idéz példákat BENKŐ: *jovai, porontsa* stb. (uo.). Hasonló jelenséget tapasztalhatunk az 1682-es leltárban a *kamara* szó használatában: *amely kamoraban* (2-szer), *komaraban, komoraban* és *kamoban* (ez utóbbi valószínűleg elírás) alakokban fordul elő.

Az a (jelölése a) utáni o -zás két szóban fordul elő az 1682-es szövegben: *mazos, kalanok*. E disszimilációs eredetű jelenséget BENKŐ az a -s szótag utáni szótag a hangjának záródásával és labializálódásával magyarázza, s olyan hangváltásnak tartja, amely az ország nyugati és keleti nyelvjárásaiban egymástól függetlenül ment végbe, a Dunántúlon valamivel korábban, mint Erdélyben, ahol az első adatok a XVII. századból valók, a XVIII. századra viszont már majdnem minden keleti nyelvjárástípusban előfordul (i. m. 91).

3.1.2. A magánhangzók mennyiségi sajátosságai

A középső nyelvállású $o \sim \acute{o}$ hangot szó belseji és szó végi helyzetben mindig rövid magánhangzóval jelölik (1674: *roka, valo, jo*, 1682: *postos, turos, valo, io, aso, furo*), e hang esetében tehát a jelölés nem igazít el az ejtést illetően. Az $\acute{o} \sim \ddot{o}$ -nek az 1674-es leltárban ingadozó a jelölése: *kötő, bőr, ő, elő ~ elő, csőjő*, az 1682-esben szó belsejében és szó végén is mindig hosszú az \acute{o} : *főző, lőcs, kendő, lepedő, tekenő, feredő, veső, kettő* (kivétel az *ött* számnév). Megjegyzendő azonban, hogy főleg a korábbi szövegben az ékezetek jelölése többször nem egészen egyértelmű, ezért az ejtéshez nem ad biztos fogódzót.

Mind a két szövegben megfigyelhető az első szótagbeli \acute{o} és \ddot{u} nyúlása. Az 1674-esben csak az *őv* szóban fordul elő, de az 1682-esben feltűnő a két magánhangzó nyúlása: *őreg* (8-szor), *őt* (szn.), *sűtő, űst, űres, űvegek, fűles*. A hangsúlyos szótagbeli i, u, \ddot{u} nyúlását BÁRCZI (i. m. 250) és BENKŐ (i. m. 94) is említi a középmagyar kor jellemzőjeként a keleti és az északkeleti nyelvjárásokban, a két vizsgált szövegben azonban az i nyúlásának az írásban nincs nyoma, viszont előfordul a hangsúlyos szótagbeli \acute{o} nyúlása.

Diftongusokra utaló jelek egyik bejegyzésben sincsenek.

3.1.3. A mássalhangzók minőségi sajátosságai

Mind a két leltárban feltűnő a palatalizált ly használata (1674: *karabely, muskately*, 1682: *belyegezni, csobolyo, kortvely, meszely, rostely, Sendely, Somlyo*), valamint további $l > ly$ változás (1674: *fatoly, lengely*). Az $l + j$

hangkapcsolat mindkét szövegben *lly* lesz (1674: *allyan, dekaly* [a *derekaly* szó elírása lehet], 1682: *derekaly, fevaly*). Ugyanakkor több esetben a *j > ly* változást is megfigyelhetünk mind a két lejegyzésben: 1674: *uly* (3-szor), *Ulyfalusi, parna hely 'háj'* jelentésben, sőt meg is nyúlt: *Szillyak*, 1682: *uly* (6-szor). BENKŐ szerint a XV. századi palatalizáció később már csak a nyelvterület keleti, északi és északkeleti részén folytatódik, amelyek egyébként is erősebben palatalizálók voltak (vö. A magyar *ly* hang története. Bp., 1953, 52). A palatalizáció terjedésével párhuzamosan azonban megindult a *ly > j* spirantizáció is (1682: *kajha, pujka*). Ugyanannak a szónak a használatában ingadozás is megfigyelhető (1674: *szijak, szijjaval ~ szillyak*). A *ly > j* változás megindulását szintén a keleti nyelvjárások sajátjaként tartja számon BENKŐ (i. m. 98). A *j ~ ly* hangnak jelentésselkülönítő szerepe van az *ujak ~ uly* szópárban, ahol az első a 'ruhaujj'-at, az utóbbi pedig a mai 'új' szót jelenti.

Miközben az *ny* hang szó belsejében és szó végén egyaránt előfordul mind a két szövegben (1674: *aranyas, dolmány, kordovany*, 1682: *csakany, cseresznye, vekony*), ugyanakkor bizonyos depalatalizáció is megfigyelhető, de csak az 1674-es szövegben: *barson*. Ugyanez a hangváltozás a *ty > t* esetében is előfordul a korábbi leltárban: *fatoly*. Az 1682-es leltárban a *gy > d* depalatalizáció is megtalálható a *vadnak* igealakban. A létigében jelentkező *gy > d* depalatalizációra utal CSÜRY is a Szamosháti szótárban, valamint a Nyelvatlaszban is találunk szatmári adatot erre a jelenségre.

Csak az 1682-es szövegben fordul elő egy-egy esetben az *ny > ngy*, illetve az *rny > rgy* hangváltozás: a *tangyer* (a Nyelvatlasz szerint Szatmár és Erdély területén eléggé elterjedt), a *horgyol* 'hornyol' igealak pedig az ÚMTSz. szerint Magyarókeréken is előfordult. Tehát ez a hangváltozás is a keleti nyelvjárás egyes területeinek jellemzője.

A *sarló* szó itt olvasható *sallo* alakváltozata *-rl-* > *-ll-* asszimilációra utal. Hasonló változáson ment át az *abárol* ige is, amelyben az *-rl-* > *-ll-* asszimilációt rövidülés követte (vö. *abál* TESz.).

Egy szóban zöngétlenedést tapasztalhatunk intervokális helyzetben: *dakafzto* (1682).

3.1.4. A mássalhangzók mennyiségi sajátságai

Erőteljes a szóbeljei mássalhangzók nyúlása mind a két szövegben (1674: *belles, fzellyem, szijjak, szillyak*, 1682: *verró* 'kalapács', *affzu, affzü*). Nem nyúlt még meg viszont a *varot* (1674), a *rosz, roszacska* szavakban (1682). Szó végi helyzetben az *-s* melléknévképző nem nyúlt meg (1682: *tejes, boros, ecsetes, turos, lifztes, postós* 'posztós'), de rövid mássalhangzós a *miat* névutó is (1674), és mindig rövid a befejezett melléknévi igenév *-t* képzője: *festet, fojtot, rakot, varot*. Ezzel szemben szó végi helyzetben is hosszú mássalhangzót találunk mind a két leltárban a számnevek egy részében (1674: *tizen ött*, de *ket* (6-szor),

1682: *ket* (21-szer) ~ *kett* (2-szer), szó belsejében mindig *kettő*, *ött*, de *őt* 'öt' is. Sárosmagyarberkesz községnek a nyelvjárásából közöl néhány nyelvjárástörténeti adatot ZOLNAI GYULA Szatmármegyei régi iratokból címen, amelyben a szó végi mássalhangzónyúlásra több példát is találunk: *azonn*, *ezenn*, *Berkeszenn*, *felöll*, *földekröll*, *egy felöll*, *Mihállly* stb. (Nyr. 25: 27–9), ami arra vall, hogy a XVII. században a leltárainkban még csak szórványosnak tekinthető jelenség a XVIII. század végére és a XIX. század elejére igen felerősödött.

3.2. Nyelvtani jelenségek

3.2.1. Alaktani jelenségek

3.2.1.1. A szótövek tekintetében csak néhány adat érdemel említést: a mai *cső* főnév nem *v*-s tőként szerepel, hanem *j*-s tőként az *ű*, azaz *ő* melléknévképző előtt: *csőjő*.

A létigének a töváltozatai a következők: *vagy-on* (2-szer) ~ *van* (1-szer), *vadnak* (1-szer), *val-a* (1-szer), *val-ó* (12-szer) (1682), *vol-t* (1674).

Magánhangzóbetoldást találunk a következő névszótövekben: *feredő kad*, *tekenő* (1682).

Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag a magánhangzós tövű *csü* főnévhez járul: *csuje* (1674).

3.2.1.2. Változatos képet mutat néhány határozórag használata:

A *-ról*, *-ről* csak *-rul* alakban: *Kolcserul* 'Kölcséről' ~ *Kolcérrol*, (1674), *egyetmásrul* 'egyetmásról', *Somlyorul* 'Somlyóról' (1682). Ez a helyzet megfelel e ragoknak BÁRCZI által a XVI. századra és BENKŐ által a XVIII. századra megrajzolt és térképre kivetített helyzetének (vö. BENKŐ, i. m. A/1 és A/2 térkép). Eszerint Szatmár területén a vizsgált szöveget megelőző és követő évszázadban is a határozóragoknak ez a hangállapota volt jellemző.

A *-stul*, *-stül* társhatározórag *-stul* és *-stol* alakban fordul elő: *valastul*, *elő ruhaszol*, *fekötöstul* 'főkötöstül' (1674). Ez utóbbiban a *-stül* helyett *-stul* van írva.

A *-ban*, *-ben* rag *-ban*, *-ben* és *-ba* alakban is megtalálható: *kamoraban*, *picseben*, *hazban*, *az ket hazba ag fa* (1682).

A *-val*, *-vel* rag *v* eleme hiányzik a *kezel* 'kézzel' (1674) szóban. Az *ezustel* 'ezüsttel' (1674) alakban a hosszú *tt* a kiejtésben megrövidült, tehát itt elképzelhető a hasonulás.

3.2.1.3. A két szövegben előforduló képzők:

Főnévképzők:

deverbális képzők: *-ás*, *-és* (elvont főnévképző): *fel veres*, *vagdalas*

	-ó, ő	(a cselekvés eszköze): <i>furo, verrő, veső</i>
	-ó, ő	(melléknévi igenév képzője): <i>terhelő, valo, abalo, szanto (vas), szapulo (kad), csatlo (vas), aso (vas), (fzer) főző (úst), dakafzto (tekenő), (so) őrlő (malom)</i>
	-t	(melléknévi igenév képzője): <i>festet, fojtot, rakot, varot</i>
	-ni	(főnévi igenév képzője): <i>belyegezni, horgyolni</i>
denominális képzők:	-s	(melléknévképző): <i>tejes, boros, ecsetes, turos, lifztes, postos</i>
	-etlen	(melléknévképző): <i>fedeletlen</i>
	-ka	(kicsinyítőképző): <i>varotka</i>
	-cska	(kicsinyítőképző): <i>roszacska, ladacska</i>

Igeképzők:

deverbális képző:	-dal	(gyakorító képző továbbképzett szóban): <i>vagdaldasaban.</i>
-------------------	------	--

3.2.2. A szószerkezetek néhány jellemzője

3.2.2.1. Az alany

A grammatikailag determinált alany egyik fajtája, a határozott névelős alany az első leltárban csupán 3-szor fordul elő, a másodikban azonban 23-szor. A rövid alak, az *a* névelő a korábbi leltár szövegében nem szerepel, de a későbbiben is csak kétszer fordul elő, s mind a két esetben olyan főnév előtt, amely többször szerepelt ugyanebben a szövegben *az* névelővel is: „Az pincseben vagon”, „Egy üres hordo *a* pincseben”, „Az hazban az hatulsoban”, „*A* hazban ket boros korso”.

3.2.2.2. Az igeneves szerkezetek

Főnévi igeneves szerkezet: Az 1682-es leltárban előforduló mindkét főnévi igenévnek jelöletlen a tárgya: „ *fendely horgyolni valo vas*”, „*Marha belyegezni valo vas*”. A régi nyelv igeneves szerkezeteiben a ragtalan tárgy gyakori megőrződését BERRÁR JOLÁN azzal magyarázza, hogy „az ilyen szerkezetek állandóbb, sajátos fogalomjelölő, összetételszerű kapcsolatot alkottak” (MNYT. 435).

Melléknévi igeneves szerkezetek:

Az előző főnévi igeneves szerkezetekhez hasonlóan jelöletlen tárgya van a folyamatos melléknévi igenévnek, amely hol főnévi, hol melléknévi funkcióban áll, de ezek a szerkezetek még közelebb állnak a szóösszetételhez, mint az előbb felsoroltak: *kő vago csakany, palacsinta sűtő, szeker tarto vas, csont vago, so őrlő malom.*

Mind a két leltárban előfordul a *való*-val alkotott folyamatos melléknévi igenévi szerkezet. Az 1674-es szövegben csak egyszer szerepel: *Egy főre való fekete fatoly*, az 1682-esben azonban igen gyakori szerkezet: *Az Berkefzi haznal levő egyetmasrul való regestrom, kerek talpara való fíng vas, tengelyre való karikak, kocsira való horgas vas, vas nélkül való kerekek, tuzhelyre való vas macska, kemencsenek való kajha, marha belyegezni való vas, negy rez fazekra való fedők*, sőt hátravetett jelzőként is: *lancs itt való egy*. A felsorolt példákban leggyakrabban a *-ra*, *-re* rag a kötött bővítménye, ekkor valahová való tartozást fejez ki, de lehet *-rul*, ekkor eredethatározó (*egyetmásrul való*), előfordul *-nak* raggal is, illetve főnévi igeneves szerkezettel, s ekkor célhatározó (*kemencsenek való*, *belyegezni való*), sőt névutós névszóval is (*vas nélkül való*), amelyet később e névutók *-i* képzős változatai váltanak fel (*nélküli*). A *való* a régi magyar nyelvben a jelzői értékű határozókat helyettesíti, mivel a határozók általában csak igéhez vagy igenévhez járulhatnak. A jelzői értékű határozók főnévhez való kapcsolásának általános szerkesztésmódja a XV–XVIII. században a *való*-val alkotott igeneves szerkezet (vö. BERRÁR, i. m. 451). A *levő* csupán egyszer fordul elő a későbbi keletkezésű leltárban: „Az Berkefzi haznal *levő* egyetmásrul *való* regestrom”. Ebben a mondatban jól megfigyelhető a *való* és a *levő* jelentésének elkülönülése, amikor a *levő* alkalmi helyviszonyra, a *való* pedig szokásos, szükségszerű viszonyra utal (vö. i. m. 451–2).

A *való* igeneves szerkezetek mellett megtalálható a jelzői értékű határozó is: *ket negyed arpa az hazhejan, egy festet fa tal az gerendan*.

3.2.2.3. A jelzős szerkezetek

A minőségjelzős szerkezetek között gyakoriak az olyanok, amelyekből később elmaradt a jelzett szó: *aso vas, labas vas fzerpenyő*.

A mennyiségjelzős szerkezetekben a számnévi jelző után gyakran áll többes számban a jelzett szó: *tizen ött aranyas gombok, tizen het roka mal ujak, három csontos jo nyergesek* (1674), *hat vas karikák, három tengelyre való karikak, negy vasas kerekek, húfzon negy uly fa kalanok, tizenket fa villak* (1682). A többesjel nélküli jelzett szó nagyobb számban fordul elő mind a két szövegben, de míg a régebbiben 15 esetből 7-ben jelölték a többes számot, tehát az esetek felében, addig a későbbiben 33 esetből csak 10-szer jelölték a többes számot, ami az esetek egy harmadát jelenti. BERRÁR szerint a XV–XVI. századi nyelvemlékekben általában latin mintára bukkan fel a többes számú főnév ilyen esetekben, a nyelvjárásokban azonban nem okvetlenül idegen mintára jelentkeznek, hanem inkább értelmi egyeztetésként (vö. i. m. 452–3).

Az 1682-es leltárban gyakran találunk értelmező jelzős szerkezetet, amelyekben értelmezőként melléknévek, számnevek és névmások egyaránt előfordulnak. Melléknévvél kifejezett értelmező jelzők: *Fa rosta uly io, egy szapulo*

kad üres, egy fel altalag dio tavalyi, mas rosz lada fedeletlen, az hazban az hatulsoban.

Számnévvel kifejezett értelmező jelzők: *csikolto kettő, öreg cseber kettő, három uly cserep tal kettő fa*. Névmással kifejezett értelmező jelző: *ket vas rostely edgyik regi, ket hordo kapofzta egyik fojtot, ket berbencse ecset egyik bor*.

3.3. A leltárak szókincsének néhány jellemzője

A két leltár szövegében előforduló szavak archaikusak, és általában a keleti nyelvjáróterület, sokszor az erdélyi nyelvjárás jellemzői: a *derekalj* a keleti nyelvjárásokban a szalmazsákra tett, tollal töltött lapos dunyhafélét jelenti (ÚMTSz. I, 966), a *fevaly* 'fejalj', azaz párna a SzT. 1589-es kolozsvári adata szerint szintén *fewaly* alakban fordul elő, de az ÚMTSz. adatai szerint más vidékeken (Sárköz, Tolna, Baranya) is használatos hasonló hangalakban. Az eredeti magyar *fevaly* az 1682-es leltárban szerepel, míg a korábbiiban *ket parna hely* szerkezetet találunk. BÁRCZI szerint a keleti nyelvjáróterületekre jellemző a *párna* szó használata a nyugati *vánkussal* szemben. E két jövevényszóval szemben a régi magyar *fejal* vagy ennek változatai nem tudnak állandósulni az írott és a köznyelvben, s megmarad az északi nyelvjárási szinten (i. m. 246). A *párnahaj* vagy *főaljhaj* a SzT. adatai szerint *hej ~ hey ~ he ~ hay* alakokban fordul elő, de a leltárban olvasható *hely*, azaz palatális *ly*-re nincs példa a szó adattárában. Az 1682-es leltárban többször szerepel a *haz hejan* jelzős szerkezet, amelyben a *héj* szó a régi *padlás* jelentésű *hiu* alakváltozata, s a TESz. adatai között a *héja* alak 1662–3-ból való (KárOkI. IV, 448), a SzT.-ban pedig Magyarókerékről van *hazhéjja* adat. A keleti nyelvjáróterületen használt, s a leltárainkban is előforduló tájszavak még: *körtvély* (vö. SzamSz. I, 551), *málé* (SzamSz. II, 58 és a Nyelvatlasz szerint Szatmár és Erdély területén), *horgas vas* 'piszkavas' (Nyelvatlasz, Szilágybagos kutatópont), *elsőház* 'utcai/ tisztaszoba' (SzT. II, 1184) és *hátsóház* 'hátsószoba' (Nyelvatlasz, Domokos), *tánygyér* (SzamSz. II, 370).

Egyéb, archaikus szavak: *berbence* 'kis hordó, bödön', *bokor* 'pár' (*ket bokor karmazin csizma*), *cseber* 'nagyobb favödör', *csobolyó* 'kis hordócska', *galand* 'keskeny szalag', *hornyol* 'vés, rovátkol', *gránát* 'élénk vörös színű', *kályha* 'kályhacserép', *kamara* 'raktározó helyiség', *messzely* '1. helyenként változó nagyságú ürmérték, 2. ilyen ürtartalmú mérőedény' (a leltárban a 2. jelentésben fordul elő), *öreg* 'nagy, terjedelmes' (1682: *egy uly öreg tekenő*), *nemez* 'nyereg alá való posztó, párna', *muskately* 'muskéta, kanócos puska', *róka mál* 'a rókabőr hasi részéből készített kevésbé értékes szőrme', *torok* 'állatprém nyaki része'

szó (pl. *öreg, kályha, verő*), máskor egyes szavaknak a köznyelvben ritkábban használt jelentéseiről (*mál, hornyol* stb.).

A két leltár gazdag szókincsében olyan szavak, szószerkezetek vagy szóösszetételek is találhatóak, amelyek a TESz.-ben nincsenek meg, vagy csak későbbi adattal és előfordulással szerepelnek:

abalo villa (1682): a TESz.-ben nem szerepel, a SzT.-ban: *abárló-villa* (nagy) 'abáló villa', 1733: *Abárló Villa* [Marosztkirály AF; Told. 2] (I,133)

agy fa (1682): a TESz.-ben nincs meg, SzT.-ban 'ágykeret' jelentésben 1724: *Egy ágy fa* | *Egy ágyfa* [Koronka MT; Told. 27. 29/12] (I, 133).

sendely horgyolni valo vas (1682): a TESz.-ben 1688: *sindely hornyolo sz.* (HOKISzj.168)

vas macska (1682): a TESz.-ben a *vasmacska* szónak ideillő jelentése a 3. 1708: 'az, amire a kandallóban a tűzifát rakják, tűzbak'.

4. Összegezve az elmondottakat, bár nem tudjuk, ki vagy kik írták a két leltárt, és azt sem, hogy hol jegyezték le, annyit az ismertett nyelvjárási jelenségek alapján elmondhatunk, hogy a keleti nyelvterületen keletkezett szövegről van szó, amelyen szatmári és erdélyi nyelvjárási sajátosságokat figyelhetünk meg. Mindezek ellenére a nyelvjárási sajátosságok nem túl erősek és szembeütőek, úgy érezzük, hogy egyfajta irodalmi vagy köznyelvi normához igazodott a leíró, némely vonásában (szókincs, szószerkezetek) erősen archaikus mind a két leltár szövege. Az említett helynevek és a nyelvi sajátosságok alapján Szatmár keleti részén keletkezettnek tarthatjuk a két leltárt, amelyekben felismerhetők az északkeleti területek, valamint a velük közeli rokonságot mutató erdélyi kancellária írott nyelvének BÁRCZI által említett fontosabb vonásai (i. m. 220–3).

RÉVAY VALÉRIA

Ikerülés — ikerítés

„Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben” című kandidátusi dolgozatom bírálatában DEME LÁSZLÓ vetette fel azt a gondolatot, hogy tanulságos volna egybevetni az elvben lehetséges ikerülésekkel a valóságban létező ikerítéseket. Ebből ugyanis szemléletesen kimutatható, hogy az ikerítést kiváltó elem hangtani felépítése mennyire meghatározó az ikerítési mód érvényesülése szempontjából.

1. Az ikerszók — többnyire két szótagú — komponensei a következő alaptípusúak lehetnek:

1. magánhangzós kezdetű magas hangrendű elem: *esze*,
 2. nem labiális mássalhangzós kezdetű magas hangrendű elem: *kesze*,
 3. labiális mássalhangzós kezdetű magas hangrendű elem: *besze*,
 4. magánhangzó kezdetű mély hangrendű elem: *usza*,
 5. nem labiális mássalhangzós kezdetű mély hangrendű elem: *kusza*,
 6. labiális mássalhangzós kezdetű mély hangrendű elem: *busza*,
 7. magánhangzós kezdetű vegyes hangrendű elem: *isza*,
 8. nem labiális mássalhangzós kezdetű vegyes hangrendű elem: *kisza*,
 9. labiális mássalhangzós kezdetű vegyes hangrendű elem: *bisza*,
 10. magánhangzós kezdetű és a fiktív alaptaghoz viszonyítottan vokálisváltó elem: *isze*,
 11. nem labiális mássalhangzós kezdetű és a fiktív alaptaghoz viszonyítottan vokálisváltó elem: *kisze*,
 12. labiális mássalhangzós kezdetű és a fiktív alaptaghoz viszonyítottan vokálisváltó elem: *bisze*.
- Feltételezhetők még a következő fajták is:
13. magánhangzós kezdetű labiális magánhangzójú elem: *öszö*,
 14. nem labiális mássalhangzós kezdetű, de ajakkerekítéses vokálisú elem: *köszö*,
 15. labiális mássalhangzós kezdetű és ajakkerekítéses vokálisú elem: *böszö*.

Nem célszerű azonban az utóbbiakkal bonyolítani a rendszert, mert az illabialis—labiális magánhangzókontraszt szinte csak az általam második etimológiai-szemantikai-morfológiai ikerszótípusnak nevezett fajtában fordul elő (*liked-*

lököd, pireg-pörög), ezenkívül csupán szórványjelenséggként tűnik fel egy-két adatban (*pittyen-pöttyen, szityeg-szötyög*).

Ezekből a feltételezett komponensekből ikerüléssel 132 kombináció alakítható ki mesterségesen:

esze-kesze, esze-besze, esze-usza, esze-kusza, esze-busza stb.;
kesze-esze, kesze-besze, kesze-usza, kesze-kusza stb.;
besze-esze, besze-kesze, besze-usza, besze-kusza stb.;
usza-esze, usza-kesze, usza-besze, usza-kusza, usza-busza stb.;
kusza-esze, kusza-kesze, kusza-besze, kusza-usza stb.;
busza-esze, busza-kesze, busza-besze, busza-usza stb.;
isza-esze, isza-kesze, isza-besze, isza-usza stb.;
kisza-esze, kisza-kesze, kisza-besze, kisza-usza stb.;
bisza-esze, bisza-kesze, bisza-besze, bisza-usza stb.;
isze-esze, isze-kesze, isze-besze, isze-usza stb.;
kisze-esze, kisze-kesze, kisze-besze, kisze-usza stb.;
bisze-esze, bisze-kesze, bisze-besze, bisze-usza stb.

A felsorolt, elméletben lehetséges variációkból adatom csak az *iszekusza, keszekusza, kizsekusza* formából van. Ebből nyilvánvaló, hogy a *kusza* típusú elem utótagnak marad meg, és ikerítéskor több változatban is ikerítményt teremt maga mellé: palatális hangrendűt (*keszekusza*), magánhangzóváltót (*kizsekusza*), mássalhangzó-vesztéssel kombinálódó magánhangzóváltót (*iszekusza*). Hogy miért éppen ez a két magánhangzó-kapcsolódás (*e—e* és *i—e*) alkotja a lehetséges palatális változatokat, erre a gyűjtött adatok többségéből kapjuk meg a választ: ezek a vokálpárok jelennek meg szokásosan az ikerszókból az *u—a-t* tartalmazó utótaghoz kapcsolódva (*bibbel-búbbal, fire-fura, ginyegunya, girbe-gurba, kitet-kutat, sittyen-suttyan; cele-cula, cepecupa, degget-duggat, genyegunya, gesznyegusznya, hercehurca*).

2. Ha a fentiekben hosszan sorolt elemkombinációkat nem konkrét ikerszóként kezelem, hanem ikerítési típusként, akkor a variánsok közül máris sok zárható. Ugyanis kevés kivételtől eltekintve (*csentrecsontra, csiripcsarap, henyehunya, lifeg-lofog, lifit-lafat*) igaz HORGER megfigyelése: „...ha egy veláris hangrendű szó magánhangzóinak változtatásával ikerítődik, [...] akkor ikerváltozatában mindig palatális magánhangzók vannak... De már ha egy palatális hangrendű szó ikerítődött a magánhangzók változása útján, akkor nem veláris magánhangzók vannak az iker-változatban, hanem szintén csak palatálisok” (MNy. 23: 132–3). Márpedig mivel a mély hangrendű elem a hangrendváltásos ikerítési mód esetén mindig az utótag szerepel, ezért a következő ikerülési fajták eleve kirekeszthetők a lehetőségek közül: *usza-isze, usza-kisze, usza-bisze, kusza-esze, kusza-kesze, kusza-besze, kusza-isze, kusza-kisze, kusza-bisze, busza-esze, busza-kesze, busza-besze, busza-isze, busza-kisze, busza-bisze*.

Bár a kutatók nem említik, de saját gyűjtésem 2323 adata szerint elvéve áll szemben egymással az ikerszó két elemének magánhangzós kezdete: csupán az *esze-usza* típus fedezhető fel az utótagjából keletkező *egreugrál* és *ipics-apacs* alakokban, az *isze-iswa* típus alapján ikerítődött előtagjából az *indeunde* ikerszó, illetve az *isze-usza* analógiája tapasztalható az *ice-uca* adatban, amelynek egyik komponense sem és ikerített formája sem telített fogalmi jelentéssel. Az *esze-isze*, *isze-esze*, *iswa-usza* stb. típusra pedig egyetlen adatom sincs, tehát ezekkel az ikerülési fajtákkal sem kell számolni.

Hasonlóképp számításon kívül kell hagyni sok olyan ikerülési formát, amelyben vokálisváltás jelentkezik, mert úgy tűnik, ezek magánhangzó—más-salhangzó kontraszttól kísérve sem hoznak létre ikerszókat, hiszen nincs adatom a következő ikerítési típusokra: *esze-bisze*, *esze-kisze*, *besze-bisze*, *isze-kesze*, *isze-besze*, *isze-kisze*, *isze-bisze*, és csak egy-egy adatom van a *bisze-besze* (utótagból keletkezett: *birreg-berreg*), a *kisze-kesze* (utótagból született: *csineg-cseneg*), *kesze-kisze* (előtagból: *nyiszi-nyeszi*) és a *kesze-bisze* típusra (ikerszóként jelentéssel, de komponenseiben fogalmi jelentéssel nem telített: *gezemice*).

Magánhangzón induló előtag és nem labiális mássalhangzós kezdetű utótag ellentéte — hangrendtől függetlenül — csak néhányszor teremt ikerszót, tehát ez nem produktív ikerülési mód. Az *usza-kusza* típusra négy adatom van (előtagból: *angyal-kangyal*, utótagból: *anala-kanala*, fogalmi jelentéssel nem telített elemekből: *ágó-jágó*, *uppá-cuppá*). Az *esze-kesze* típusra adattáramban két ikerszó található (utótagból keletkezett: *iheg-liheg*; a szöveggönyezet tanúsága szerint fogalmi jelentést nem hordozó elemekből: *engyel-kengyel*). Az *iswa-kiswa* és *isze-kusza* ikerülési típusra csupán egy-egy adat akad (*ica-rica*, *isze-kusza*).

Sporadikus jellegük miatt — hiszen gyűjtésemben csak egy-két adat bizonyítja előfordulásukat — a következő ikerüléseket sem szükséges tekintetbe venni: *besze-bisza* (*picsi-pácsi*), *kesze-busza* (*csörebora*, *hedrebudra*), *bisza-busza* (*birsony-bársony*), *iswa-kusza* (*ija-huja*).

3. A következőkben azokat az ikerüléseket veszem sorra, amelyek adattáram tanúsága szerint a leggyakoribb ikerítési módok: *kesze-kusza*, *kisze-kusza*, *esze-besze*, *kisza-bisza*, *kesze-besze*, *kusza-busza*, *kesze-kisza*, *kisze-kisza*, *iswa-bisza*, *besze-busza*, *bisze-busza*, *esze-busza*, *isze-busza*, *kesze-busza*, *kisza-kusza*, *usza-busza*, *kisza-busza*, *iswa-busza*, *isze-busza*, *kesze-busza*, *kisza-kusza*, *usza-busza*, *kisza-busza*, *iswa-busza*, *kesze-bisza*, *besze-bisza*, *bisze-bisza*.

A vizsgálatkor azonban az sem elhanyagolható szempont, hogy melyik ikerülési-ikerítési mód milyen megterheltségű az egyes ikerszótípusokban. Etimológiai-szemantikai-morfológiai szempontot figyelembe vevő felfogásom szerint négy ikerszótípus különíthető el:

1. az előtagjukban önálló alakú és jelentésű szóból származók (*csereberél*),

2. az utótagjukban önálló alakú és jelentésű szóból származók (*gyim-gyom*),
3. az ikerszóként jelentéssel, de komponenseikben sem önálló alakúak, illetve nem határozott fogalmi tartalmúak (*etye-petye*),
4. a sem ikerített formájukban, sem feltételezett elemeikben fogalmi jelentést nem hordozó, csak ritmust vagy hangulatot keltő ikerszók (*ding-dolong*).

A nem labiális kezdetű magas és mély hangrendű elemek kontrasztja (*kesze-kusza kisse-kusza*) teremt leggyakrabban ikerszót (318-szor). Az első ikerszótípusban 37-szer (*henye-hunya*), másodikban 207-szer (*cimbes-combos*), a harmadikban 55-ször (*cepe-cupás*), a negyedikben 19-szer (*csipi-csapa*).

Ezt követően a legmegterheltebb ikerítési mód (162 adattal) a magánhangzós kezdetű magas hangrendű és a labiális konszonánsra induló palatális hangrendű elem összekapcsolásából adódik (*esze-besze*). Az első ikerszótípusban 11-szer *b*-vel (*erdő-berdő*), kétszer *m*-mel (*izék-mizék*); a másodikban *p*-vel 50-szer (*iheg-piheg*), négyszer *b*-vel (*ejnye-bejnye*), 13-szor *p*-vel (*etye-petye*), 8-szor *f*-fel (*ickificki*), kétszer *v*-vel (*ickivicki*), egyszer *m*-mel (*encemence*); a negyedikben 30-szor *b*-vel (*ecki-becki*), 24-szer *p*-vel (*etyeg-petyeg*), egyszer *f*-fel (*üllő-füllő*) kezdődik az utótag.

Igen gyakori ikerítési módot (152 adatban) eredményez a palatoveláris elemek nem palatális és labiális kezdő mássalhangzójából adódó ellentét (*kisza-bisza*). Az első ikerszótípusban 128-szor *b*-n (*csigabiga*), 10-szer *m*-en (*cicamica*), 5-ször *p*-n (*szita-pita*), kétszer *f*-en (*cincog-fincog*); a harmadik típusban 3-szor *b*-n (*culibuli*), kétszer *m*-en (*hucimuci*), egyszer *f*-en (*lári-fári*) és egyszer *v*-n (*táréváré*) indul az utótag.

Adattáram szerint magas hangrendű komponensek nem labiális és labiális mássalhangzós indításának kontrasztja gyakori (124 adatban) ikerszóteremtő mód. Az első ikerszótípusban 78-szor *b* (*cserebere*), 10-szer *p* (*serte-perte*), 3-szor *m* (*gügye-mügye*), egyszer *v* (*hickivicki*); a harmadikban 21-szer *f* (*ciclicli*), 6-szor *b* (*cölnkbölnk*), 3-szor *p* (*hetyepetye*); a negyedikben pedig kétszer *p* (*hecek-pecek*) az utótag indító konszonánusa.

Gyűjtésem 117 adata alapján meggyőzőnek tűnik, hogy gyakori a veláris hangrendű elemek nem labiális és labiális ellentétére épülő ikerítési mód. Az első ikerszótípusban 95-ször *b* (*farkas-barkas*), 4-szer *p* (*susog-pusog*), kétszer *m* (*csórál-mórál*), kétszer *f* (*surranfurran*); a harmadikban 3-szor *b* (*kelebele*), egyszer *m* (*csóráz-móráz*); a negyedikben 3-szor *b* (*csuja-buja*), 3-szor *m* (*szöszi-möszi*), kétszer *v* (*hau-vau*), egyszer *p* (*suju-puju*) és szintén egyszer *f* (*hata-fata*) az utótag labiális kezdő mássalhangzója.

Nem labiális mássalhangzós kezdetű magas és vegyes hangrendű elemek játékos egybekapcsolása is sok esetben (71-szer) hoz létre ikerszót: az első ikerszótípusban 12-szer (*csiszlicsuszli*); a másodikban 37-szer (*gimigumi*); a harmadikban 22-szer (*hiblihubli*); a negyedikben 10-szer (*csili-csali*).

A vegyes hangrendű komponensek vokális és konzonáns indításának szembenállása (*isza-bisza*) adattáram szerint 78-szor eredményez ikerszót. Az első ikerszótípusban az utótag 27-szer toldódik meg *b* (*ingó-bingó*) és egyszer *v* (*acsít-vacsít*) előmássalhangzóval. A másodikban mássalhangzóvesztéssel 15-ször *p* (*iszkald-pizskald*), kétszer *b* (*ácsi-bácsi*), 9-szer *f* (*inomfinom*), 8-szor *v* (*innyog-vinnyog*) tűnik el az etimonból. A következő két ikerszótípusban analógia hatására alakul az elemeket indító magán- és mássalhangzók oppozíciója: a harmadikban egyszer *f*-fel (*incom-fincom*) és egyszer *v*-vel (*igyog-vigyog*); a negyedikben 6-szor *b*-vel (*ingyom-bingyom*), 6-szor *p*-vel (*ékusz-pékusz*).

Gyűjtésem 41 adatában produkál labiális mássalhangzós kezdetű magas és mély hangrendű elemek (*besze-busza*, *bisze-busza*) játékos összekapcsolása ikerszót, de kizárólag a második ikerszótípusban. A labiális konzonáns 11-szer *f* (*foldett-foldott*), 11-szer *m* (*mendemonda*), 10-szer *b* (*bikres-bokros*), 7-szer *v* (*vicik-vacak*), 2-szer *p* (*pitteg-pattog*).

4. Már ritkábban (adattáram szerint 37-szer) előforduló ikerítési mód a vokális-labiális konzonáns indítás oppozíciójával együttjáró magas-mély hangrendváltás (*esze-busza*, *isze-busza*). Az utótag kezdő mássalhangzója az első ikerszótípusban egyszer *b* (*egyebugya*); a másodikban 15-ször *f* (*idres-fodros*), 13-szor *b* (*iceg-bocog*), 3-szor *m* (*ireg-morog*), egyszer *p* (*itye-poty*), egyszer *v* (*irceg-varcog*), a negyedikben 3-szor *p* (*intyet-pontyot*) és egyszer *b* (*etebota*).

Az ikerítés lehetősége 28 adatom alapján nem labiális és labiális konzonáns indítás ellentétéből és magas-mély hangrendváltásból adódik (*kesze-kusza*). Az utótag indító mássalhangzója a második ikerszótípusban 6-szor *b* (*celebula*); a harmadikban 13-szor *b* (*dere-bura*), 6-szor *m* (*retye-mutya*), 2-szer *p* (*kete-puta*) és egyszer *f* (*tesze-fosza*).

Nem labiális mássalhangzós kezdetű palatoveláris és veláris komponensek kontrasztjából fakadó ikerítési mód (*kisza-kusza*) mindegyik ikerszótípusban kimutatható, de nem nagy megterheltséggel (31 adatban): az elsőben 2 (*zebra-zabra*); a másodikban 8 (*hinyott-hányott*); a harmadikban 19 (*dinom-dánom*) és a negyedikben 2 (*dina-dana*) adatban.

Mindkét elemében mély hangrendű, de magánhangzó és mássalhangzó kontrasztjára (*usza-busza*) épülő ikerszó három ikerszótípusban található, de nem nagy gyakorisággal: az elsőben 18-szor *b*-vel ikerítnek (*ugrabugra*), egyszer *p*-vel (*ács-pács*); a másodikban egy-egy alkalommal *b*-t (*ábot-bábot*), *m*-et (*aszat-maszat*), *f*-et (*urcsa-furcsa*) hagynak el; a negyedikben 2-szer *b* szerepel az utótagban analógiásan (*ackot-backot*).

Vegyes—mély hangrendváltástól kísért nem labiális és labiális mássalhangzós elemindítás (*kisza-busza*) okozta ikerítési mód megterheltsége már kisebb az előzőknél. Az első ikerszótípusban a labiális konzonáns 14-szer *m* (*cicamaca*), egyszer *b* (*csija-buja*); a negyedikben 3-szor *m* (*csikamaka*).

Palatoveláris és veláris ellentétéhez járuló magánhangzó—labiális mássalhangzós kezdet oppozíciója (*isza-busza*) is eredményez játékos ikerítést adataim szerint 16-szor. A második ikerítési típusban kétszer *b* (*idros-bodros*), egyszer *f* (*irgat-fogat*); a harmadikban egyszer *f* (*incomfáncom*) és a negyedikben 12-szer *b* (*irgum-burgum*) az utótag indító konzonánása.

Elvértve (7 adatban) mutatható ki az az ikerítési mód, amely magas—vegyes hangrendváltástól kísérve nem labiális és labiális mássalhangzó ellentétére épül (*kesze-bisza*). Az első ikerszótípusban egyszer *b* (*hedrebudri*); a másodikban egyszer *m* (*ceremuri*) és a harmadikban 5-ször (*cilibuli*) az utótag kezdő konzonánása.

5. Visszatérve a leggyakoribb ikerítési módra, amelyben a nem labiális kezdetű magas és mély hangrendű elemek kontrasztja hoz létre ikerszót, adattáram alapján világosan kitűnik: ha az ikerítést előhívó alaptag kimutatható, az többségében mély hangrendű (1458-ból 693), és ez az elem palatális vagy palatoveláris hangrendű ikerítményt kíván maga mellé, esetleg mássalhangzó-vesztéstől kísérve, de domináns ilyenkor is a hangrendváltás. Mivel pedig a mély hangrendű komponens az ikerítési szokások szerint utótag szokott lenni, érdemes megnézni egy példaszó alapján, hogy az utótagjukban önálló jelentésű és alakú szóból származtatható ikerszótípusban szokásos ikerítési módok alapján elméletben milyen ikerülések látszanak reálisan lehetségesnek:

1. magas—mély hangrendváltás: *mendemonda*,
2. vegyes—mély hangrendváltás: *minda-monda*,
3. mássalhangzóvesztés: *onda-monda*,
4. hangrendváltás és mássalhangzóvesztés: *ende-monda*,
5. vokálisváltoztatás: *minde-monda*.

Az illabiális—labiális ikerítési mód ilyenkor, veláris utótag esetén ki van zárva. Nem lehet számolni mássalhangzó-változtatással (*honda-monda*) vagy konzonánsváltoztatás és hangrendváltás együttes jelentkezésével sem (*hendemonda*), mert ezek csak sporadikusan előforduló ikerszóteremtő módok. A többi ritkán előforduló ikerszó-alkotási mód (szótagvesztés, vokálistoldással kombinálódó hangrendmódosítás) pedig csak a hangutánzó szavakban gyakori.

A felsorolt alakváltozatok közül adatom csak a *mendemonda*, *ende-monda* formára van. Ebből adódik a következtetés, hogy a *monda* típusú elem utótagnak marad meg, hiszen a „nehezebb”, a hangzósabb, a mély hangrendű komponens szokott szabályosan utótagként szerepelni. Márpedig akkor előtagot kíván maga mellé: hangrendváltó típusút, illetve esetleg még ezzel kombinálódó mássalhangzó-vesztéses ikerítési módot. Kevésbé valószínű, hogy a *monda* elem előtagként teremtsen maga mellé utótagot, mert az *m—b* hangváltás (*monda-bonda*) nem eredményez hangzósabbá válást, nem is beszélve az *m—p* hangopozícióról (*monda-ponda*).

Az elméletben lehetséges ikerüléseket tehát valószínűleg akusztikai, még inkább eufonikus ok korlátozza.

Ha a *csiga* típusú szóval próbálom ki az ikerülés lehetőségeit, a következő változatokhoz jutok: *csigabiga*, *csigapiga*, *csiga-liga*, *csiga-riga*, *csiga-miga*, *csiga-csaga*, *csiga-maga*, *csiga-buga*, *csiga-puga*, *iga-csiga*. Tehát a szóalkotók a *cs*-n kezdődő elemet feltételezhetően hangzósabbá igyekeznek tenni mássalhangzó-változtatással. A valóságban viszont megelégszenek a kezdő (többnyire labiális) mássalhangzó váltásából adódó variációs lehetőséggel (*csiga-biga*, *csiga-riga*).

A fogalmi jelentéssel nem telített ikerszók esetében is valószínűsíthető sokszor az alaptag. A *terefere*, *tereferél*, *tereperél*, *tereturál* létező alakváltozatok előtagjának egyezése arra enged következtetni, hogy bár a *tere* az etimológiai szótárakban nincs számon tartva etimonként, de mégis alaptagszerűen irányítja az ikerítést labiális mássalhangzó cseréjével és hangrendváltással.

Elvértve akad olyan etimologikusan létező szó is, amely egyaránt képes elő- és utótaggá is válni, és ugyanakkor elő- és utótagot is „kibocsátani” magából (*taritarka*, *tirkatarka*, *tiritarka*, *tarkabarka*).

Dolgozatomban azért foglalkoztam kizárólag két szótagos alaptagú ikerszókkal, mert az önálló jelentésű és alakú ikerítő alaptagúak típusaiban ikerítésre a két szótagosak a legalkalmasabbak, nyilván ezért fordulnak elő a legnagyobb számban (2323-ból 1423-szor, ez önmagában kb. 62%) gyűjtésemben, amely 151 gyermekverskötetnek, 36 gyermekversekből és mondókákból összeállított gyűjteményes kiadványnak, a Magyar népzene tára Gyermekjátékok című kiadványának, illetve az ÚMTsz. első két kötetének, a *k* betűtől pedig a MTsz.-nek az anyagát dolgozza fel.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

Tudnunk kell, hogy mit állítunk!*

„Én én vagyok magamnak
s néked én te vagyok,
s te én vagy magadnak,
két külön hatalom.
S ketten mi vagyunk.
De csak ha vállalom.”
(Radnóti Miklós: Kis nyelvtan)

I. Bevezetés

Egyes mondattípusok elemzése régóta vita tárgya a magyar mondattani kutatásokban. Ennek következménye, hogy a nemrég megjelent Nyelvi elemzések kézikönyvében — ami tanítóknak, tanároknak és diákoknak egyaránt szól — az áll, hogy az azonosító „predikatív szerkezetben nem lehet eldönteni, hogy melyik az alany, és melyik az állítmány, illetőleg az azonosítás mindkét tagja lehet alany is, állítmány is” (ADAMIKNÉ–HANGAY 1995: 53). Megkérdőjeleződött az azonosító mondatok elemzésének perdöntő bizonyítéka, a kongruencia is, ugyanis 1995-ben Baján, a tanítóképző főiskolák számára megrendezett Országos Anyanyelvi Verseny értékelésekor kiderült, hogy a Szegedről érkezett zsűri nem fogadta el a „*Mert e fürge pajkos ürge Te vagy, Laci, te bizony!*” (Petőfi Sándor: Arany Lacinak) mondat következő elemzését: *ürge vagy — te*.

Az alábbiakban idézzük a magyar nyelvtanírás néhány közismert eredményét, majd azt mutatjuk meg, hogy annak a tudásunknak a segítségével, amit a generatív grammatika rendszermondattól és szövegmondat kapcsolatáról feltárt, a vitás esetek egyértelműen elemezhetők.

* A cikk a XII. Anyanyelv-oktatási Napokon elhangzott előadás (Eger, 1996. július, lásd TUBA–UZONYI 1996) tematikájának folytatása.

II. Szakirodalmi megközelítések

II.1. A használatban lévő Mondattani elemzések c. egyetemi tankönyv három mondattípus elemzésében nem tud egyértelműen dönteni: *Ez az enyém* (16.), *Kukorica Jancsi becsületes nevem* (17.), *Te vagy a párom* (22.) (RÁCZ–SZEMERE 1970: 43–46).

A szerzők szerint a 16. mondat esetében csak a szövegösszefüggésre hagyatkozhatunk. A mondat fő részeit a szerint kellene megállapítanunk, hogy a *Kié ez a kalap? Ez* (alany) *az enyém* (állítmány), vagy a *Melyik a te kalapod? Ez* (állítmány) *az enyém* (alany) kérdésre válaszol. Az igaz, hogy a *melyik* a kérdés állítmánya, és hogy valaki, valami után tudakozódik (ÉKsz.), de a mutató névmás állítmányként való értelmezése ellentmond az egyik szerző azon megállapításának, hogy ilyen esetekben a birtokos névmás jelöli meg az alanyak valakihez, valamihez tartozását (RÁCZ 1968: 242).

A 17. mondat esetében a szófaji minősítés szembeállítja a grammatikai és a szövegtani érveket, a két álláspont felsorolása után azonban nem állásfoglalás következik, hanem jó pár azonosítást tartalmazó mondat (*Budapest Magyarország fővárosa, A tett halála az okoskodás, Az én atyám e jó öreg kocsmáros*), amelyek a tankönyv szerint „iskolai elemzésre kevésbé alkalmasak” — nyilván azért, mert nem lehet meghatározni a fő mondatrészeket (vö. ADAMIKNÉ–HANGAY 1995).

A 22. mondatához fűzött megjegyzésekben olvashatjuk a kongruencia-törvény megléte, ill. nemléte körüli vita rövid összefoglalását, ám a tankönyv ez esetben sem foglal állást.

A Mondattani elemzések megjelenése után HUSZÁR ÁGNES (1979) foglalkozott bővebben a predikatív viszonyal, aki szerint összességében nem történt lényeges előrelépés e kérdés megoldásában: „az aktuális tagolás nem az a varázsvessző, amely a két azonos fogalomkörű névszót tartalmazó mondatok elemzését megoldaná. A beszédhelyzetből, kontextusból többnyire meg tudjuk állapítani, hogy melyik a mondat T-je és R-je, ezzel azonban a nyelvtani alany és állítmány megtalálásához nem jutottunk közelebb” (1979: 50).

Sok évi kutatómunka szintézise ELEKFI LÁSZLÓ 1986-os könyve: Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. A könyv finomabb, tankönyvi szinten is használható elemzései talán azért nem kaptak kellő figyelmet, mert a szerző is hangsúlyozza, hogy ebben a munkájában korábbi állásfoglalásának kibontásáról, stilisztikai alkalmazásáról lesz szó (1986: 12).

Mivel HUSZÁR ÁGNES az azonosító mondatok grammatikai elemzését lényegében ELEKFI LÁSZLÓ e témával foglalkozó legkorábbi tanulmányára (1957), az újabb eredmények tekintetében pedig DEZSŐ LÁSZLÓra (1969) hagyja, akik közül az előbbi KÁROLY SÁNDORral (1952), az utóbbi TOMPA JÓZSEFFel (1963) ért

egyét, és mivel ELEKFI átfogó munkájában szintén korábbi cikkeire utal (1986: 12), az idézett álláspontok újraolvasása mellett döntöttünk.

II. 2. KÁROLY SÁNDOR (1952) az állítmányi mellékmondat létét akarja igazolni, és ezzel összefüggésben tárgyalja az egyszerű mondat állítmányának kérdését.

Az állítmányi mellékmondat az állítmányt fejezi ki, de csak a névszói állítmányt, ill. a névszói részt. Fölsorolja, hogy szerinte mely szófajok tölthetik be a névszói állítmány szerepét: melléknévek, számnevek és határozószók esetében nem nehéz az állítmány felismerése, mert a szavak jelentése teljes eligazítást nyújt, ellenben a főnévi állítmány esetében az alany-állítmány viszonyt a szavak lélektani-logikai szerepe szabja meg a mondatban, amit a hangsúly jelöl (1952: 103). Hangsúly alapján viszont bármelyik főnév lehet alany is, állítmány is, viszonyukat csak a szöveg összefüggéséből lehet eldönteni. (pl. *A 'lelkem* (hangsúlyos, tehát állítmány) *ódon babonás vár*, *A lelkem* (hangsúlytalan, tehát alany) *ódon babonás 'vár.*) (A példákban a ' jel a hangsúly jele.)

Ennek némiképp ellentmond az, hogy ha kérdést szerkesztünk a mondatához, akkor mindig az alannal kérdezzük az állítmányra, s az állítmányt kérdő névmás helyettesíti: Mi a lelkem? A szerző ki is mondja, hogy ez a kérdés sorrendtől függetlenül *a lelkem* (alany) — *vár* (állítmány) szerkezetet adja.

KÁROLY SÁNDOR tehát további fogódzókat keres. A létige szórendjét biztosnak tartja, ugyanis a létige mindig az állítmányt követi: *A pártütő te vagy. Te pártütő vagy* stb. Megállapítását további példákon szemlélteti, amelyekben azonban nemcsak a sorrendet változtatja meg, hanem a névelőhasználatot is: *Apám molnár volt. A molnár apám volt. Apám volt a molnár.*

Következtetése az, hogy az eddigi három szempont — a hangsúly, a kérdés és a létige — (együttesen) jelöli ki az azonosító mondatok predikatív szerkezetét. A névelő szerepét továbbra is külön kezeli, és csak bizonyos főnevekre korlátozza.

A következőkben a fenti három kritérium segítségével, de döntően a hangsúlyos távolra mutató névmás alapján, elkülöníti az addigi vitás összetett mondatokat. Számos esetben helyes eredményre jut (1952: 107): *Az a kérdés, megtaláljuk-e* (állítmányi mellékmondat), *Kérdés, megtaláljuk-e = Kétes az (tkp. Az kérdés), hogy megtaláljuk-e* (alanyi mellékmondat). Kár, hogy KÁROLY SÁNDOR csak a hangsúlyra figyel, holott éppen e vitatott formációban a névelő szerepe a döntő.

Még egy téves következtetésre kell rámutatnunk. KÁROLY SÁNDOR átveszi KLEMMTŐL (1928: 51–3), hogy a létige pusztán névszóval, ragos vagy névutós névszóval, határozószóval, személyragos határozóval vagy névutóval együtt szerepelhet lélektani állítmányul: *Rozmarinbokor van gyászos ablakában, ott vagyunk tekelletes vigaság.* Véleményünk szerint ebből nem következik az, hogy

ha az állítmány „névszóval kifejezett részét mellékmondat alakjában fejezzük ki, szintén állítmányi mellékmondatot kapunk” (1952: 109), mert az állítmányi mellékmondat grammatikai kategória. El kell utasítanunk az *Az van az asztalon, amit odatettem, Ott van a ceruza, ahova tettem, Úgy van a ceruza, ahogy letettem* összetett mondatok állítmányi alárendeléseként való elemzését, egyúttal a *ceruza van, asztalon van, le van fektetve* kapcsolatok állítmányként való értékelését.

Gondolatait KÁROLY SÁNDOR más helyen bővebben is kifejtette (1964: 166–7): a grammatikai alany a főnév, melynek formai ismertetőjele a névelő vagy a névmás és a nominatívusi alak; a grammatikai állítmány az ige. „...a verbo-nominális mondatokban az a főnév lesz az állítmány része, amelyhez a segédige tartozik. Ez a hovatarozás eldönthető, mégpedig a segédige sorrendi helyzete alapján... A felvethető ellenérveket elhárítottuk, többek között azt az eddig hangoztatott álszabályt, hogy az ilyen mondatokban is a személykongruenciának meg kell lennie az alany és az állítmány között”.

Bár ebben az írásában korábbi javaslatát akarja új módszerrel igazolni (a lélektani, logikai és grammatikai sík elkülönítésével), rögtön ellentmondásba keveredik. Ha „funkcionálisan vagy szerkezetileg pusztán nominális állítmány nincs” (1964: 159), akkor az állítmányi mellékmondat hogy fejezi ki a névszót, ill. a névszói részt? Ezt nevezhetnénk látszólagos ellentmondásnak, amit a szerző a kongruencia megkérdőjelezésével meg is kísérel föloldani, mindenesetre amíg nincs tisztázva az, hogy milyen állítmányok lehetnek az egyszerű mondatban, addig ennek eldöntésére alanyi és állítmányi mellékmondatok bizonyítékul nem használhatók (l. 1964: 166).

A kongruencia — mint legfőbb bizonyíték — megkérdőjelezése azon alapul, hogy személye, verbális mondatokban is, elsődlegesen a főnévnek van (1964: 164). Ezzel a tétellel KÁROLY SÁNDOR kétszeresen is megcáfolja saját kiindulópontját: egyrészt tanulmánya elején kijelenti, hogy a személy, idő, mód kifejezése az igének formái (grammatikai!) ismertetőjegye (1964: 159). Másrészt éppen azt tartja fő kérdésnek, hogy melyik névszó tartozik a segédigéhez, és nem azt, hogy a segédige melyik névszóhoz, „mivel a segédige a szintaktikailag fix pont”, tehát aminek személye stb. van (1964: 160) (de vö. az idézett összefoglalással 166–7.).

A bizonyításként hozott német igeragozási példán is van az alanyi főnév személyére utaló elem, amit a szerző be is ismer, de „egyszerűen” ismétlésnek tartja, ami — mármint a személyre utaló elem — egyes nyelvekben el is maradhat (*megyek, mész, megyél*). A tévedés nyilvánvaló: a magyarban sem a személyre utaló elem maradhat el, hanem éppen megléte miatt maradhat el az explicit alany.

KÁROLY SÁNDOR helyesen érvelt amellet, hogy van a magyarban is állítmányi mellékmondat. Helyes volt az is, hogy szétválasztotta a mondatelemzés sík-

jait. Következetlenségei annak is köszönhetőek, hogy a logikai (tkp. szemantikai 1964: 159) síkot a lélektani mellé sorolja, és így állítja szembe a grammatikai-val. Két idézett írásában másként foglal állást a névszói állítmány és a névelő-használat kérdésében. Nézeteit a kongruencia álszabály voltával bizonyítja, véleményünk szerint nem meggyőzően.

II. 3. TOMPA JÓZSEF (1953) a fentiekhez hasonlóan kritizálta KÁROLY SÁNDOR elemzési szempontjait, ám KÁROLY a kritikát nem fogadta el (1953). KÁROLYHOZ HASONLÓAN TOMPA IS TOVÁBBVITTE ÉRVELÉSÉT (1963).

TOMPA csak az egyszerű mondatra fordítja figyelmét, és BÁRCZI GÉZA (1953) nyomán döntőnek az alaki és jelentésfunkciós mozzanatokot tartja (grammatikai-logikai sík). Ennek megfelelően a lélektani megközelítést véglegesen elveti. Ismerteti a főnév + főnév típusú azonosításra vonatkozó kétféle lehetőséget (KÁROLY 1952), és ezen elemzési mód mások által való átvételét (SZABÓ 1955, BODNÁR 1962), egyúttal rámutat az elemzések ellentmondásaira, hiányosságaira is (SZABÓ 1955, ANTAL 1962).

TOMPA az áttekintés után két kérdést fogalmaz meg: valóban igaz-e az, hogy a főnév + főnév típusú azonosító mondatokban „olykor az állítmány névszói és igei része közt van a predikatív szerkezet szabályos egyeztetése, nem az alany és az állítmány közt, s hogy itt a létige előtti helyzet (tisztá névszói állítmány esetén csak a hangsúly?) határozza meg a nyelvtani állítmányt (1963: 325)?

A szófaj, a határozott névelő, a birtokjel vizsgálata sok esetben eddig is egyértelmű megoldást adott, de maradtak határesetek is (ebben KÁROLY is egyetértett). TOMPA is belátja, hogy nemcsak állandó alaki-nyelvtani, hanem alkalmi jelentéstani mozzanatokot is figyelembe kell vennünk, ennek ellenére — nagyon helyesen — nem mond le az alaki-nyelvtani bizonyításról.

TOMPA nem fogadja el a *Budapest Magyarország fővárosa* mondat hangsúly és szórend szerinti, váltakozó eredményt hozó elemzését: mivel a névszói és a névszói-igei állítmány szoros jelentéstani összefüggésben van az igei állítmánnyal, az előbbieket átalakíthatók olyan állapot- vagy eredet-eredményhatározós szerkezetekké, amelyek világosan megmutatják az alanyt és az állítmányt: *Az soknak látszik, Öcsém katonának ment, ha én volnék az úrnak, Én leszek az agronómussá* stb. Másfajta transzformációval is ugyanerre az eredményre jut, amely során érinti az összetett mondatrészek kérdését, ezért erre most nem térünk ki.

Számára is maradnak homályos példák (*Ez az* stb.), de KÁROLY SÁNDORRAL szemben az idegen nyelvű analógiákat óvatosan kezeli.

II. 4. ELEKFI LÁSZLÓ (1957, 1966) alapos okfejtés után a KÁROLY SÁNDOR-féle táborhoz csatlakozik. Igés és ígétlen mondatok elemzésének ellentmondásait terminológiai úton oldja föl: az alany és az állítmány elnevezést 'ismert' és 'új'

jelentésben használja, munkájában (logikai) alanyként és állítmányként a megjelölő és a tulajdonítmány műszavakat vezeti be.

Néhány példától eltekintve ELEKFI korábbi eredményei ma is megállják a helyüket: azt már HUSZÁR is észrevette (1979: 35), hogy ha a megjelölő és a tulajdonítmány (különbélelő határozók) terminusokat behelyettesítjük a grammatikai alany és grammatikai állítmány terminusokkal, a szerző által is következetesen említett TOMPA JÓZSEF-i útra jutunk (ELEKFI 1957: 146). (ELEKFI maga is így tesz 1986: 51.) Viszont ezzel azt is eldöntöttük, hogy a lélektani, logikai, grammatikai hármasságot lélektani és logikai-grammatikai kettősségre módosítjuk, ami megfeleltethető szövegmondat és rendszermondat kettősségének is.

III. Rendszermondat és szövegmondat fogalma az azonosító mondatok elemzésének szolgálatában

A rendszermondat grammatikai szabályok által megalkotott, azaz meg van szerkesztve (FALUVÉGI–KESZLER–LACZKÓ 1996²: 134), de a közlés semmiféle aktuális paraméterét nem hordozza. A szövegmondat nem más, mint a rendszermondat aktuális paraméterekkel ellátva, azaz szövegbe illesztve.

Az első példamondat — (1) — megfelel a rendszermondat szerkesztési szabályainak:

(1) A fiú feltette a könyvet a polcra.

Ez a mondat semleges, nincs kötve semmilyen kommunikációs szituációhoz, tehát nem kíván előzményt, és nem követel folytatást. Elöl áll az alany, kötelesen névelővel, második helyen áll az állítmány, és ezt követik a kötelező bővítmények (*feltesz valamit valahová*).

Szövegmondatként a fenti rendszermondat variálódhat:

(2) A 'fiú tette fel a könyvet a polcra.

(2a) (A könyvespolc előtt ketten álltak.) A 'fiú tette fel a könyvet a polcra.

(2b) A 'fiú tette fel a könyvet a polcra (és nem a lány).

(2) a közlés szempontjából már nem semleges mondat: a lehangsúlyosabb részbe, a fókuszba az új közléselem, a réma került, ami azonban a mondat grammatikai alanya. Az ige elvált igekötőjétől, hiszen az igéé a fókuszkiemelő szerep. Minden más kommunikációs szituációban is hasonlóan alakul a szórend:

(3) A 'könyvet tette fel a fiú a polcra (és nem a lemezt).

(4) A 'polcra tette fel a fiú a könyvet (és nem a szekrény tetejére).

Láthattuk, hogy a határozott névelős alany ige előtti (első) és közvetlen ige utáni helyet is elfoglalhatott a mondatban. Amennyiben névelőtlen az alany, semleges mondatban nem kerülhet el a mondat éléről:

(5) *Fiú tette fel a könyvet a polcra (és nem lány).

(6) *Feltette fiú a könyvet a polcra.

Az alany csak akkor kerülhet el a (szöveg)mondat éléről, ha névelővel vagy más módon grammatikailag determinált. Ez a szórendi változás természetesen a rendszermondat predikatív szerkezetét érintetlenül hagyja. Az is lényeges következmény, hogy bár (3)-ban és (4)-ben az alany kanonikus szórendi helyén helyhatározó és tárgy állt, ezek megtartották mondatrészi szerepüket. Mindezek érvényesek azokban az esetekben is, amikor az állítmány főnév vagy névmás.

IV. A fentiek alapján megvizsgáljuk a használatos kézikönyvek névszói állítmányt tartalmazó mondatainak főbb típusait. (Mindig a semleges mondatokból indulunk ki.)

1. Főnév + főnév típus:

a) Határozott névelős köznév + névelőtlen köznév:

Több eszközt is igénybe vehetünk az állítmány és az alany elkülönítésére. Egyrészt a szűkebb-tágabb fogalomkört, amit a határozott névelő mindig pontosan jelöl. A sorrend fölcserélhető, miután az alany determinált:

(7) A komondor pásztorkutya.

(8) Pásztorkutya a komondor.

(9) *A pásztorkutya komondor.

Segíthet bennünket az eredet-eredményhatározós módszer is: az alanyból mindig eredethatározót, az állítmányból mindig eredményhatározót tudunk alakítani:

(10) A komondor pásztorkutyává vált.

(11) A komondorból pásztorkutya lett.

(12) *A pásztorkutyából komondor lett.

b) Birtokos személyjeles köznév + névelőtlen köznév:

(13) Sógorom orvos.

(14) *Sógor orvos.

(15) *Orvos sógorom.

(16) Orvos a sógorom.

(13) nem tartalmaz névelőt, de abból, hogy a sorrendet nem tudjuk fölcserélni — (15) *Orvos sógorom —, világosan következik, hogy az első, a birtokos személyjellel szűkített fogalomkörű főnév az alany. Az elemzés tehát a következő:

Mit állítok? *Orvos*. Ki orvos? *Sógorom*. A sorrend csak határozott névelőhasználatlaltal módosítható: (16) *Orvos a sógorom*.

c) Határozott névelős köznév + határozott névelős köznév:

(17) A csend a halál.

Ez a metafora értelmezhető összevont hasonlatként:

(18) A csend olyan, mint a halál = Olyan a csend, mint a halál.

(17) elemzése azért egyértelmű, mert (18)-ban a melléknévi mutató névmás csak állítmány lehet. Szempontunkból az az érdekes, hogy a melléknévi névmás felváltható főnévi névmással:

(19) A csend az, ami a halál = Az a csend, ami a halál.

A sorrend felcserélhetősége alapján vitathatatlan, hogy a távolra mutató névmás tágabb fogalomkörű, mint a határozott névelős főnév. A *csend* az alany, a *halál* az állítmány.

Ha a sorrendet megcseréljük, akkor megváltozik a metafora jelentése, és ennek megfelelően az elemzés is:

(20) A halál a csend.

(21) A halál olyan, mint a csend.

(22) A halál az, ami a csend.

Azt látjuk bizonyítva, hogy ha az azonosítás mindkét tagja határozott névelőt tartalmaz, a kanonikus sorrendiség dönt: az első az alany, a második az állítmány (ELEKFI 1986: 51 tendenciaként fogalmazza meg).

d) Határozott névelős főnév + határozatlan névelős főnév:

Ebben a csoportban két típust különíthetünk el. Az egyik típus a hasonlítást tartalmazó mondatoké:

(23) A bánat egy nagy óceán.

(24) Egy nagy óceán a bánat.

(25) A bánat olyan, mint amilyen egy nagy óceán.

(26) *Egy nagy óceán olyan, mint amilyen a bánat.

(27) Az óceán olyan, mint amilyen a bánat.

A példában azért cserélhetjük fel a sorrendet, mert a határozott névelő egyértelműen kijelöli a szűkebb fogalomkört: Mit állítok? *Egy nagy óceán*. Mi egy nagy óceán? *A bánat*. Igazolja ezt az eredet-eredményhatározós módszer is:

- (28) *Egy nagy óceán a bánattá válik.
- (29) *Egy nagy óceánból a bánat lesz.
- (30) A bánat egy nagy óceánná válik.
- (31) A bánatból egy nagy óceán lesz.

A másik típus az azonosítás (a példa már RÁCZ–TAKÁCS 1959-ben szerepel, idézi HETZRON 1970: 921, típusmegjelölés nélkül):

- (32) Egy asszony lett a könnyűipari miniszter.
- (33) A könnyűipari miniszter egy asszony lett.

A szűkebb-tágabb fogalomkör szabálya szerint a határozatlan névelős főnévnek kellene az állítmánynak lennie. Ám, ha az eredet-eredményhatározós módszert alkalmazzuk, láthatjuk, hogy csak a határozatlan névelős főnévből tudunk eredet-határozót, s a határozott névelősből eredményhatározót transzformálni:

- (34) Egy asszonyból lett a könnyűipari miniszter.
- (35) A könnyűipari miniszterre egy asszony lett.

Ez az egyetlen típus, amelyben a névelők által jelölt szűkebb-tágabb fogalomkör megfordul, mert a határozatlan névelő itt fajfogalmat jelölő köznévről áll (ÉKsz.). (A két típust nem különíti el, bár hasonlóan elemzi ELEKFI 1986: 51).

e) Tulajdonnév + határozott névelős főnév:

- (36) Balogh Ádám a nevem.
- (37) A nevem Balogh Ádám.

A strukturális nyelvtan szerint a tulajdonnév mindig névelős, de szabály korlátozza, hogy ez a felszínen mikor jelenik meg (SZABOLCSI–LACZKÓ 1992: 229). A fenti mondat tehát két határozott névelős névszót tartalmaz. A sorrend fölcserélhető. Vajon befolyásolja-e ez az elemzést?

Feltételezésünk szerint a tulajdonnévnek szűkebb fogalomkörűnek kell lennie, mint a névelős köznévré. Ezt az eredet-eredményhatározós módszerrel igazolni is tudjuk:

- (38) Balogh Ádám vált a nevemmé.
- (39) Balogh Ádámából lett a nevem.
- (40) *A nevemből Balogh Ádám lett.

Feltevésünket az is igazolja, ha a határozott névelőket megpróbáljuk határozatlan névelővel fölváltani:

- (41) *Balogh Ádám egy név.
- (42) A Balogh Ádám egy név.

- (43) *Egy Balogh Ádám a név.
(44) *Egy Balogh Ádám egy név.

Mindebből az következik, hogy a tulajdonnév bárhol állhat a mondatban, mert azonosítani tudjuk mint a mondat alanyát. Tehát a *Magyarország legmagasabb hegysége a Mátra* mondatban az alany csakis a *Mátra* lehet. Ezt — másrésztől — igazolja az eredet-eredményhatározós módszer is:

- (45) Magyarország legmagasabb hegységévé a Mátra lett.
(46) A Mátrából lett Magyarország legmagasabb hegysége.
(47) *Magyarország legmagasabb hegysége a Mátrává vált.

2. Főnév + névmás típus:

a) Tulajdonnév + névmás:

A tulajdonnév csak akkor lehet állítmány, ha mellette személyes névmás vagy főnévi mutató névmás áll:

- (48) Ő Balogh Ádám.
(49) Ez Balogh Ádám.
(50) Belőle/Ebből lett Balogh Ádám.
(51) Ő Balogh Ádámmá lett (nevezve).
(52) *Ővé Balogh Ádám vált.

Érdekességképpen megjegyezzük, hogy a személyes névmásoknak nincs is eredményhatározós alakja: **énné*, **tevé*. Ezzel azt is bebizonyítottuk, hogy az eredet-eredményhatározós módszer valóban mindig megmutatja az alanyt és az állítmányt.

b) Mutató névmás + névelőtlen köznév:

- (53) Az ember.
(54) *Ember az.

A sorrendet — semleges mondatban, amint azt már hangsúlyoztuk — nem cserélhetjük fel, tehát feltételezésünk szerint a mutató névmásnak kell az alanynak lennie mint a mondat élén álló egységnek. Ezt igazolja az eredet-eredményhatározóvá való alakítás is:

- (55) Az emberré vált.
(56) Abból ember lett.
(57) *Ember azzá vált.
(58) *Emberből az lett.

Összetett mondattá alakítással is alátámaszthatjuk a fenti elemzés helyességét:

(59) „'Az meglett ember, akinek szívében nincs se anyja, apja” (József Attila: Eszmélet)

(60) Az válik meglett emberré, akinek szívében nincs se anyja, apja.

(61) Meglett ember abból lesz, akinek szívében nincs se anyja, apja.

Ha (59)-et összevetjük (17) *A csend a halál* elemzésével, azt figyelhetjük meg, hogy a névelős főnév szűkebb fogalomkörű, míg a névelőtlen főnév tágabb fogalomkörű, mint a mutató névmás. Ezért vannak olyan alárendelt összetett mondataink, amelyekben a távolra mutató névmás alanyi és állítmányi szerepben egyaránt állhat, s ezért nem fogadhatjuk el A magyar nyelv könyve megállapítását, amely szerint „sokan tévesen elemzik állítmányinak a következő típusú mondatot: *Az volt a kérdés, mit csinálunk estére*” (KIRÁLY 1991:398). Ebben a mondatban a távolra mutató névmás (*az*) csak állítmányi szerepben állhat, mivel a főnév határozott névelős (*a kérdés*).

3. Névmás + névmás típus:

a) Személyes névmás + birtokos névmás:

(62) Ő az enyém.

A határozóvá alakítás megmutatja a személyes névmás szűkebb fogalomkörét, tehát az lesz a mondat alanya, a birtokos névmás pedig az állítmánya:

(63) Ő az enyémmé lett.

(64) *Ővé vált az enyém.

b) Mutató névmás + birtokos névmás esetén az elemzés megegyezik az előző pontban foglaltakkal:

(65) Ez/Az az enyém.

(66) Ez/Az az enyémmé lett.

(67) Ebből/Abból lett az enyém.

c) Mutató névmás + mutató névmás:

(68) Ez az.

Rendszermondatként csak ez a sorrend lehetséges, mivel a közelre mutató névmást szűkebb fogalomkörű.

V. Azonosítás és névszói-igei állítmány

Láthattuk, hogy a névszói-igei állítmányt tartalmazó mondatok elemzésében KÁROLY SÁNDOR magát a kiindulást vitatta, azt, hogy a névszó a tulajdonképeni állítmány. A kopula (létige) mozgásával kapcsolatban KÁROLYT az vezette félre, hogy a fókusz után az ige hangsúlya törlődik, tehát a fókusz és az ige egy fonetikai szót alkot. A rendszermondat a következőképpen hangzik:

(69) Én leszek a legjobb ember a föld kerekén. (Szabó Lőrinc: Versek a gyerekszobából)

Ezt a mondatot harmadik személybe transzformálva a következő tőmondatot kapjuk:

(70) Ő ember.

A személyes névmás szűkebb fogalomkörű, mint a főnév, így az állítmány csak az *ember* lehet. A kopula csak ehhez kapcsolódhat, függetlenül a kommunikációs szituációknak megfelelő sorrendektől. A létige ugyanis (2), (3), (4)-hez hasonlóan a fókuszt jelöli ki a mondatban, ezért mozog:

(71) 'Én *leszek* a legjobb ember a föld kerekén.

(72) Én a 'legjobb ember *leszek* a föld kerekén.

(73) Én a 'föld kerekén *leszek* a legjobb ember.

(71)–(73) vizsgálatának eredményeképp is kimondhatjuk, hogy a kongruencia-törvény nem áltörvény. A kopulára pont azért van szükség, hogy valami magára vehesse az idő-, mód- és személyjelölést. Az alany nem tud időt és módot kifejezni, tehát képtelenség lenne a következő predikatív szerkezet: *én leszek — ember*. Következésképpen a Petőfi Sándor-idézet elfogadható elemzése csak ez lehet: *te — ürge vagy*.

VI. Összefoglalás

Az azonosító mondatok elemzésének kérdésében két táborra szakadt a tudományos közvélemény. A termékeny vitában számos időtálló döntés született. Sok bizonytalanságot az álláspontok újraolvasásával és a strukturális nyelvtan új eredményeinek segítségével el tudtunk oszlatni. KÁROLY SÁNDORON kívül nem vitatta senki — és tudomásunkkal ő is csak idézett 1964-es írásában —, hogy van a magyarban névszói állítmány. Tankönyvi szinten is tisztázódott, hogy a főnév + főnév-típusú mondatok nagy része nem azonosítást, hanem minősítést tartalmaz, s ilyenkor egyértelműen megállapítható, hogy mi a grammatikai alany

és állítmány. Láthattuk, hogy ezekkel a szabályokkal a valóban azonosítást kifejező mondatok is elemezhetőek, tehát nem tartható a Nyelvi elemzések kézikönyvének a bevezetőben idézett nézete, valamint állást tudunk foglalni azokban az esetekben, amelyekben a Mondattani elemzések c. tankönyv még nem tudott. Reméljük, hogy a megjelenő tankönyvek és kézikönyvek pontosabban fogalmaznak majd e kérdésben.

TUBA MÁRTA–UZONYI KISS JUDIT

Irodalom

- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA–HANGAY ZOLTÁN (1995): *Nyelvi elemzések kézikönyve. Grammatika és jelentéstan tanároknak, tanítóknak, diákoknak.* Mosaic Kiadó, Szeged.
- ANTAL LÁSZLÓ (1962): Vázlatok egy eljövendő magyar mondattanhoz. *Magyar Nyelv* 58: 443–9.
- BÁRCZI GÉZA (1953): Hozzászólás. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 4: 58–63.
- BODNÁR FERENC (1962): Mondat és szójelentés. *Acta Universitatis Szegediensis* 5–6: 29–39.
- DEZSŐ LÁSZLÓ (1969): A főnévi csoport. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6: 25–158.
- ELEKFI LÁSZLÓ (1957): A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 9: 95–149.
- ELEKFI LÁSZLÓ (1966): A predikatív viszony. *Magyar Nyelvőr* 90: 62–75.
- ELEKFI LÁSZLÓ (1986): *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra).* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FALUVÉGI KATALIN–KESZLER BORBÁLA–LACZKÓ KRISZTINA (1996²): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- HETZRON, ROBERT (1970): Nonverbal Sentences and Degrees of Definiteness in Hungarian. *Language* 46: 899–927.
- HUSZÁR ÁGNES (1979): *A predikatív viszony szintaktikai kategóriái.* Nyelvtudományi Értekezések 101. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁLMÁNNÉ BORS IRÉN (1991): Az egyszerű mondat. In: *A magyar nyelv könyve.* Főszerk. A. JÁSZÓ ANNA. Trezor Kiadó, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR (1952): Az állítmányi mellékmondatról. *Magyar Nyelv* 48: 103–112.

- KÁROLY SÁNDOR (1953): Hozzászólás. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 4: 93–96.
- KÁROLY SÁNDOR (1964): Az alany és az állítmány elemzéséhez. *Magyar Nyelvőr* 88: 158–168.
- KIRÁLY LAJOS (1991): Az összetett mondatok. In: *A magyar nyelv könyve*. Főszerk. A. JÁSZÓ ANNA. Trezor Kiadó, Budapest.
- KLEMM ANTAL (1928): *Magyar történeti mondattan*. In: MELICH JÁNOS, GOMBOCZ ZOLTÁN, NÉMETH GYULA, *A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve II. 6.* MTA, Budapest.
- RÁCZ ENDRE (1968): Mondattan. In: BENCÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ, *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- RÁCZ ENDRE–SZEMERE GYULA (1970): *Mondattani elemzések*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- RÁCZ ENDRE–TAKÁCS ETEL (1959): *Kis magyar nyelvtan*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- SZABÓ DÉNES (1955): *A mai magyar nyelv I–II*. (Kézirat). Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest.
- SZABOLCSI ANNA–LACZKÓ TIBOR (1992): A főnévi csoport szerkezete. In: *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TOMPA JÓZSEF (1953): Anyanyelvünk leíró nyelvtana. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 4: 33–57.
- TOMPA JÓZSEF (1963): „s néked én te vagyok”. *Magyar Nyelv* 59: 322–333.
- TUBA MÁRTA–UZONYI KISS JUDIT (1996): Régi–új utak a mondatelemzésben. In: *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 207. sz. 169–173.

Az osztják magánhangzó-illeszkedés felbomlásához

(A XX. sz. elején a Jugán mentén)

1. Magyar szempontból a magánhangzók illeszkedésének szurguti sajátosságai tanulságosak. KARJALAINEN Vah–Vaszjugán–Tremjugán menti, valamint PAASONENnek a Jugán folyó vidékéről származó közléseit STEINITZnek a keleti osztják magánhangzó-illeszkedésről írt híres megfigyelésének a megjelenése óta (Nyr. 65: 14–5) probléma nélküli magánhangzó-illeszkedéses nyelvjárási följegyzéseknek tekintik; az illeszkedés esetleges hiányát pedig illeszkedőre javítva közlik, különösen STEINITZ tanítványai, de sokan mások is; a javítást még csak nem is szögletes zárójelben adják meg, magát a följegyzést javítják, mintha PAASONEN illeszkedéssel jegyezte volna föl. Furcsa, hogy PAASONEN maga a J nyelvjárás hangzó-illeszkedéséről sehol sem foglalta össze megállapításait, noha déli osztják gyűjtésének a magánhangzó-illeszkedését már egyik úti jelentésében is teljes pontossággal ismertette (JSFOu. 21/5: 13–4), s hazatérte után röviddel egy cikkében ismét közölte (FUF. 2: 84).

PAASONEN jugáni adatközlőitől följegyzett szövegeinek átírása, fordítása és sajtó alá rendezése során a hangzóilleszkedést másnak tapasztaltam, mint amilyennek azt STEINITZ idézett cikke alapján addig tartottam. Vannak a leggyakrabban alkalmazott szuffixumok között kétalakúak, de egyalakúak is. A szövegekben szembetűnő, hogy a gyakori *latus*, az *instrumentalis*, a főnévi igenév kétalakú — mindegyikben az alapszó hangrendjétől függően *a* vagy *á* a szuffixum vokálisa, az ugyancsak sokat használt *loc.* azonban egyalakú: *-na*. A két- vagy egyalakúság nem a magánhangzó teljes vagy redukált voltán múlik, mert a redukált vokálisú szuffixumok között az *abessivus* (= *carit.*) a *translativus*, a ket-tős szám 3. személyében *a* van a palatális, ill. *â* a veláris szavakhoz illeszkedően. Látni fogjuk (6. kk.), hogy van még más közös vonásuk is. Főként két szótagú veláris első szótagú szavak második szótagjában azonban *â* vagy *a* egyaránt gyakran fordul elő a feljegyzésekben; ezeket egybevetve a szótár adataival egy részük tekinthető följegyzési hibának, de sok esetben a szótár adata sem illeszkedő, avagy *a* és *â*-vel is meg van adva. Noha nem első szótagban *i* és *j* is, előfordul, pl. az *opi* ’ältere Schwester’ több mint 26-szor *i*-vel található a szövegekben, s hasonlóképpen a szótárban is (26). Minthogy a mondottakból látha-

tóan megrendült a hitem a J teljes, tökéletes magánhangzó-illeszkedésben, szükségesnek láttam a szótár J közléseit ebből a szempontból földolgozni.

2. A szótár szócikkei — a szóadatok és a példamondatok — fölületes vizsgálatakor csakugyan illeszkedőnek látszanak. A palatális szavak illeszkedése problémamentes, ezért elég csak veláris példákat hoznom: *mar* (*maṛàm*) 'Knollen' (1253), *nùlù* *katl̥t̥ākk̥ā-làm* 'siirrän ne yhteen' (1508) stb. Ha azonban nem elégedünk meg a belelapozással a PD.-be, hanem néhány oldal szócikkeinek minden J közlését megtekintjük, akkor nemcsak a *a/ā* jelpár palatális tagja tűnik fel veláris kezdetű szavakban is, hanem palatális és veláris szavakban is található *e*, „*i*”, (*i* viszont csak velárisokban); az *e*-nek a K. DONNER előszava szerint létező „J *e*” veláris párját (013) pedig nem találjuk. Egész pontosan: a szótár nagyobbik felét (1–156 oldal, azaz N° 1–1517) átnézve csak háromszor bukkantam *e*-re. „J *ḵù sàšt, sàšt* [?] id. [= 'deshalb, so, in dieser Weise']” (953) esetében, melyet K. DONNER is megkérdőjelezett: *e* olyan szóban, mely másutt *sàšt* alakban található, pl. saját címszavában 6-szor (2051, vö. még 529, 816 stb.), ezen kívül a „*lākēṅ ḵùwr* J handvoll” (994) címszóban, ahol *e s e t l e g e* : *ā* lehet szükséges, hasonlóképpen a *nàwèṅ* 'dick' (1489) melléknévi származéknál, melyben az *-eṅ* végződés helyett a szótár szellemének *-eṅ* vagy *-āṅ* felelne meg, l. *nàwì* (*nàwèṅ*) 'Fleisch' (uo.).

Ezek után hasznosnak véltem a szövegek átírásának befejezése előtt PAASONEN posztumusz szótárának illeszkedési szabályait a PD. k ö z - l é s m ó d j á b a n megvizsgálni.

3. A J nyelvjárásban K. DONNER előszavának táblázatos közlése szerint a következő vokálisjelek fordulnak a szócikkekben elő: *à, á, a, á, ä, e, ə, ɜ, ə, e, â, â, ɜ, ì, ì, ò, ɔ, ò, u, ü, ü* (PD. 013–14). Ezek közül *ā/ā, a/ä, e/e, ə/â, ə/â, ɜ/ɜ, ì/ì, ɔ/ò, u/ü* — mint a pár tagjait megkülönböztető diakritikus jelek egyértelműen mutatják — palatális-veláris párok. Nincs párja az *á, ò, ò, ü* betűjellel jelzett hangoknak. STEINITZ (GOSTjVok. 29–32) kimutatta, hogy ezek közül *á* az *à*-val közös fonéma jele, az *ò* fonémaértéke [*i*], az *ü* pedig az *ò*-vel együtt jelöli az [ö-] fonémát; az *ò*-nak nincs palatális párja, [ö] nemcsak a J, hanem a Trj. nyelvjárásból is hiányzik. Minthogy azonban STEINITZ idézett műve csak az első szótag vokalizmusát vizsgálja, szükséges a fonémaértékre vonatkozóan néhány kiegészítő megjegyzést tennem.

Nem-első szótagban *ā* nem fordul elő sem a J, sem a Trj. nyelvjárásban; ott mindkettőben *a* az *á* veláris párja.

Az *ò* is szinte csak az első szótagban látható a PD.-ben (kivételesen a passivum és egy birtokos személyjel I. lejjebb és 4.1., 6.2., 6.4.), az *i* pedig csak nem első szótagban, vagyis az [*i*] fonémát a PD. első szótagban *ò*-val, hátrább *i*-vel jelöli.

A redukált magánhangzók, [*ā*], [*ä*], [*ò*], [*ö*] továbbá [*u*] és [*ü*] csak idegen eredetű szavakban fordulnak elő nem-első szótagban.

STEINITZ idézett szurguti vizsgálataiban nem szerepel a δ betűjel, mert a KT és a PD. szurguti anyagában első szótagban nem használja¹, hátrább viszont igen gyakori.

Az ∂ -nek a labializált ∂ . variánsa, melyet STEINITZ (i. m. 30) tipikus archifonémának tekint, a J-ban nemcsak w előtt, hanem — nem-első szótagban — η , k , $\eta.k$, mögött is rendszeresen látható, s — nem-első szótagban — van még 3 -vel jelölt variánsa is, melynek a Trj.-ben $^{-\gamma}\partial(-)$ a déli nyelvjárásokban $^{-\gamma}\partial(-)$ a megfelelője, azaz előtte — ritkán mögötte —, egy γ hang tűnt úgy el, hogy az ∂ artikulációjában nyomot hagyott. Az δ -nek ugyancsak van δ . és β tartozéka.

A többi magánhangzó-jelpár közül, mint fent láttuk (2.) az e/ϵ pár — talán az anyag szűkös volta miatt — nem létezik. A ránk maradt 1900–01-es följegyzések alapján az e -nek tehát gyakorlatilag nincs veláris, s mint már utaltam rá, az o -nak pedig nincs palatális párja.

Összefoglalva a magánhangzók betűjeleinek használatát: az első szótagban a PD. anyagában δ (és variánsai kivételével) mindegyik előfordul, kivéve az ∂ variánsai közül az 3 ; az $[j]$ jelölési módjai közül az i csak nem-első szótagban használatos: azaz nem első szótagban \acute{a}/a , i/i , ∂/δ palatális-veláris jelpár található, az e/ϵ jelpárból gyakorlatilag csak az e ; pár nélküli az o , mely azonban csak az egyalakú $-oj-$ passzív jelben és a többes 1. sz. birtokos (egy birtokkal) $-ow$ jelében fordul elő (palatális párja $-\partial.w$).

Az eddigiekből következik, hogy $-ow/-\partial.w$ illeszkedik, nem illeszkedhet a passivum jele, továbbá olyan szuffixum, melyben e található. Vizsgálendő \acute{a}/a , i/i és ∂/δ mindenféle illeszkedési viszonya.

4. A PD. palatális első szótagú szavai — mint már említettem —, mind illeszkednek: azaz összes többi szótaguk is palatális hangrendű.

4.1. A kivétel egyetlen típusú igealakra korlátozódik; $k\acute{a}ntm\acute{o} \cdot i\acute{a}m$, $k\acute{a}ntam\text{-}l\acute{o} \cdot i\acute{a}m$ (730) 'megharagítottak, megharagítanak', „ $k\acute{a}\delta\acute{s}\acute{a}\gamma\lambda\acute{o} \cdot i\acute{a}m$, $k\acute{a}\delta\acute{s}\acute{a}\gamma\lambda\acute{a}\lambda\acute{o} \cdot i\acute{a}m$ sich stossen" (748), „... $m\acute{a}i\acute{o}i\acute{a}m$ 'hän antoi minulle (minulle annettiin)...'" (1218, vö. még 816, 860, 866, 1264, 1373, 1454, 1461 stb.). Az egyalakú szenvedő szuffixum a magas hangrendű igéknél pontosan olyan, mint a mély hangrendűeknél: $k\acute{u}nt\acute{o}i\acute{a}m$ (878) 'megfertőződni'. Ezek éppen olyanok, mint a déli osztják megfelelő igealakjai: az a benyomásunk mintha összetételek lennének, ahol az utótag valamely $oj-$ tövű ige, s palatális attrakcióval járulnak hozzá a személyragok.

4.1.1. A passzív igealakokon kívül minden más palatálisan kezdődő és velárisan folytatódó szó sajtóhibásnak² látszik a PD.-ben.

¹ A J $\acute{a}nn\acute{a}mm\acute{a}m\text{-}m\acute{a}\gamma$ 'Geburtsort' (141) összetétel második tagjában nyilván a $m\acute{a}\gamma$ 'Erde' (1204) szó található, tehát δ \rightarrow ∂ javítás szükséges „ $k[\acute{u}i\acute{a}m]$ $m\acute{a}\gamma$ ' rikas(antinen) maa" (987) esetében úgyszintén.

² „J $k\acute{o}\gamma\delta\lambda\acute{t}\acute{a}m$, $k\acute{o}\gamma\delta\lambda\acute{t}\acute{a}\text{-}l\acute{t}\acute{a}m$ " 'umdrehen' (849) $^{-\gamma}\delta$ - hangkapcsolata minden bizonnyal $^{-\gamma}\partial$ -re javítandó. Erre vall, hogy $k\acute{o}r\acute{k}\acute{i}$ kezdetű összetétel és továbbképzett szóalak még 6 látható

4.2. Nem nehéz 2-3 szótagú teljesen veláris J szavakat találni a szótárban: *qlà* 'Vorspann' (42), *tamàn* 'Schlüssel' (2670), *iðyðl* 'Arm' (229), *tšqptšðy^c* 'Johannisbeere' (2787), *iããm* 'Sandheide' (231), *saŋkì* 'Sand' (2075), *lùli* 'kleiner Taucher' (1046), *aináðkì* 'so wird die Schwiegertochter vom Bruder oder von der Schwester des Mannes genannt' (23), *mâyðlγi* 'rings (um)' (1141) stb. Idézhetők a szótárból szuffixumos példák is, birtokos személyjelesek: *namsàm* 'gondolatom' (1311), *aĩàm* 'szerencsém' (2), *kùssãm* 'csillagom' (585), *lùrãm* 'rétem' (2608), *sàimã³m* 'kölesönöm' (2044) stb. Itt említhető valamenyny veláris ige imperativuszának egyes 2. személye: *iùstà* 'ajándékozz' (374), *kòjà* 'hagyd meg' (382), a kéttagúak kivétel nélkül ilyenek. A kettős szám 3. személyű szuffixuma is illeszkedik a veláris igetövhöz: *tùkkàn* (fordítás nélkül, 1140), *içwwãtγân* 'jöttek ketten' (1343), *sūrãlã-kkàn* 'mind a ketten meghaltak' (309) stb. Egy szócikk akár több példát is szolgáltatathat: *kãŋ.k.* (*kãŋ.k.àm*) J, pl. *kãŋ.k.ã.t* (*kãŋ.k.làm*): *wây-k.* '(Eisen-) Schlacke' (899).

A szótárban rendszeresen megadott 1. személyű ind. igealakok közül azonban alig akad illeszkedő, legfőljebb a múlt idejű, a jelen idejű *-lãm*, *-lãm* végződésű, l. *mùssãm*, *mãslãm* 'lieben' (1270), *kùnãm*, *kùnlãm* 'springen' (988) stb. Az igék szótári három adata közül tehát csak a parancsoló módbeli illusztrálja mindig az illeszkedést, a múlt idejű esetleg, a jelen idejű sohasem.

4.2.1. A nem-első szótagbeli *ə*-t a várható, a szigorú illeszkedés esetén indokolt *ã* helyett a J szövegek fejegyzési módjával kapcsolatosan már említettem (1.). Az indicativus jelen idejének egyalakú palatális szuffixuma miatt szükséges behatóbb vizsgálata. Még olyan esetben sem minősíthető minden további vizsgálat nélkül az *ə* sajtóhibának, *ã*-re javítandónak mint pl. *assãm-kørðy^c* 'Kissen' (34), ahol a szócikk másik összetett szavában, hármas összetételben *ã*-vel található: *assãm-*. Hasonlóképpen *ãwãs-wãn* és *ãwãs-ãn* 'Stange' (49) esetében (ahol az első szótagban *ã*, ill. *ã* látható) a két összetétel veláris utótagja előtt az első tag második szótagjának a hangrendje pedig különböző. Az ilyen típusú kéttagú szavaknak ugyanis csaknem a felében *ə* található *ã* helyett, s alkalmazásuk nem tekinthető *ə* vagy *ã*-t megelőző vagy követő mássalhangzó függvényének, hiszen olyan példapár is akad, melyben az első veláris szótagot követően ugyanazon két mássalhangzó között *ə* is és *ã* is van példaanyagunkban:

<i>ə</i> -vel	<i>ã</i> -vel közölt szócikkek
<i>pçrrãm</i> 'Lehm...' (1938)	<i>tçrrãm</i> 'Himmel' (2678), <i>nørãm</i> 'Sumpf' (1506)
<i>kòllãm</i> 'drei' (596)	<i>kòlãm</i> 'drei' (596), <i>nùlãm</i> 'Wunde' (1511)
<i>kãttšãm</i> 'warm' (544)	<i>rãyãm</i> 'verwandt' (1967)

ugyanabban a szócikkben. A fél szótár alapos áttanulmányozása során ezeken kívül csak „*lãkì* (*lãkem*) J” (1017) és az ott megadott példamondatban van palatális első szótag mögött veláris hang a második szótagban, mely szerintem ugyancsak palatálisra javítandó. Két, megismételt sajtóhiba a fél szótárban nem tekinthető soknak.

<i>a</i> -vel	<i>â</i> -vel közölt szócikkek
<i>källap</i> 'Netz' (537)	<i>ḷâwâp</i> '...Kesser' (2575), <i>ḷorrâp</i> 'unübersetzt' (1120)
<i>ḷâpâs</i> 'Teppich' (1093) stb.	<i>ḷarrâs</i> '...ohne Sehnee' (424), <i>ḷanḷâs</i> 'dicht' (1129), <i>ḷowwâs</i> 'Zobel' (1491), <i>warrâs</i> 'Falke' (2907) stb.

Mélyhangú, leíró szempontból nem feltétlenül elemezhető szavak végén is gyakori az *a*: *künta* 'wann' (566), *kalla* 'Reisekost' (438), *ḷolatta*, *ḷolatta* (fordítás nélkül, 782, 783) stb., de legalább olyan gyakori az *â* is: *ḷokḷâ* (310), *ḷantšâ* 'Stickerei' (409), *ḷarrâ* 'Feld' (417), *lâwâ* 'Steg' (1015) stb.

Teljesen valószínűtlen akár a veláris szókezdetet követő *a*, akár az *â* esetében sajtóhibára gondolni, mert több esetben a szótár határozottan közli, hogy *â* és *a* egyaránt lehetséges: *mottšâ*, *mottša* 'bis' (1274), *mørâm* (*mørâm*) 'brüllen' (1258), *ḷottšâm* (*ḷottšâm*) 'umwickeln' (452) stb. vagy a szót hangátvetéskor más hangrendű redukált hanggal közli: *ḷowtâm*, *ḷowwâtḷâm* 'ankommen' (350). Példák *a* és *â* közti ingadozásra nemcsak a 2. szótagban találhatók: *ḷorrâḷtâm*, *ḷorrâḷtâḷlâm* 'abhäuten' (520) stb.

A suffixumok közül, mint már említettem (1.), egyalakú, palatális a loc. (-*nâ*). A folyamatos melléknévi igenév is *c s a k n e m m i n d i g -tâ* végződésű: *âmâstâ-pâsân* 'Stuhl' (1543), *ḷòḷtâ-ttâ-ḷò* 'Ruderer' (2398) stb. A ritkán följegyzett veláris kicsengést pl. az *alḷâ ḷò* (44) 'liegender Mann' esetében a következő szó szókezdő *ḷ*-jának asszimiláló hatása kellőképpen magyarázza, *nâpâtâ-ḷiww* 'Treibholz' (1373) esetében azonban a *j*-vel kezdődő mélyhangú szó aligha teszi indokolttá az *-â*-t, vö. *nâpâtâ-ḷanḷi* 'myötävirtaa' (uo.), ahol a *j*-kezdetű palatális szó előtt *-tâ* végződésű az igenév.

4.2.2. Található az *â/a*-nél sokkal ritkább *i/i* használatában is fakultatív feljegyzési mód: *nâwḷi* 'Fleisch' (1489) összetételei közül I. *kôr-nâwḷi* 'Wade' (844), de nem veláris *i*-vel: *nâwḷi-pùlânt* (fordítás nélkül 385, vö. 1957); *pâri* 'Gastmahl' (1857), de *pâri-ḷarrâ* 'Opferfest' (uo.), noha az összetétel második tagjának szókezdő *ḷ*-ja indokolhatná az *i* velaritását. Találunk szóvégi *-i*-t több közlésben, melyben csak az előző szótag hangrendje indokolja a velaritást, I. pl. *morḷi* 'Busch' (1260, vö. 1261), I. további példákat fent (4.2.), de kétségtelen, hogy az *i* előtt többnyire *ḷ*, *ḡ*, *ḥ* van, I. fent (i. h.), továbbá *paḷḷi* 'Puppe' (1599), *saḷḷi* 'Sand' (2075), *tâḷi* 'Stelle' (2349), *sùḷi* 'Windwuhne' (2276), *wak'ânḷi* 'der kleine Finger' (2891) stb.

Akadtam egy olyan összetételpárra, melyben első pillantásra a nem-első szótagbeli *i/i* fonéma pár, értelemmegkülönböztető szerepűnek látszik: *ḷiww-tarḷi* 'Holzsplitter, Span, Splitter' (366); vö. „*tarḷi* (*tarèḷm*); *ḷiww-tarḷi*” 'Holzsplitter, Span, Splitter' (2621), a másik pedig *ḷiww-tarḷi* 'Spalte, Ritze, Riss' (366), ennek teljes helyességét azonban a második tag szerinti visszakeresés nem igazolja

egyértelműen: „*taŕi* (*taŕèm*) J: *iùw-taŕi* [? *i.-taŕi*] ’Spalte, Ritze, Riss’ (2383). Csak fenntartással tekinthető az *-i/-j* a jelentéskülönbség hordozójának. Az viszont igazolható, hogy egytagú szóban a palatális és a veláris *i* lehet két szó megkülönböztető jegye: *iŕr*^c (*iŕrèm*) ’Rand, Grenze’ (339), *iðr*^c (*iðrèm*) ’Tieropfer’ (340).

4.2.3. A szótár J közléseiben a nem-első szótagbeli *a/à*, noha az *j/i*-nél sokkal gyakoribb, mindig illeszkedik az első szótaghoz, kivéve olyan eseteket, melyek esetleg palatális attrakciós illeszkedésű alaknak tekinthetők.

4.3. Az eddig említett nem illeszkedő *a*, *i* betűjelek használatán kívül még két körülmény nehezíti meg a veláris kezdetű szavak illeszkedési szabályainak a megállapítását.

4.3.1. Az egyik a palatális attrakció, melynek létezését, szabályait PAASONEN állapította meg és közölte (JSFOu. 21/5: 13–4, FUF. 2: 84), de csak a Konda menti nyelvjárásra vonatkozóan, a J nyelvjárásban létezését sem nem állította, sem nem tagadta. A PD. J anyagában bőven akad olyan adat, melyben teljesen veláris szó közepén *j* vagy valamilyen jésített mássalhangzó látható: *āzrnā-ŕoŕiāk* ’Geier’ (56), *wāiāγ^c* (*wūiγām*) ’Tier’, *wūiγāŕnāt* ’hevosineen’ (3059), *moŕŕŕiŕiāγ*, *moŕŕŕiŕiāŕ* ’krachen’ (1248), *wūnŕkà* ’szedj’ (3062) stb. Ugyancsak bőven akad azonban palatális attrakciót illusztráló közlemény még akkor is, ha a *ŕiŕn* ’Glück, Freude’ (987) mellett levő *ŕiŕnèm* ’örömöm’ féléket nem számítjuk a palatális attrakció példáihoz, minthogy az *e*-nek gyakorlatilag nincs a J nyelvjárásban veláris párja; a lat. *ŕiŕnā* (uo.) azonban palatális attrakcióra vall és a melléknévi származék *ŕiŕnāŕ* ’nützlich’ is (uo.), ahol azonban vagy az *ŕ* javítandó *ŕe*-re, vagy esetleg az *ŕ* előtti *a* helyett kell *ā*-et feltenni (ez esetben nincs palatális attrakció). Ilyen „-*aŕ*” *k*- szókezdet előtt *māi*^c ’Hochzeit’, ill. *māiāŕ-kò* ’Gast’ (1275) esetében is látható, de ez esetben teljesen veláris képzett alak is található ugyanott: *māiāŕ kātà* ’zu Besuch’. Több esetben vitathatatlanul palatális attrakciós a közölt szóalak: *āwŕnām*, *āwāŕŕlām* ’schluchzen’ (50): *nūŕŕkām*, *nūŕŕŕlām*, *nūŕŕŕkām*, *nūŕŕŕkālām* ’ruhen’ (1480) stb. Egyes esetekben olyan a közlés, mintha redukált hangnál volna palatális attrakció, teljes hangnál nem: *moŕŕŕar* ’Haufe’ (1246) mellett *moŕŕrām*. Mint fent (1.) utaltam rá, veláris szókezdet után *i* is következhet: *māŕi* ’Neffe’ (1149), sőt az *i*-től kezdve több palatális szótag is: *māŕiŕ-ttā*- ’Klapp-’ (1150).

A veláris szókezdet utáni *e* mögött palatális és veláris folytatásra is van példa: *māŕŕk* ’Märchen’ (1280 és az ebből képzett szavak példái között *mūŕkēmāt* (azaz palatális folytatású és *mūŕkēmāt*, *mūŕkēmāt*, *mūŕŕkēmāt* (vagyis velárisan befejeződő) is látható. A példák arra vallanak, hogy itt nem a KANNISTO megfigyelte vogT viszonyok leheltek fel, vagyis az, hogy csak a *j* és palatalizált mássalhangzót követő szótag palatális (FUF. 14: 55–6).

4.3.2. A másik, a veláris szavak illeszkedési szabályainak megállapítását zavaró körülményt részben a palatális attrakcióval kapcsolatosan már érintenem

kellott: három vagy több tagú szavakban nem veláris szótag utáni szótag(ok) hangrendje, ha nincs a szóban palatális attrakciót okozó, vagy okozható mássalhangzó, lehet veláris vagy palatális. Egészen sajtóságos ebből a szempontból a középső szótagbeli /i/ jelpár a PD.-ben. *mòrìtam, mòrìt-llam* 'quetschen' (1155) *ì*-jét követő palatális szótagok beleillenek abba a rendszerbe, hogy a 3. szótagtól kezdve — különösen a redukált magánhangzók — sokszor palatálisak; *kwìtpà* 'Länge' (546) esetében azonban palatális *i*-t követően van a következő szótagban *a*. Egyes nem illeszkedő szóalakokról a „javítás” elvileg többféle módon képzelhető el: ha *kòimìmtāy* 'zu sinken beginnen' (480) a szóközépi *ì*-t követően palatális folytatást igényel (l. a jelen alakot: *kòimìmtā* uo.), akkor *ā* \rightarrow *a* javítás szükséges, ha nyelvileg a veláris folytatás is lehetséges, akkor γ^c \rightarrow γ^c korrekciót kíván a mássalhangzók állománya. További szóközépi *a*, *i* utáni veláris szótagú közlésekről, a γ , γ tekintetében „hibás” szóalakokról l. még a statisztikázásra választott rész tárgyalásában (5.).

Található olyan szó is PD.-ben, melyben mindegyik szótag hangrendje különbözik az előzőétől: *pùwlamànì* 'az orcád mentén' (1130), itt az *a* javítása *ā*-re a velaritas valószínű törvényének eleget tenne, az abl. *i*-je megfelel a fenti megállapításoknak. Említhető még, hogy *ā* *kòràsapyān* 'yh dennäköiset' (515) 3. szótagbeli *a*-jénél is felmerül az *a* \rightarrow *ā* javítás szükségyszerűsége.

4.4. Több esetben kétségtelenül feljegyzési vagy nyomdahiba az illeszkedés hiányának az oka. K. DONNER csak egy esetben utalt esetleg szükséges korrekcióra, a J nyelvjárásban nem használt χ (l. PD. 014) eltávolítása céljából: „*war lónkχā* [?] *lónkχā* $\dot{\chi}$ γ^c veri hyytyi” (1032). A magam részéről néhány javítást a PD. szóanyaga alapján tartok kétségtelenül elvégzendőnek.

Ilyenek szerintem a következők:

„*kòtāy-kòrāy^c* 'Krüppel' (709, 844) de *kòt* 'Hand' (709) karitivusza feltétlenül \rightarrow *kòtāy* (l. uo.), hasonló indoklással „*J kòlām kòl'γā* 'kättäni kutkuttaa'” (394) mindkét szó eleje nyilván palatális: *kòtām kòl'γā*; „*J kòtām kättā* kätäni on kipeä” (750) helyesen *kòtām* első szavú.

A *kòttāy^c* (*mā kòttāyām*) 'Messer' (714) címszó alapján javítható: „*J mā kòttāyām kòttā kòk* mein Messer ist verschwunden” (393) vegyes hangrendű első szava.

„*lākì* (*lākēm*) J” (1017) címszóban és a példamondatban a *k* mögött palatális első szótagot követően $\dot{\chi}$ \rightarrow $\dot{\chi}$ javasolható.

5. A fentiekből (2.–4.) annyi kétségtelen, hogy a PD.-ben a J szóközlések és mondatok veláris szavai között sokkal több a nem illeszkedő, semhogy valamennyit javítandó nyomdahibaként lehessen kezelni. Fent néhányszor utaltam arra, hogy egy-egy vizsgált jelenség nagyobb vagy kisebb felében található-e illeszkedés vagy annak hiánya, de pontos számarányokat nem közöltem, mert egy a K nyelvjárás szóanyagát bemutató szótár címszavai között található J közlések statisztikázásakor rendkívül könnyen kimaradhat valamely szó, vagy tévedésből

nem J is beleszámolódhat. Lehet azonban olyan kisebb részeket elkülöníteni a PD.-ből, melyekben csak J közlések találhatók, s melyek terjedelme elegendő az illeszkedésről a statisztikus arányokat helyesen tükröző kép alkotásához. Mint-hogy az λ -betű csak J hang jelölésére került alkalmazásra, az λ - kezdetű szavak (1084–1127) és a hozzájuk tartozó példamondatok kivétel nélkül a J nyelvjárást szemléltetik (legfőljebb található néha utalás e 44 szócikkben K címszóra). Van még sűrített J, sőt J-veláris anyag a „ k , \check{k} ” szókezdetnél (602–891); ezek a veláris címszavak mind J mentiek, a * k - kezdetű veláris szavak a J nyelvjárásban \check{k} -, a K-ban χ - kezdetűekké váltak, ezért azokat a * k - kezdetű veláris szavakat, melyeket PAASONEN mind a két nyelvjárásban föl tudott jegyezni, a χ szókezdetnél közli a szótár (379–601). A „ k , \check{k} ” palatális szavai tartalmazhatnak anyagot mindkét nyelvjárásból, vagy csak az egyikből, a \check{k} + σ kezdetűekben azonban csak J szavak lehetnek. Az elrendezési elvnek megfelelően $\check{k}a$ -, $\check{k}a$ -, $\check{k}ä$ - (602–12), $\check{k}o$ -, $\check{k}o$ -, $\check{k}o$ - (779–99), $\check{k}u$ - (874–84) kezdetű szócikkek tehát az λ -kezdetűekhez hasonlóan csak J közlések.

A teljesen J 44 + 43 = 87 szócikknek természetesen nem minden szava tartalmaz információt a veláris szavak illeszkedési viszonyairól. Az λ -kezdetű palatális szavaknak csak a példamondataiban akadhat két- vagy többtagú veláris szó. A \check{k} - kezdetű egytagúaknak azonban nemcsak a példamondataiban lehetséges szuffigált alakjai vizsgálandók, hanem maga az egytagú szó is adhat információt \check{k} , γ , η (a kéziratban κ , ζ , η) veláris környezetéről, azaz ezek is hozzájárulnak annak a felismerésnek az igazolásához, hogy e három betű használatára PAASONENNál csakis veláris környezetben került sor.

A mellékelt táblázatosan közölt statisztikai összeállítás készítésekor a feldolgozott 87 szócikk minden szavát annyiszor vettem figyelembe, ahányszor címszóként és a példákban teljesen ki vannak írva; figyelmen kívül hagytam viszont a csak a kezdőbetűvel jelzett utalásokat. Az összetételeket természetesen tagonként regisztráltam (pl. 790).

5.1. A statisztikailag feldolgozott szótári anyagban — címszavakban és példamondatokban — mintegy 200 kéttagú vagy annál hosszabb veláris kezdetű szót regisztráltam, ebből 62 elejétől a végéig veláris, 120 veláris szótaggal kezdődik, de palatálisan végződik. Ez utóbbiaknak kb. a két harmadában az utolsó szótagban a szóvégi mássalhangzó előtt e , ∂ található, az egy harmadban pedig, mint a számadatokból kiderül, vagy i , e van, vagy a szó $-a$, $-i$ -re végződik.

A veláris igék $-ojam$, $-ojan$ stb. végű passzív alakjairól szinte teljes bizonyossággal állítható, hogy bennük az $-a$ nem javítandó, nem javítható ∂ -re, mert egyetlen végig veláris passzív igealak sincs a szótárban; a 3. személyű passzív ige is mindig $-i$ -re végződik: „ $\check{k}o\check{\lambda}\check{\lambda}\check{\lambda}\check{\lambda}\check{\lambda}$, $\check{k}o\check{\lambda}\check{\lambda}\check{\lambda}\check{\lambda}\check{\lambda}$ (3 p. plur.) $i\check{\lambda}\check{\lambda}$ - $p\check{\lambda}\check{\lambda}\check{\lambda}\check{\lambda}\check{\lambda}$ $n\check{o}\check{k}$ $\check{k}o\check{\lambda}\check{\lambda}\check{\lambda}\check{\lambda}\check{\lambda}$ od. $\check{k}o\check{\lambda}\check{\lambda}$... | das Nordlicht flammte” (795), $\check{\lambda}\check{o}\check{\lambda}w\check{n}\check{\lambda}$ $\check{\lambda}\check{u}\check{\lambda}m\check{i}$ ’... hän on varastanut’ (1114, sajtóhibával l. még 881).

Veláris kezdetű szavak néhány sajátága

		k-	l-	Σ	Lelőhelyek (PD. N ^o)
Veláris ige passivuma		1	3	4	878, 1118
Javítandó		3	–	3	603, 874 (l. még vel. + pal. + vel.)
Vel. + pal. + vel.		5	1	6	787, 874, 1086
Veláris környezetben található	-k(-)	18	25	43	602, 608, 611, 788, 795, 1090, 1094, 1111, 1112, 1113, 1117, 1118
	-γ(-)	30	13	43	602, 603, 606, 781, 785, 788, 795, 876, 881, 1085, 1086, 1090, 1095, 1097, 1114
	-η(-)	6	3	9	781, 874, 1088, 1091, 1112
	-ηk(-)	8	1	9	604, 790, 791, 1092
Veláris kezdetű szóban	-i-	4	6	10	611, 785, 1094, 1118
	-i-	4	1	5	787, 796, 1122
	-š-	–	2	2	1084
	-ə-	27	38	65	606, 608, 611, 781, 785, 786, 792, 794, 876, 881, 1084, 1086–98, 1111, 1113–4, 1116–9, 1123, 1125, 1127
	-e-	12	3	15	604, 607, 610, 781, 791, 874, 875, 880, 882, 884, 1085, 1116, 1117
	-i-	–	–	–	–
Veláris szó végső hangja	-š	1	–	1	796
	-ə	4	2	6	784, 797, 1092, 1103
	-ə	8	3	11	781, 782, 783, 876, 1116, 1122
	-i	6	1	7	604, 791, 874, 880, 1085
	-i	9	3	12	609, 610, 795, 881, 883, 1101, 1114, 1126
Palatális attrakció nélkül		9	6	15	605, 611, 780, 881, 1094, 1097
Palatális attrakcióval		8	12	20	605, 779, 781, 784, 878, 882, 883, 1086, 1087, 1090, 1101, 1111, 1118
Teljesen veláris		37	25	62	602–12, 779–99, 874–84, 1084–1127
Veláris kezdetű, palatális végződésű		64	56	120	602–12, 779–99, 874–84, 1084–1127

jene Weise' (86) és az adverbiumi, „megkövesedett” *iaḱ.k.ə.ə.n* 'zu Hause' (85) illeszkedő.

Minden esetrag, melyben *a/ā* található, illeszkedik, azaz a lat.-dat., instr.-comit, noha a lat.-dat. veláris alakja, — *a* több mint 30-szor, az instr.-com. -at-ként 20-nál többször (2-szer -nāt-ként) fordul elő. Kivétel: *tomməiā* 'annak' (82), de csak az egyes számban, ahol talán palatális attrakció működik (71–3, 78–9, 82–3, 87, 89–90); hasonlóan *əlpəiā* 'unter' (90) esetében, ahol arra is lehet gondolni, hogy -*pi(-pə)* talán eredetileg összetétel második tagja, palatális szó volt, l. *pina*, *pəiā* stb. (uo.).

Itt említendő az adverbiumok abl.-a -*lā* (85) és a vele azonos alakú distributív (80). Az esetrendszerből hiányzó apporoximativus (71–3) két adata illeszkedési szempontból egymásnak ellentmond: *ḱolnām* 'wohin?' (84), *təwəwənām* 'dörthín' (93).

A carit.-abess. 12-szer -*ləγ* alakban illeszkedik (71–3, 82), *rətəγ* 'csónak nélkül' (72) feljegyzési vagy sajtóhiba lehet, a *γ* is erre vall benne. A du. Nom. (-*γān*, „-*kān*”, -*ən*) 6 esetben végig veláris a névszóknál (71–3), a névmásoknál nem illeszkedik (82–3), l. még *kūn* 'két férfi' (88), ahol azonban a szókezdő *k*-is a várható *ḱ* helyett felületes közlési módra vall.

Illeszkednek tehát azok az esetragok, melyek konzonzantizmusában palatális-veláris környezetben másképpen realizálódó *γ/ḱ*, *k/ḱ* van.

Sajátságosan ellentmondásos a többes: illeszkedő: *wəiγāt* 'állatok', *ḱarāt* 'rétek' (72–3), nem illeszkedő *rətət* 'csónakok', *ḱātət* 'házak' (72), s talán palatális attrakciós: *poḱḱət* 'zsírok' (uo.).

Az illeszkedés az *ə/ə* használatán múlik a nyelvtani följegyzésekből hiányzó trans. (94) esetében is, erre csak a szótárból idézhető példa: *iwənyə* 'Ivanaksi' (1341), ill. *iwənyə* 'terveksi' (313), azaz itt is van *γ/ḱ*.

A névszói abl. -*i/ī*, erre a szótárból is akadt néhány példa (5.1.). A nyelvtani följegyzésekben a palatális szavak és *iūw* 'Baum', *poḱḱ* 'Fett', *ḱə* 'Mann', *rət* 'Boot', *ḱāt* 'Haus'-abl.-ā mind a három számban -*i* végződésű, de *wəiγ* 'Tier' és *ḱarrə* (*ḱarrəγ*-) 'Feld' egyes abl.-a veláris, azaz -*γ* mögött *i* (71–3), ahogy a fent idézett példában is -*η* mögött látható *i* (5.1.). Vagyis az abl. *i/ī* veláris alakját *γ*-, *η*-t követően jegyezte föl PAASONEN.

6.2. A birtokos személyjelek 27 végződésében (1., 2., 3. személy egyes, ketős és többes számban egy, két és több birtokra utalóan) az *a/ā* illeszkedőnek látszik (73–9); *wəη* 'Schwiegersohn' du. és plur. végződéseiben, valamint *wəiḱḱə-lā* 'a te két állatod' feltehetőleg hiba az *ā* a várható *a* helyett. A redukált hang viszont a veláris szavakat követően is *ə*, kivéve *ḱələnḱ* 'Rabe', *wəη* 'Schwiegersohn', *wəiγ* 'Tier' olyan szuffixumaiban, melyekben az *ə* közvetlenül a szóvégi *ḱ*, *η*, *γ*-hez csatlakozik, vagy a két birtokra utaló szuffixumok többsége -*ḱəl*-, -*γəl*- részében 6 veláris szónál; ez a „szabály” azonban vagy nem kötelező, vagy a feljegyzések nem elég pontosak, mert *lāw* 'Pferd' két birtokra

utaló birtokos jeleiben *-k_aə.l-* található, *kòlə̀ηk* és *wā̀iə̀γ^c* esetében pedig a 2, ill. 3 *-kə̀l-* a 7, ill. 6 *ə̀-_s* közléssel szemben lehet sajtóhiba, hasonlóképpen az egyetlen egy *ə̀-_s* szuffixum *kət_l* és *kāt* két birtokra utaló adataiban is. Tisztán veláris mind a 9 *-kə̀l-* *wə̀η* és *pūt* közlésében. Nincs viszont semmi okunk a végig veláris *wā̀iə̀γmā̀n* utolsó szótagjában hibát feltételezni. A plur. 1. birtokos *-ə̀.w/ə̀.w/ow* jelei mindig illeszkednek, kivéve *wə̀η_lə̀.w*.

A szó végső mássalhangzóját du. 2., 3. és plur 2., esetleg 3. személyű birtokos (egy birtok) esetében *-i* követi palatális és veláris szavaknál, de *kòlə̀ηk* 'Rabe' *wə̀η* 'Schwiegersohn' *wā̀iə̀γ* 'Tier' esetében, azaz *ηk*, *η* és *γ* mögött veláris az *i*: *-i_n*, *-i_l* alakúak ezek a jelek, *wə̀η_l* talán hibás közlés.

6.3. Képzőre a PV.-ből csak a palatális és veláris számnevek mögötti *-mat* alakú sorszámnév képzője idézhető (79–80). A szótárból viszont könnyen igazolható, hogy az *-ə̀η/-ə̀η* melléknévképző illeszkedik az alapszóhoz: *ə̀lləm* 'Schlaf': *ə̀llmə̀n* 'schlāfrig' (1562), *wə̀r^c* 'Blut': *wə̀rə̀n* 'véres' (2996).

6.4. Az igeragozást illetően a PV. eddigi megfigyeléseinket támasztja alá: *mə̀ntā̀z* 'gehen' minden igealakja teljesen palatális (90–91). A veláris *pā̀ntā̀z* 'legen' (91–2) szuffixumai alanyi ragozásban és egy tárggyal palatálisak, kivéve *γ* előtt és mögött, azaz du. 3. *pan_lə̀tə̀γā̀n*, *panyā̀n*, plur. 2. a múltban *pantə̀γ^c* [sic! V. E.], a jelenben *pan_lə̀tə̀γ^c*, de vö. sg. obj. *pā̀n_lə̀tə̀tə̀γ^c* [sic! V. E.], két tárgyra a jelenben 8-szor *-γə̀l-* és részben veláris folytatás utal, de a du. alakok és plur. 2-ben palatális az utolsó szótag. A múlt két tárgyú paradigmájában teljesen veláris a sg. 3., és a plur. 1., 3., a többi 6 vegyes hangrendű, van benne *ə̀*, *i* és ez dominál több tárgy esetén is, ahol teljesen veláris csak a múlt sg. alakjai és plur. 1, 3. A plur. 1 mindenütt *-ow* végződésű. Az imperativus az alanyi ragozás 6 alakjából 5 veláris *i*-vel, a du. 3-ban *-i_l*- hangkapcsolat látható, s ez a tárgyas parancsoló alakokban még 4-szer ismétlődik. Ezek közül teljesen veláris 5 följegyzés, vegyes hangrendű 13. Az igenevek közül csak a főnévi igenév teljesen veláris, a többi vegyes hangrendű. Azaz *γ* őrzi a velaritást, különben ingadozás tapasztalható.

A nominális állítmánnyal kapcsolatosan (87–88) a veláris létigék (*wə̀s-*, *wə̀l-*) személyragjaiban *ə̀* található, illeszkedik plur. 1 *-ə̀w* [sic! V. E.], *-tə̀γ* három esetben, *-γə̀n* kétszer, egyszer *-γə̀n* hibás közlés lehet, ami a *γ*-ből is következik.

A közölt kevés igei példa alapján az látható, hogy a teljes vokálist (*ā/á*, *o*) tartalmazó igeragok, valamint az olyan redukált hangúak, melyekben *γ* van, illeszkednek, különben *ə̀/ə̀*, *i/i* hangpár palatális formában is előfordul veláris ige ragozásában.

7. A szótár és a nyelvtani feljegyzések beható vizsgálata és a szövegről nyert benyomások alapján a magánhangzó-illeszkedésről számomra a következő kép alakult ki.

7.1. A keleti nyelvjárásokban s köztük a J-ban eredetileg volt magánhangzó-illeszkedés. Ez nemcsak a finnugor és az ugor nyelvészeti kutatások eredményeinek alapján állítható (HAJDÚ, BUNy. 51, 54–6, további irodalommal, Az uráli nyelvészet alapkérdései: 123–5, 127–8), hanem a PAASONEN megfigyelte J más-salhangzó-állományból is következik. Ha nem lettek volna a J nyelvjárás szavai régen vagy teljesen palatálisak, vagy teljesen velárisak, akkor nem különülhettek volna el három más-salhangzónál annyira eltérő palatális, ill. veláris környezetet igénylő realizálódási variánsok, hogy PAASONEN ezeket helyszíni följegyzéseiben egymástól nem diakritikus jellel, hanem más betű használatával különböztette meg; a PD.-ben és PV.-ben: *k, γ, η* és *ķ, γ, η*, melyekre a kéziratban *k, γ, η*, ill. *κ, ζ, η* utal.

7.1.1. A három közül a legpregnansabb *k* és *ķ* eltéréseinek kellett lennie. Mint tudjuk, ezek különbsége az osztják nyugati nyelvjárásaiban és vgÉ-ban is megvan; *k* és *χ* megfelelője a magyarban *k-*, *h-*. A különbség KARJALAINEN, KANNISTO följegyzéseiben is élesen megtalálható, de akár AHLQVISTig kimutatható jelölésükre különböző betűk (*k, q*) használata.

PAASONEN ottjártakor *k* és *ķ* artikulációs-akusztikai eltérése a J-ban csak variáns szintű lehetett; még orosz jövevényszót sem jegyzett fel a J-ban, melyben *ķ* és palatális, vagy *k* és veláris magánhangzó kapcsolódott volna.⁴ A *k* veláris szavakban a szurguti körzetből csak a tartkönyvükből (1959) idézhető, orosz idegen-jövevény szavakban: *букварь, школа, класс, коридор, кухня, урок* stb. (címlap, 96), hamarabb nem adatolható *k* előfordulása veláris (vagy *ķ*-é palatális) környezetben. Ma már fonematikusnak tekintik az osztják anyanyelvű szakemberek a különbséget (I. FUD 4: 171).

A *γ/γ* és *η/η* megkülönböztetése más betűk használatával (*γ/ζ, η/η*) csak PAASONENNál található meg, (a déli osztjákban a helyszínen a szövegekben nem is következetesen) a többi kutatónál e különbségre csak diakritikus jel utal, s csak a kiadáskor, nem a helyszíni följegyzésben, hiszen KARJALAINEN csak a kiadáskor a magánhangzók hangrendjétől függően különböztette meg diakritikus jelekkel egymástól ezeket a más-salhangzókat, ill. variánsaikat palatális és veláris környezetben.

7.2. A J nyelvjárásban PAASONEN ottjártakor a vokálisharmónia fölbomlása már föltétlenül megindult, úgy hogy a szuffixumoknak az illeszkedés szempontjából háromféle fajtája volt.

a) Tartotta magát az illeszkedés a teljes vokálisú szuffixumokban; következtes az *a/ä* pár illeszkedése (infinitivus, lat., instr., distr. stb. I. 1., 4.2.3., 6.1.)

⁴ Az egyetlen *ķ*-val és *k*-val is közölt J szó a PD.-ben „*ķõñl'ũñķ, [?]ķõl'ũñķ O Teufel*” (790), amelyben a kérdőjel az összetétel első tagjának minden hangjára vonatkozhat, ez az adat tehát nem igazolja a *ķ*-hangkapcsolat akkori létezését.

b) Megszűnt az *e* veláris párja, így *e* palatális és veláris szavakban már akkor is előfordult (2.).

c) Bizonyos, részben szabályos ingadozás figyelhető meg a szuffixumokban az *i/i* és az *a/â* vokálistárokknál a velárisok rovására. A szabályosság abban rejlik, hogy a veláris környezetet igénylő *k*, *γ*, *η* mellett csak a veláris realizáció, *i*, *â* lehetséges, ezért a trans., abess., du.Px3 kétalakú, az abl. *i* pedig csak *k*, *γ*, *η*-t követően veláris (1., 6.1.), minden más helyzetben lehetséges *i* ~ *i*, *a* ~ *â* ingadozás (4.2.1., 4.2.2.), sőt egyalakú, csak palatális szuffixumok is kialakultak már akkorra, pl. loc., sorszámnévképző (1., 6.3.) stb.

7.3. A század utolsó negyedében a szurguti körzetben készült följegyzések azt igazolják, hogy a felbomlási folyamat továbbhaladt, néhány évtizeddel korábban tehát már folyamatban kellett a hangzóilleszkedés megszűntének lennie.

HONTI 1975–76-ban a szurguti körzet tromagani és pimi nyelvjárásából gyűjtött anyagából megállapította, hogy „mivel a nem első szótagok teljes magánhangzója mindig palatális, a Tra. és P nyelvjárások nem ismerik a palato-veláris magánhangzó-harmóniát” (NyK. 81: 119, vö. ALH. 27: 272), azt azonban megjegyzi, hogy „az *a* hangszínét... többé-kevésbé befolyásolja a megelőző szótag magánhangzójának palatális vagy veláris volta” (uo.).

A 90-es években többször gyűjtött a szurguti körzetben CSEPREGI MÁRTA, szíves szóbeli közlése szerint, ő sem talált magánhangzó-illeszkedést (Szurguti osztják chrestomathia⁵).

VÉRTES EDIT

⁵ Megjelent: Studia Uralo-Altaica, Supplementum 6, Szeged, 1998. 183 lap.

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

III. Dialektológiai szimpozion. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének II. Szombathely, 1998. (341 lap)

SZABÓ GÉZA és MOLNÁR ZOLTÁN szerkesztők kitartó erőfeszítéseinek eredményeként végre — hatéves késés után — sikerült megteremteni az anyagi feltételeket ahhoz, hogy az 1992 nyarán megtartott konferencia anyaga nyomtatásban is eljuthasson az érdeklődőkhöz. A pénzszüke miatti késés sajnos, nem kivételes. Pedig a hasonló összejövetelek igazi hatása csak azután érvényesülhet, amikor írásban is látható az előadások anyaga: szélesebb körű írásos reagálások csak azután várhatók. Ez persze kettős hátrány a szervezőknek: hiszen már a konferencia megszervezése is nehéz anyagi feltételek függvénye, amely letarolja a publikációs támogatási lehetőségeket. Így miközben a számítógépes szövegszerkesztők szinte napokra csökkentik a „nyomdai átfutás” egykor sokat kárhozott késedelmeit, manapság pénz híján kell éveket a szekrényben hevernie a sokszorosításra kész kéziratnak. (Egy ellenpélda: az 1990-es nemzetközi finnugor kongresszus anyagának 10 kötete a kongresszus bezárása után fél éven belül az olvasók kezében volt.)

Szerencsére: ami késik, nem múlik. Jóleső érzés a debreceni olvasónak az is, hogy a szerzők előszava szerint a kötetet Kálmán Béla emlékének szentelik, aki az e századi magyar nyelvjáráskutatásnak termékeny művelője, tankönyvei révén az utánpótlás nevelésének tevékeny részese volt, a Magyar Nyelvjárások szerkesztőjeként pedig számos tanulmány napvilágra segítője is.

A kezünkben levő kötet immár kétségtelenül hagyományt folytat. A résztvevők számában, az előadások, hozzászólások változatosságában, a kötet terjedelmében túlhaladja az előző kettőt. Követi azt a gyakorlatot is, hogy a hazai nagy dialektológus nemzedék vezetésével — sajnos, immár KÁLMÁN BÉLA, VÉGH JÓZSEF, GÁLFFY MÓZES nélkül — igyekeznek feltárni a hazai dialektológia helyzetét, tematikájának, módszertani fejlődésének, tudományközi kapcsolatainak alakulását, a tágabb nemzetközi irányok érvényesülésének jeleit. Egy ilyen ön-

vizsgálat időről időre létfontosságú feltétele a fejlődésnek, iránymutató a kezdő, témakereső új nemzedéknek — ezért is sajnálatos a késedelmes publikáció.

Megnehezíti az ismertető dolgát, hogy a sok, a korábbiaknál is szerteágazóbb előadás anyagát a szerkesztők nem rendezték tematikus csoportokba (vö. MNyj. 26–27: 231–5), hanem az elhangzás rendjében adják közre (persze, az elhangzás is rendeződhetett volna csoportokba). Némileg segíti az olvasót, hogy a kötet végén itt is található egy meglehetősen szűkre szabott tárgymutató, amely a legfontosabb kulcsszavakra utal, korántsem a teljesség igényével. A terjedelmi korlátok mellett ez is arra kényszerít bennünket, hogy erősen válogassunk az ismertetendő tanulmányok közt.

Átívelve PUSZTAY JÁNOSnak a házigazda főiskola egész fejlődését bemutató beszédén (11–4) és SZABÓ GÉZA hasonló című szavain (15–7), figyelmünket elsőként BENKŐ LORÁND Megnyitó beszéd című előadása ragadja meg, amely a közvetlen hangvételű üdvözlésen túl a nyelvjáráskutatás évszázados fejlődéstörténetét vázolja fel SIMONYI ZSIGMOND korától máig. Rámutat, hogy a magyar nyelvjáráskutatás a magyar nyelvtudományon belül mindig fontos terület volt, amelynek eredményeire a történeti beállítottságú főirányzat képviselői is mindig támaszkodtak. A harmincas években fellendülő nyelvjáráskutatás intézményei közt a CSÜRY-iskola mellett nyomatékosítja a SZABÓ T. ATTILA vezetésével működő kolozsvári egyetemi műhely, illetőleg a budapesti Magyarságtudományi Intézet szerepét is. Az a gondolata azonban, hogy a nagy magyar nyelvátlasz gondolata ez utóbbi helyen fogant volna meg, még további kifejtésre szorulna: magunk a gyökereket inkább a CSÜRY–BÁRCZI kezdeményezések összekapcsolódásában látnánk (vö. KÁLNASI, Fejezetek a CSÜRY-iskola történetéből. DMNyIK. 72. sz. Debrecen, 1998. 43. kk.). Némi elmarasztalást érzünk kicsendülni BENKŐ LORÁNDnak azokból a szavaiból, amelyek a nyelvjárási publikációk szűkös lehetőségeiről szólnak: „Nagyon szeretném természetesen azt is, hogyha a debreceni Magyar Nyelvjárások a dialektológiára nagyobb tekintettel tudná továbbvinni a maga feladatkörét” (23). Ilyen kíváncsi nem először hangzik el. A tudománytörténeti háttér nem mindenki előtt ismert. Amikor évkönyvünk elődjét, a Magyar Népnyelvet 1939-ben CSÜRY BÁLINT megindította, létezett egy Népnyelvkutató Intézet az egyetemen, ennek publikációs fóruma lett a kiadvány. Az az intézet azonban megszűnt a háború után, az évkönyv pedig a magyar és finnugor tanszékek közös évkönyve lett. Mint évkönyv a tanszéken működő — az oktatás legkülönbözőbb területein dolgozó — munkatársak publikációs fórumaként élt tovább, törekedve persze a címnek megfelelő tartalom preferálására. Az 1940-es évek végén a politikai szervek szerint „narodnyik” szellemiségű címet BÁRCZI GÉZA nem kis leleménnyel formálta át Magyar Nyelvjárásokra, megtartván a népnyelvi és névtani profil elsődlegességét, de nem zárva ki az évkönyv jellegből következő heterogenitást sem. A profilórzést jól képviselte BÁRCZIék Budapestre távozása után az új szerkesztő, KÁLMÁN

BÉLA is, hiszen fő kutatási területe — noha formálisan a finnugor tanszék vezetője volt — lényegében a magyar nyelvjárástan volt: finnugor tanszékvezetőként írta magyar nyelvjárástani egyetemi tankönyveit. Arra azonban kezdettől fogva és tudatosan törekedett — később már a magam közreműködésével is —, hogy a hazai és szomszéd államokbeli, sőt más nyelvek szakértőinek megszólaltatásával a nyelvjárástan kutatóit publikációs fórumhoz segítse. Ez a törekvés ma is érvényes, így BENKŐ LORÁND ebben a tekintetben nyitott kapukat talál nálunk: szívesen közlünk nyelvjárási kutatási eredményeket hazai, szomszéd államokbeli szerzőktől vagy akár elméleti munkákat általános dialektológiai kérdésekről.

KISS JENŐ előadása (25–32) az egész magyar dialektológia helyzetét veszi szemügyre. Joggal mutat rá, hogy a hazai dialektológia nemzetközi kapcsolatai évtizedeken át hiányosak voltak. Hozzátehetjük: nagyrészt a politikai háttérű bezárkózás miatt. Annak idején például CSÚRY BÁLINT tudatosan küldte külföldi tanulmányutakra legjobb tanítványait, hogy a német, finn stb. eredmények birtokában lendítsék előre a hazai nyelvjárástudományt. Az is igaz, hogy a nyugati fogantatású szociolingvisztika itthon a hatvanas évek általános nyelvészeti diszciplínájaként jelent meg, és semmiféle kapcsolatot nem keresett a hazai nyelvjáráskutatással, ahol pedig sok hasznos előzményt találhatott volna, hiszen a nyelvjáráskutatás mindig nyelvhasználat-vizsgálat volt, sok kitűnő társadalmi megfigyeléssel (vö. SEBESTYÉN: MNyj. 28–29: 47–65). Egyetérthetünk KISS JENŐVEL, hogy „Összefogás, racionális munkamegosztás, intenzív kapcsolattartás és rendszeres szakmai véleménycserék nélkül aligha felelhetünk meg a kor bennünket érintő tudományos kihívásainak” (32). De hozzátesszük: az oktatási intézetek „maradék energiával” kutató munkatársai mellett az összefogás főfeladatát a kutatóintézet dialektológiai részlegének kellene ellátnia, ott pedig nem ez a fő profil.

SZABÓ GÉZA a „nyelvföldrajzi szociolingvisztika” kérdésfeltevésével már jelzi az általa kívánatosnak tartott új felfogást (33–62). A gyűjtő és az adatközlő viszonyának feltárása lehet a hiteles adatgyűjtés alapja. Egyének nyelvhasználatát bemutató grafikonjai meggyőzően mutatják, amit tapasztalásból is tudunk: a nyelvjárásiasság és a köznyelviesség jelentkezésekor sok körülménynek van befolyása. A tájnyelvi jelenségek zavartalan megjelenését segíti, ha a gyűjtő családtag vagy rokon (2, 3. ábra), illetőleg ha az adatközlő olyan idős, hogy már nem akar „műveltebbnek” látszani a kérdező előtt (7, 8, 9. ábra). Máskor sok, nehezen értékelhető zavaró, „kódkeverő” szempont befolyásolja az eredményt.

MURÁDIN LÁSZLÓ az akkor még kéziratos romániai magyar nyelvatlasz lapjairól mutat be szemelvényeket. Jó érzés, hogy azóta sorozatban jelennek meg itthon a kitűnő mű kötetei (63–8).

LIZANEC PÉTER kárpátaljai magyar nyelvatlaszának szemantikai térképlapjairól szól: ez műfajilag új típusú tematika, amiről érdemes lenne többet szólni, előnyeit és hátrányait számba venni (69–82).

BALOGH LAJOS előadásának címe (A magyar nyelvjárások osztályozása) ilyen terjedelemben elvégezhetetlen feladatot vállal, ennek ellenére tud új szempontokat hozni (94–101).

Érdekes elméleti kérdést vet fel HAJDÚ MIHÁLY előadása: rámutat, hogy a nyelvjáróterületek körülhatárolásának kérdését más országokban is elsősorban hangtani jelenségek alapján szokták megkísérelni. Példákon mutatja be, hogy a szóföldrajzi alapon az izoglosszák kaotikus rajzot adnak, a grammatikai, szintaktikai jellemzők közül igen kevés használható ilyen célra. Indokolatlan tehát a hangtan ilyen vonatkozású elmarasztalása (189–93).

A konkrét adatvizsgáló dolgozatokat terjedelmi okokból nem tudjuk felsorolni. Figyelmet érdemlő képet fest még a kötet végén DEME LÁSZLÓ Vissza- és előretétekintés című összegzése (324–32) a tudományterület kiterjedéséről és szemléleti megújulásáról.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára.

Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KESZLER BORBÁLA. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Bp., 1998. (221 lap)

Ízléses és tartalmas kötet jelent meg E. Abaffy Erzsébet professzornő tiszteletére, melyet barátai, munkatársai és tanítványai írtak cikkeikből is kisugárzó szeretettel és tisztelettel. Az impozáns kötet negyvennégy színes mozaikból: tanulmányból van összerakva. A kötet tematikája meglehetősen gazdag, az érthetően jelentős számú nyelvtörténeti tárgyú dolgozat (mintegy 19), néhány nyelvjáróstan (5), helyesírástani (3), szókészlettan vagy frazeológiai cikk (2) mellett egy-egy értékes tanulmány foglalkozik a nyelvi és stilisztikai norma, a fonetika (H), az alakzat és szó szerkezet, a tőszók és toldalékolt szavaknak a mentális lexikonban való aktivizálása, a névtan, a mai irodalmi nyelv, bizonyos mai köznyelvi hangváltozási jelenségek, a *talán* funkcióinak, az ókori egyiptomi névmágia, illetőleg a szöveg, valamint az idő mint kutatási tényező kérdéseinek taglalásával. Egyetlen téma származik továbbá a finnugrisztika területéről, s ez a nazálisok mordvinban való kiesését mutatja be.

A változatos témakörök némelyike új vagy friss szemléletű módszertani elveket követ (FEHÉR ERZSÉBET: Alakzat vagy szövegszerkezet, FORGÁCS TAMÁS: A *csehül áll* kifejezésről és az etnosztereotip nyelvi klisékről, GÓSY MÁRIA: Tőszók és toldalékolt szavak aktivizálása a mentális lexikonban,

HAADER LEA: Azonos? Különböző? Nyelvi támpontok kódexkezek elkülönítésében stb., stb.).

Évkönyvünk profiljának megfelelően először a nyelvjárástani tanulmányokról szólunk, hiszen FAZEKAS TIBORC (33–7) a bukovinai székely nyelvjárás néhány eddig nem vizsgált román jövevényszaváról tesz említést öt kategóriában, amelyek a mindennapi élet kifejezéseivel, a környezeti és természeti jelenségek megnevezéseivel, valamint a szemantikailag nem értelmezett alakokkal, s a kisebb számú átvételt reprezentáló igazgatási-közeleti és a hitvilág/néprajz fogalmi köreivel kapcsolatosak. FODOR KATALIN az *ö*-zés vizsgálata során GÓSY MÁRIA hangtani kutatásaira támaszkodva elemzi az *ö*-zés jellemzőit (41). Sok hasonló kutatás elvégzésére is ösztönöz bizonyára HEGEDŰS ATTILA és ZELLI GER ERZSÉBET cikke, akik a szö ismeret változásának menetét, folyamatait, a ceglédi tájszók lassú, fokozatos visszaszorulását (78), illetőleg a szórványmagyarság nyelvhasználatának sajátosságait elemzik (202). A készülő, új dialektológiai tankönyv sarkalatos nyelvjárás-tipológiai kérdéseit tárgyalja JUHÁSZ DEZSŐ tanulmánya, megemlítve, hogy célszerű a dialektológiai hagyomány által is támogatott nagyobb területi egységek egyszerűsített leírását adni úgy, hogy feltétlenül ragaszkodnak IMRE SAMU rendszerezéséhez. A korábbi ismeretes nyolc nyelvjárástípussal szemben tíz felvételt javasolja, kettéválasztva az egykor déli területet dél-dunántúlra és dél-alföldre, illetve külön-külön tárgyalva a székelyt és a csángót, ez utóbbi elnevezését moldvaira cserélve (89).

A nyelvtörténeti hangtani kutatások közül BENKŐ LORÁNDnak az ómagyar nyílt *e* hangszínéről írt tanulmánya érdemel talán elsősorban említést, mivel egy régóta sejtett, de nem tisztázott kérdésre igyekszik válaszolni (mint pl. a magyar nyílt *e* hangnak a görög alfával és más forrásokban való *a*-val jelölésének okára), a nyílt *ä* ejtésmód korai ómagyar kori meglétére stb. (21).

HAADER LEA érdekes és tanulságos módszertani eljárással, nyelvi támpontok alapján kideríti, hogy a Gömör-y-kódexet nem tizenegy, hanem valószínűleg tizenkét kéz írta (64).

Nagy mértékben gazdagodtak ismereteink a határozó(szó)i szószerkezetek 16. századi jellegzetességeiről (S. HÁMORI ANTÓNIA), s az is kiderül, hogy a középmagyar kor missziliseiben látványosan szaporodott a tárgyalt szerkezetek mennyisége, amely egyben jelzi a köznyelvvél való szoros kapcsolat megvoltát is (73). LENGYEL KLÁRA arra mutat rá, hogy az igeneveknek is lehet igenem jelentésük, s az igenem jelentések egymásba alakíthatósága nemcsak az igékre, hanem az igenevekre is jellemző (127). Művelődéstörténeti szempontból is figyelmet érdemel MADAS EDIT cikke (Középkori magyar Apollónia-legendáink latin forrásai; 134). A HB. *pokol*, illetve az ÓMS. *világ világa, virágnak virága* szóalakjainak újraértelmezésére vállalkozik A. MOLNÁR FERENC, aki már több alkalommal jelét adta annak, hogy alapos mikrofilológiai vizsgálatokkal és elmélyült művelődéstörténeti ismeretek birtokában új megvilágításba kerülhetnek

már régen tisztázottnak hitt filológiai (szövegértelmezési) kérdések (143). A számhatározó ragjainak Jókai-kódexbeli számba vétele mellett SEBESTYÉN ÁRPÁD többek között tisztázza, hogy a *szer* főnévre visszavezethető névutók közül a *-szer* ragcsalád csak a *szeren*, *szert* alakokból keletkezhetett, továbbá hogy a multiplikatívusi funkció a Jókai-kódex korára már kialakult (170).

Figyelmet érdemelnek még más nyelvtörténeti kérdéseket tisztázó írások is: OSZKÓ BEATRIX a Peer-kódex történetének fontosabb kérdéseit elemzi, TERBE ERIKA alapos, körültekintő elemzést írt néhány 16. századi misszilis helyesírásáról, majd megerősíti, hogy a levelek nyelve nem azonos a levélíró(k) nyelvével (183). Az *azént* (Guary-kódex) szóról pedig JAKAB LÁSZLÓ deríti ki, hogy az a TESz.-ben és az EWUng.-ban téves értelmezés eredménye, és szó sem lehet az *az* névmás *-ént* ragos alakjáról (86). Az új magyar nyelvtörténeti tankönyv megírásáról érdeklődéssel olvastunk KISS JENŐ cikkében (104), valóban időszerű és rendkívül szükséges lenne a mielőbbi megjelentetése. Alapvetően fontos kérdéseket említ meg. Megnyugtatónak tűnik, hogy a színvonala és terjedelme miatt is nagy elismerést érdemlő magyar kutatások mellett a legújabb nemzetközi szakirodalomra is nagymértékben kíván támaszkodni a jövőbeni munka. Az elképzelések világosak, a koncepció átgondoltnak és sokszínűnek tűnik (a nyelvi változások pragmatikáinak értelmezése, a nyelvi változások feltételrendszerei, a nyelvtörténet maga is a társadalomtörténet része, a strukturalista-funkcionális alapszemlélet stb.). Sok sikert kívánunk az elképzelés, a tervezet megvalósításához. Aligha vállalkozhatunk arra, hogy a fentiekben túl részletesebb áttekintést adjunk a kötet más cikkeiről. De mindegyikről megállapítható, hogy fontos és tudományos szempontból is érdekes kérdéseket tárgyalnak. Ilyennek kell minősítenünk FEHÉR ERZSÉBET érdekesítő tanulmányát (Alakzat és szövegszerkezet 38), FORGÁCS TAMÁS módszertani szempontból is újszerű munkáját (A *csehül áll* kifejezésről és az etnosztereotip nyelvi klisékről 45), HAJDÚ MIHÁLY névtani dolgozatát (Dunántúli személynevek a XVI. századból 69), HORVÁTH LÁSZLÓ mai irodalmi nyelvi eszmefuttatását (81). KIEFER FERENC az *-n*, *-an/-en* toldalék határozórag vagy képző voltát vizsgálja komoly elméleti összefüggésekben (101). A *talán*, *hiszen*, *menjél* vagy *menj*, illetőleg az írásjelek használata kérdéseinek friss szempontú tárgyalásai (113, 150, 155, ill. írásjelek: 94, 159, 186) ugyancsak rendkívül tanulságosak nyelvtani-nyelvrendszertani szempontból is.

Alighanem nagyon időszerű téma a SZATHMÁRI ISTVÁNTÓL tárgyalt nyelvi és stilisztikai norma fogalmának, a nyelvi norma és a szépirodalmi stílus viszonyának stb. tisztázása is (180), s hasonlóképpen D. MÁTAI MÁRIA elmélyült tanulmánya az alak és funkció viszonyáról, arról a határozószók tekintetében [is] megfogalmazható, általánosabb érvényű tételről, hogy ha egy régi alak új funkció kifejezésére is alkalmassá válik, akkor olyan törekvés működik a nyelvhasz-

nálában, amely a régi funkció alaki megerősítése, az újtól való megkülönböztetése irányában hat (142).

Határozottan szegényebb lenne a kötet REMÉNYI ANDREA művelődéstörténeti szempontból is tanulságos cikke (Az *Anima Christi* magyar kódexeink tükrében 163), vagy az EWUng.-ban vitatott eredetűnek jelzett szavaink módszer-tani szempontból előre mutató tárgyalása, alapos elemzése nélkül, melynek több általános érvényű következtetése tudománytörténeti szempontból is értékes (GERSTNER KÁROLY 55). Ugyanezt mondhatjuk el LACZKÓ KRISZTINA gondolatébresztő cikkéről, ahol a névmási helyettesítésről ír, körvonalazva az egyes névmásfajtákat a helyettesítés szemszögéből. Bizonyára egyetérthetünk azon megállapításával, hogy „ha kiterjesztjük a helyettesítés fogalmát minden névmásra”, akkor a helyettesítést az indirektség fogalmával azonosíthatjuk, mivel „a névmások legkülönbözőbb grammatikai és logikai szerepei, s az ezekkel összefüggésben levő absztrakciós szint meglehetősen összetetté és sokszínűvé teszi a szubsztitúciót” (123). ZSILINSZKY ÉVA arra hívja fel a figyelmet, hogy az ő- és ómagyar nyelv rendszerében több helyen is számolnunk kell a nyelvtani homónímiával (208). De célszerű még szólnunk a beszédművelést és a szociolingvisztikát is érintő két tanulmányról, melyek színesen tágitják az emlékkönyv palettáját. BÁNKI JUDIT egy 11 éves gyermek beszédpercepciós teljesítményét vizsgálta nagy körültekintéssel (7–13), BARTHA CSILLA pedig a nyelv kölcsönzó rétegeit kutatta a kölcsönzési folyamat egészének háttérével, rámutatva: a szociolingvisztikai elemzés azt igazolja, hogy a kölcsönzés nyelvileg és/ vagy társadalmilag motivált is lehet (14–20). SIPTÁR PÉTER a mai négyféle magyar H hang fonológiai elemzését nyújtja igényes elméleti összefüggésben (174–9).

Mindent összevéve azt mondhatjuk, hogy a küllemében is esztétikus emlékkönyv méltó köszöntése az ünnepeltnek, aki közismert szerénységével, példás kutatói és tanári-emberi magatartása, kedvessége okán az ünneplőknek az emlékkönyvben szerepelteknél jóval nagyobb táborát érezheti maga mögött. Erőfeszítései, a tudomány, a nyelvtudomány iránti odaadása, lelkesedése és mindezekfölött eredményes munkálkodása nem volt hiabavaló. Sok százunkat nevelt a szakma, a tudomány, a nyelv, a nemzeti nyelv szeretetére és általában is a múlt tudományos-kulturális értékeinek megbecsülésére és ápolására.

A kötet szerkesztőinek is köszönetet mondunk, mert nemes ügy szolgálatába szegődtek, mindenki által tisztelt egyetemi tanár eddigi kimagasló tevékenységét becsülték meg, együtt a kötet szerzőivel, az ünnepelt barátaival, kollégáival és hűséges tanítványaival.

NYIRKOS ISTVÁN

Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára

Tanítványai, munkatársai és barátai. Szerk. BÁNKI JUDIT.

Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 21. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1996/1997. (219 lap)

Az emlékkönyvek kiadása nemes hagyomány a magyar nyelvtudományban, ezért örülhetünk a B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára készült kötetnek is, amelyben munkatársai, tanítványai, barátai köszöntik az ünnepeltet.

A kilenc fejezet tematikus elrendezésű, és szinte mindegyik kapcsolódik valamilyen formában B. Lőrinczy Éva sokszínű tudományos munkásságához a fonetikától, fonológiától kezdve a nyelvtörténeten át a dialektológiáig, az ÚMTsz. munkálataihoz, a stilisztikához és a nyelvműveléshez.

Bevezetésként a Tájyszótár munkaközösségének köszöntő sorait olvashatjuk a kötet céljáról, a tudományos kutatás gondjairól és a tanárnőtől kapott emberi, szakmai példáról.

Az első fejezetben három szerzőtől olvashatunk fonetikai, fonológiai tanulmányokat. ELEKFI LÁSZLÓ a *semmiség*, a *semmiség* és a *jelentőség*, *jelentőség* szóalakokat magyarázza hangtani, alaktani szempontból, hivatkozva a szótárak, nyelvészeti munkák gazdag példaanyagára. KASSAI ILONA a teljes hasonulást vizsgálta a táj- és a gyermeknyelvben. Elemzi a jelenséget kiváltó okokat és típusokba sorolja a korpuszokat. Szerinte a nyelvjárást beszélők fonotaktikailag formálják úgy a hangkapcsolatokat, hogy az a folyamatos beszédet megkönnyítse. ZAICZ GÁBOR áttekinti a magyar mássalhangzó-kiesés főbb jellemzőit és utal a legújabb kutatásokra, főként SIPTÁR PÉTERre, KIEFER FERENC-re, s az ún. természetes fonológiára is. A nyelvjárási jelenségek közül említi pl. a hangzóközi zöngés *h* kiesését akkor ha hangsúlytalan magánhangzó követi.

A II. fejezetet a nyelvtörténetnek szentelte BÁNKI JUDIT, a szerkesztő. Ebben öt szerző köszönti az ünnepeltet, aki pályáját nyelvtörténészként kezdte és így emlékszik vissza a debreceni egyetemi órákra: „A nyelvészeti órák és szemináriumok egyre jobban vonzottak, a nyelvtörténet egyenesen elbűvölt, hiszen Bárczi Gézától ebből kaptunk a legtöbbet”. (A nyelvészetről — egyes szám első személyben. Szerk. SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE és KONTRA MIKLÓS. Bp., 1991.164–5).

A fejezetben E. ABAFFY ERZSÉBET az ősmagyar kori szókezdő *p-*, *t-*, *k-* változásainak problematikáját elemzi és a vizsgált anyagot típusokba sorolja. Forrásai közt szerepel új történeti-etimológiai szótárunk, az EWUng. is. BENKŐ LORÁND tanulmánya *Földvár* helyneveinkről ad átfogó képet az egész Kárpát-medencére vonatkozóan, nemcsak a mai hanem az elpusztult nevekről is. Az oklevelek, szótárak anyagának alapos áttekintése, valamint a nevek történeti,

etimológiai adatai fontos összefüggésekre világítanak rá. Kódexeinkben gyakoriak a szöveghez nem tartozó bejegyzések, ami a Gömör-kódexre is jellemző. HAADER LEA a hangjelölési, a szövegtagolási és az elválasztási gyakorlat szempontjából vizsgálja ezeket a bejegyzéseket. S. HÁMORI ANTÓNIA a TESz. és az EWUng. „származék”-szavait hasonlítja össze, KÁZMÉR MIKLÓS pedig pótlásokat közöl a Régi magyar családnevek szótára című művéhez.

A III. fejezet a *dialektológia*-kérdéseivel foglalkozik, „határok nélkül”. BALOGH LAJOS az archaikus peremnyelvjárásnak számító Kapca község tájszavaiból közöl egy rövid, de értékes és tanulságos szójegyzéket a kiejtés, a szófaj és a jelentések megadásával. Fontosnak tartja a helyi adatközlők segítségét, hiszen nélkülük aligha gyűjthető össze a még napjainkban is sok esetben archaizmusokat és hagyományokat őrző nyelvjárási, néprajzi anyag. KISS JENŐ a tájszavak ismeretének nemzedéki eltéréseit mérte fel szülőfalujában, Mihályiban. A tájszókészlet változásvizsgálatai napjaink szociolingvisztikai kutatásainak fontos részét jelentik, mivel a nagyarányú társadalmi változások, s a köznyelv hatással van a nyelvjárásokra. A szerző visszaszorulóban lévőknek értékeli például a *kalinko* 'lakodalmi fonott kalács' jelentésű tájszót, és érdekes magyarázatából megismerhetjük az ehhez kapcsolódó szokást is. KONTRA MIKLÓS az amerikai magyarság körében készített felmérést az anyanyelvhasználatról. Fitalon kivándorolt adatközlője 73 évesen is megőrizte nyugat-dunántúli nyelvjárását, de időnként kódot vált, és angol szavakkal és kifejezésekkel tarkítja beszédét. SEBESTYÉN ÁRPÁD két tájnyelvi névutóról (*hazul, róston*) foglalja össze a tanulságokat. Az északkeleti nyelvjárásban, főleg Szatmárban van rá példa a régi és a mai anyagban. Pl. 1736: „A Rácsigón *hazul* az Alom földre dül véggel”. A *róston* CSÜRY szótárában is megtalálható és a szerző 1952-ben még feljegyezte szülőföldjén.

A tájnyelvi elemek felhasználása sok íróra jellemző a magyar irodalomban, így Duba Gyulára is. SZABÓ JÓZSEF a Vajúdó parasztvilág és az Aszály című művekben tanulmányozta az alaki, a jelentésbeli és a valódi tájszavakat, s a hozzájuk fűzött írói magyarázatokat.

A határainkon túl élő magyarok anyanyelvhasználatának kérdései napjainkban különös figyelmet érdemelnek az idegen nyelvi környezet hatása miatt. ZELLIGER ERZSÉBET a felső-ausztriai magyarok nyelvhasználatának színtereit, beszédpartnereit vizsgálta generációs csoportok szerint. Eredményeit százalékos megoszlásban közli.

A IV. fejezetben a *lexikográfiai* tanulmányokat gyűjtötték egybe. DEME LÁSZLÓ három szótár (az 1838-as Magyar tájszótár, a SZINNYEI-féle tájszótár és az ÚMTsz.) készítésének körülményeit, anyagát, forrásait, jellemzőit veszi számba. Értékelése szerint az ÚMTsz. a legmodernebb, és akik használjuk, tudjuk, hogy a legigényesebb szempontoknak is megfelel.

Ehhez kapcsolódik KISS LAJOS, aki az ÚMTsz. harminc szláv jövevényszavának eredetét magyarázza. Közli a jelentéseket és az előfordulások helyét is. Ezek a tájszók, mint pl. a *csvarga*, *karola*, az egyes népek együttéléséből keletkeztek a különböző nyelvek, pl. szlovák, szerb-horvát hatására. Nyelvrokonaink, a finnek tájszótár-munkálatairól ír NYIRKOS ISTVÁN. Összehasonlításaiból kiderül, hogy, bár a finnek szótára sokkal nagyobb anyagot ölel fel, szótárainkat számba véve mi sem szégyenkezhetünk. PUSZTAI FERENC az értelmező szótárak tájszavait tekintette át. Sajnálatos tény, hogy egyre kevesebbet találhatunk belőlük, és ez nemkívánatos jelenség. KISS GÁBOR és VILLÓ ILDIKÓ arról számolnak be, hogy egy új szinonimaszótár munkálataihoz hogyan használták fel az ÚMTsz. címszavait.

Az ÚMTsz. m u n k a k ö z ö s s é g e mutatkozik be az V. fejezetben. BÁNKI JUDIT olyan lexikográfiai adatbázisnak tartja a szótárt, amely nemcsak a nyelvészek, hanem más szakemberek munkáját is segítheti. FIERS MÁRTA szerint az ÚMTsz. alapján sok összefüggésre rá lehet világítani, ha jól tesszük fel a kérdéseket. HOSSZÚ FERENC, akinek szakmai pályafutása szinte összefonódott a szótárral, méltóképpen értékeli az abban található anyagot, KÓRÓDI BENCE pedig a szótár kommunikatív funkcióját emeli ki. VITÁNYI BORBÁLA szótárírói munkája során felfigyelt a keresztnévi eredetű közszavakra és ezekből közöl néhányat. Mindezek azt igazolják, hogy szinte kimeríthetetlen kincsesbánya az ÚMTsz., melynek még a kiselejtezett cédulaanyaga is felhasználható a dialektológiai, néprajzi vagy más jellegű kutatásokhoz.

A VI. fejezetben három írást találhatunk a stilisztika és nyelv művelés köréből. HEXENDORF EDIT „a hagyományos stílusértékek védelmében” szólal meg, RUZSICZKY ÉVA a szókészletünkben végbemenő változásokhoz fűz néhány tanulságos megjegyzést, SZATHMÁRI ISTVÁN a stílus fogalmának különböző értelmezéseit magyarázza.

A VII. fejezet a *V a r i e t a t e s* címet kapta s benne hét szerző ír köszöntő sorokat B. Lőrinczy Éva tiszteletére: BAKRÓ-NAGY MARIANNE, BALASSA IVÁN, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, KESZLER BORBÁLA, KOVÁCS TERÉZ, SZENDE TAMÁS és VÉRTES O. ANDRÁS.

A VIII. fejezet rövid p á l y a k é p és B. Lőrinczy Éva publikációs jegyzéke, a IX. pedig oldott hangulatú, tréfás írások, rajzok gyűjteménye, „a tudományon túlról”.

A B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára készült kötet értékes darabja nyelvtudományunknak, amely további kutatásokra ösztönözhet és követendő példát nyújt a tudományos műhelyekben folyó értékalkotó munkára, a kollegialitásra, az elkötelezettségre is.

VESZPRÉMI ESZTER

Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A Kapuvári járás.

Sorozatszerkesztő: UNTI MÁRIA. Tudományos tanácsadó: ÖRDÖG FERENC, VÉGH JÓZSEF. A gyűjtési munkák irányítója: UNTI MÁRIA. Közzétette: HEGEDŰS ATTILA. Szerkesztette: BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC. Kiadja az Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola. Győr, 1998. (108 lap)

E sorok írója örömmel kezdené könyvismertetését (bírálatát) azzal a korábban tőle és másoktól is több alkalommal leírt mondattal: „Újabb, jelentős kötettel gyarapodott helynévgyűjteményeink száma”. A 19 települést magában foglaló Kapuvári járás névanyagát tartalmazó kötet terjedelme azonban nem egészen teszi indokolttá ezt a megállapítást. Ha az alig több mint 100 lapnyi összterjedelemből kivonjuk a gyűjtés történetével, az adattár használatával stb. kapcsolatos bevezető részt (7–16), a névmutatót (73–108), illetve az 54 lap terjedelmű adattárba (18–73) beépülő 21 lapnyi térképvázlatot, a 33 lapos tényleges adattár az utóbbi évtizedekben megjelent helynévgyűjtemények között csak szerény helyet foglalhat el. Ez akkor is így van, ha figyelembe vesszük, hogy a helynévközléseknek a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékén követett módszerétől (pl. KÁLNÁSI ÁRPÁD–SEBESTYÉN ÁRPÁD, A Csengeri járás földrajzi nevei. Debrecen, 1993. 549 lap) eltérő, (hely)takarékos(abb) megoldása alakult ki a (főként) dunántúli helynévanyag közzétételének gyakorlatában, ahol általában egy egész megye névanyaga szerveződött a gyűjtések eredményeként vaskos kötetté (pl. Somogy megye földrajzi nevei. Bp. 1974. 1174 lap). Egy-egy járás névanyagának terjedelme arányaiban ezekben is meghaladja az előttünk fekvő kötet adattáráét. A helynévgyűjtemények terjedelmére vonatkozó adatok nem csupán mennyiséget jelölnek, belőlük többé-kevésbé a gyűjtőmunka mélységére (minőségére) is következtethetünk. A Kapuvári járás 19 településének anyaga 63 048 kat. holdról összesen 1982 névcikket tartalmaz. Ez településenként átlagban 100 objektumot jelent. A helynevek száma azonban a névalternánsokkal, alakváltozatokkal, történeti adatokkal együtt szerencsére jelentősen több. De feltűnő, hogy bizonyos objektumfajták, így például a mezei utak, vízlevezető csatornák, alig vannak jelen az adattárban. A legalaposabb gyűjtés a kapuvári, amely a térképekkel együtt 7 lapon összesen 337 objektum nevét tartalmazza.

Előljáróban ismerkedjünk meg a kötet létrejöttének történetével. Idekapcsolva, ahol ennek szükségét látom, saját megjegyzéseimet, észrevételeimet is. A bevezetésből (9–11) megtudjuk, hogy egy több évtizedes munka eredményét tarthatjuk kezünkben, hiszen „Győr-Moson-Sopron megye földrajzi neveinek összegyűjtését — az országos gyűjtéshez kapcsolódva — 1965 szeptemberében határozta el a megyei tanács művelődési osztálya”. A tudományos tanácsadást Ördög Ferenc és a helynévgyűjtés fáradhatatlan szervezője, a néhány éve el-

hunyt Végh József vállalta. A terepmunkát a megye középiskoláira, illetőleg azok tanulóira bízta. Az ellenőrzést a megyei bizottság szakemberei vállalták. 1965 októberében gyűjtéssel egybekötött módszertani megbeszélést tartottak. Kanyargós, de igen tanulságos az az út, amely a megyei gyűjtés tervbevételétől a most kezünkbe lévő első járási kötetnek a megjelenéséig tartott. Ennek főbb állomásai a következők: Kipróbálták a kérdőívek alkalmasságát, és a helyszíni munka során tisztázták a vitatott kérdéseket. Ezt követően önkéntes mozgalom keretében elkezdődött a terepmunka, de „A nagy lelkesedéssel elkezdett, s a megye legtöbb községére kiterjedő gyűjtés 1968-ban leállt”. Az önkéntes gyűjtők ügyszeretetét elismerve és tisztelve is úgy vélem, bekapcsolásuk a gyűjtőmunkába igencsak elnyújtja a munkának ezt a fázisát, emellett állandó ellenőrzésük, oktatásuk stb. sok energiát köt le. És akkor még nem is beszéltem a gyűjtőtáborok szervezésének pénzügyi kiadásairól. A szerkesztők a kötet megjelentetését pénz híján reménytelennek látták, így a gyűjtéseket tartalmazó dossziék a Győr-Sopron Megyei Xantus János Múzeumba kerültek. Másfél évtizedig tartó kényszerű szünet után Unti Mária, a győri Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola tanára kapott megbízást a gyűjtés újraszervezésére. Erőfeszítései két évig (!) a már összegyűjtött anyag megtalálására, számbavételére, az elkallódott térképek pótlólagos beszerzésére, munkatársak megnyerésére irányultak. Az anyag áttekintése után kiderült, hogy a gyűjtés szinte minden faluban kiegészítésre szorul, sok esetben célszerűbb előlről kezdeni. 1985 májusában (!) szakmai tanácskozás keretében találkoztak a munkára vállalkozó munkatársak (tanárok, muzeológusok) az országos gyűjtés irányítóival, Ördög Ferencsel, Balogh Lajossal. A következő években a pótgyűjtések, az ellenőrzések élveztek elsőbbséget, de elkészültek a kataszteri térképek névanyagának leírásai is. Az 1980-as évek végére a Soproni járás néhány faluján kívül mindenütt lezárult a gyűjtés és ellenőrzés szakasza. Elkészült a Győri és a Mosonmagyaróvári járás kéziratának jelentős része, és 1997-re a Kapuvári járás teljes anyaga. (Itt jegyzném meg, hogy a járasok nevét az 1984. évi szabálmódosítás óta a kötetben írtakkal ellentétben nagybetűvel kezdjük.) A megyei tanács művelődési osztálya 1989-ig szerény tiszteletdíjat biztosított az elvégzett munka honorálására. Az évenkénti pályázatok sem jártak sok eredménnyel. A kedvezőtlen pénzügyi helyzet jellemzése is egyben, hogy a közismerten pénzsűkében levő Magyar Nyelvtudományi Társaság volt a szerkesztők, közlétevők segítségére a kéziratok tiszteletdíjának kifizetésében. De ezzel függ össze az is, hogy a megye helyneveinek megjelentetését a közlétevők a korábbi általános(abb) gyakorlattal ellentétben a régi járasok szerint képzelik el, mert így egy-egy volt közigazgatási egység névanyaga kisebb költséggel adható ki. (Sajnos, nemcsak itteni jelenség, hogy a rendszerváltás óta nincs gazdája a munkának.)

A mintegy 30 évig (!) húzódozó gyűjtés miatt a Kapuvári járás kötetének névanyaga nem homogén. (Miként nem lesznek azok a később, de remélhetőleg mi-

nél hamarabb megjelenő más Győr-Moson-Sopron megyei járási kötetek sem.) A gyűjtések nagyobb része ugyanis a 60-as, 70-es évek fordulóján keletkezett. Az 1989-es ellenőrzés során ezekből az ekkor is ismerteket felvették, és újakkal egészítették ki a névanyagot. Kapuvár és Vásárosfalu névanyagának felgyűjtése és ellenőrzése viszont már a rendszerváltás után történt, a névanyag e helységeiben a legújabb változásokat is tükrözi. Ezekhez két megjegyzés is kívánkozik. 1. A szatmári járások névanyagának közzétételkor mi is támaszkodtunk a korábbi, főként az 1960-as évekbeli, zömmel hallgatói gyűjtésekre. Igaz, egyenetlenségük miatt sokszor csak emlékeztetőnek használhattuk őket, de adataikat (a megfelelő megjegyzéssel) mindig felvettük a névtárainkba (vö. KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen, 1984; JAKAB LÁSZLÓ-KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Nyírbátori járás földrajzi nevei. Nyírbátor, 1987; KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Mátészalkai járás földrajzi nevei. Debrecen, 1989; KÁLNÁSI ÁRPÁD-SEBESTYÉN ÁRPÁD, A Csengeri járás földrajzi nevei. Debrecen, 1993). A helynevek kihalása az utóbbi évtizedekben ugyanis annyira felgyorsult, hogy adatközlőink gyakran már csak bizonytalanul emlékeztek (emlékeznek) a korábban még jól ismert nevekre, vagy éppen már teljesen kivesztek a falu kollektív tudatából. De arra nem gondoltunk, hogy kihagyjuk őket az adattárból. (Ilyen alapon a forrásokban található, mára kihalt neveket sem vehetnénk fel a gyűjteményekbe.) Sok igen értékes régi névvel lettek így gazdagabbak adattáraink. 2. A rendszerváltás utáni ellenőrző pótgyűjtést nemcsak Kapuvárott és Vásárosfaluban (i. m. 10), hanem más településeken is célszerű lett volna elvégezni. Az ilyen ellenőrzések elmulasztásával ugyanis egyenetlenség forrásává válhatnak az újabb helynévi gyűjtemények. Csak utalnék rá, hogy a Csengeri járás névanyagának közlésekor mi is szembesültünk ezzel a problémával. De célszerűnek tartottuk közvetlenül az anyag nyomdába adása előtt az egész járásban elvégezni a pótgyűjtést. Ez nálunk főként a hivatalos utcanevekben beállt változásokra, a termelőszövetkezetek helyébe lépő új gazdasági társulások számbavételére terjedt ki (KÁLNÁSI-SEBESTYÉN, i. m.).

A kapuvári járás mai (és történeti) helyneveit tartalmazó adattár névanyagának közzététele a dunántúli megyei, illetve járási helynévgyűjtemények mintájára történt, azok szerkesztési, anyagközlési gyakorlatát követi. „Kötetünk mindenekelőtt adattár, s mint ilyenre, rá is meghatározott közlési elvek vonatkoznak: szűkszavúság, más földrajzinév-kötetekben megszokott rövidítések használata, de megtalálhatók benne a névre vonatkozó legfontosabb népi adatok, megjegyzések is” (i. m. 11). Más dunántúli kötetekhez hasonlóan ez az adattár is tudományos célra készült (i. m. 13). De a helynévgyűjteményeknek a honismereti szakkörökben, a helyi közművelődésben, az iskolai oktatásban történő felhasználásáról bizonyára ennek a kötetnek a szerkesztői sem akartak lemondani. A helyi érdeklődés nemcsak a gyűjtőmunkába való bekapcsolódás szintjén nyilvánulhat meg, az elkészült adattárak a településeken is közkézen foroghatnak, egy-

aránt elmélyítve ezzel a településről szóló ismereteket és a lokálpatriotizmus szellemét. Igaz, ez egy kicsit bővebb terjedelem, jobb áttekinthetőség, a folyamatos olvasást nehezítő rövidítések kisebb száma esetén hatékonyabban valósulhatna meg. (Ez azonban a szándékon túl nem utolsósorban pénzkérdés is.)

Az adattár első bekezdésében a helységgel kapcsolatos információkat találjuk: a község népi neve, a *hol*, *honnan*, *hová* kérdésre felelő és az *-i* képzős alakkal. A településekre és a lakosság lélekszámára vonatkozó adatok az 1973. évi állapotokat mutatják (!), de talán célszerű lett volna a jelenlegi lélekszámot is közölni. Itt szerepelnek a település nevére vonatkozó népi magyarázatok és az esetleges falucsúfolók is. A második egység a belterület neveit, a harmadik pedig a külterületét tartalmazza. A sorszám után következik az objektum népi neve, illetve ha van, ennek változata (változatai). Csak helyeselni lehet, hogy a már megjelent dunántúli névgyűjteményekhez hasonlóan ebben a kötetben is találunk bizonyos történeti névanyagot. Így bekerültek a kötetbe a múlt század közepén készült első, illetve az e század elejéről származó kataszteri térképeknek és Pesty névgyűjtésének adatai. (Kár, hogy ez utóbbiak a helytakarékosság miatt Pesty adatközlőinek magyarázatai nélkül.) A szerkesztők felhasználták a Magyarország földrajzinév-tára II. megyei kötetét is. De nem egészen értek egyet azzal a megoldással, hogy az itt közölt adatokat csak „mintegy előhívó, emlékeztetfelidéző anyagként” hasznosították (i. m. 11). A földrajzinév-tár adataival kapcsolatban lehetnek fenntartásaink. Több esetben pontatlanok, nem létező „hivatalos” névalakot rögzítenek, vagy éppen olvasati hibákat tükröznek stb. De szelektálni, illetve a megkérdezett adatközlők (név)ismeretére bízni, hogy belőlük mi kerüljön be az adattárba, talán nem a legszerencsésebb megoldás. Hiszen előfordulhat, hogy mégis élnek az így kihagyott (hivatalos) nevek. De ha csupán annyi hasznuk lesz, hogy a hivatalos szervek névadó tevékenységére vonatkozóan nyerünk így adatokat, már akkor is megéri ennek az anyagnak a teljes (és betűhív) közlése. — A bel- és külterület névanyaga a korábbi gyakorlatnak megfelelően folyamatos számozással következik, csupán új bekezdéssel különül el némiképp. A nevek *hol* vagy *hová* kérdésre felelő ragos alakjai (ebből a kötetből is) hiányoznak. Pedig ennek olykor a névség megállapításában is szerepe lehet: *Kert alja: alá* vagy *aljára*. Nem mindegy. De a közétevéők (gyűjtők?) néhol takarékosan bántak a névmagyarázatokkal is. Jó lett volna olvasni, hogy miről kapta nevét a *Telefonos álé*, *Boldogasszony-eger*, *Műszaki álé*, *Bombatöcsér álé*, *Fekete-derekak* (Kapuvárról véve a példákat). Ennek hiányában a névadó motívumra csak a névből következtethetünk. Másutt a kellesténél is szűkszavúbb a magyarázat: *Borek álé*: Egy volt tisztartóról nevezték el. (Miért? Ő használta, csináltatta?), *Markó-sarok*: Egy Markó nevű erdésről kapta a nevét. (Miért?) Annak bizonyítására, hogy a névhez fűzött magyarázat nélkül a névadó motívumról a név nem mindig árulkodik, álljon itt néhány példa. A *Gyura Vendel dombja* (1/310) akár a tulajdonosról is kaphatta volna a nevét,

pedig kivégzőhely volt, ahol őt végezték ki utoljára. *Dudás keresztfája* (1/301): „Azért állították, hogy a jégverés ellen megvédje a határt. Az egyik Dudás család földjének a végében állt”. (Célszerű lett volna hangsúlyozni, hogy nem azonos (?) a belterületen levővel: 1/49.) *Kender-tábla* (1/253): A mellette levő kendergyárról kapta a nevét. *Vitéz-telkek* (1/328). Arra gondolhatnánk, hogy (miként másutt az országban) a vitézi érem tulajdonosai kapták. Pedig nem. Gúnyos elnevezés, a pártbizottsághoz közelálló nyugdíjasok kapták. Micsoda különbség! A hivatalos nevek alakváltozataival több esetben is „takarékosan” bánik a gyűjtemény. A *Dózsa György utca* (Kapuvár) csak ebben az alakban él? Nincs *Dózsa utca*? De az sem tűnik valószínűnek, hogy a *Rákóczi Ferenc utcá*nak csak a 4/10 esetében van meg a rövidebb *Rákóczi utca* változata, a többinél (1/128, 155, 7/16, 15/19, 31, 53) pedig a teljes hivatalos névforma élne. Van, ahol az objektum és a név viszonya tűnik problematikusnak. A beledi *Rákóczi Ferenc utca* háromszor szerepel az adattárban és a névmutatóban (15/19, 31, 53). Ez a neve a *Vasút utcá*nak, a *Fő utcá*nak és a *Páli utcá*nak. Az első és utolsó utcarész (Ur), a *Fő utca* pedig utca. Vagyis az egészet hivatalosan *Rákóczi Ferenc utcá*nak nevezik. A *Fő utca* azonban akkor ennek is csak része. Vagy egyenértékese a hivatalosan *Rákóczi Ferenc utcá*nak nevezett utcának? Az (U) rövidítés azt sugallja, hogy igen. Esetleg mi lehetett volna a megoldás? A *Rákóczi Ferenc utcá*t önálló objektumként felvenni, amely korábban három egységből állt. Feltehetőleg a lakosság ma is így tekinti, de a hivatal névadó tevékenységével egynek nyilvánította. A *Fő utca* hivatalos névformájának a *Rákóczi utca* van megadva, a névmutatóban azonban a *Rákóczi Ferenc utca* szerepel, ott a *Rákóczi utca* utáni sorszámok nem utalnak rá, hogy Beleden is van ilyen nevű utca. — Egyébként az adattárhoz csatlakozó névmutató nagyon hasznos egysége a kötetnek, amelynek terjedelme pontosan annyi, mint az egész adattaré (75–108). A korábbi gyakorlatnak megfelelően a névmutatóban köznyelvi formában találjuk meg a népi neveket is. A névmutató nemcsak a helyneveket (történeti, népi, hivatalos), hanem a földrajzi közneveket, illetve az összetett helynevek névrészeit is tartalmazza. Az utóbbiak különösen a helynévi alapelemek szóföldrajzi vizsgálatához nyújthatnak értékes anyagot a kutatóknak. Közöttük igen sok olyan közszóval találkozunk, melyek az ország keleti végében is gyakori névalkotó tényezők, így pl. az *éger*, *berek*, *erdő*, *fa* (KÁLNÁSI–SEBESTYÉN, A Csengeri járás földrajzi nevei 539–44). A tájra, a természeti környezetre utal a Szatmárban ismeretlen *hany* ’mocsár’ közszó. A szerkesztők szándéka, hogy a földrajzi köznevek szójegyzékét és értelmezését az egész megyére vonatkozóan az utolsó járási kötetben teszik majd közzé. De a névmutatóból ennek jellegére, tartalmára már most is következtethetünk.

Az adattárban szereplő neveket fonematikus hangjelöléssel közlik. Jelölték a zárt *ë*-t, a mássalhangzók kiesését, hosszúságát, rövidülését, az *l*-ezést. Bár ma a nyelvjárások változásával egyre több hangtani változata él egy időben ugyan-

nak a névnek, elsősorban az idősebb nemzedék kiejtésének visszaadására törekedtek. Sajnos ezzel korlátozták a névszociológiai jellegű vizsgálódás lehetőségét. Nem tartom valószínűnek azonban, hogy a Kapuvárról adatolt két *Dudás keresztfája* közül a külterületen levőt *Dudás keresztfája* (1/301), a belterületit *Dudás keresztfája* (1/49) alakban ejtenék. A részadattárakba beillesztett térképek jók, esztétikus kivitelben készültek. Csak a legfontosabbakat tartalmazzák: a kül- és belterület határvonalát, a fő közlekedési utakat a nagyobb vízfolyásokat stb. A belterületi térképek az utcák vonalvezetését azonban csak néhány településnél mutatják (Vitnyéd, Gyóró, Beled és erősen vázlatosan Kapuvárnál), a többinél ez hiányzik.

Az ismertetés végére kívánczok néhány megjegyzés: Úgy tűnik, a helynévgyűjtésben az utóbbi években tapasztalható megtorpanás nem átmeneti jelenség, hanem immár tartósnak nevezhető állapot, amely kétségessé teszi, hogy az 1960-as években szervezett keretek között elkezdett munka továbbfolytatódik-e egyáltalán. Azt gondolhattuk volna, hogy a rendszerváltás után a népi kultúrának ezekre a felbecsülhetetlen értékeire is nagyobb figyelem irányul. A pénz, helyesebben a pénztelenség azonban itt is döntő szerephez jutott. Talán még azt is mondhatjuk, hogy amíg korábban egy-egy ügyszerető vezető elvtárs megnyerése biztosította a szükséges támogatást (távol álljon tőlem, hogy indokolatlan dicséretüket zengjem), az új viszonyok között a kétségtelenül nehéz gazdasági helyzetben a pénzforrások elapadtak. Emiatt a jelen kötet megjelentetéséhez is több helyről kellett összegyűjteni a kiadáshoz szükséges pénzt. Erre utal a kötet elején található kisebbfajta lista is, amely a támogatók nevét sorolja fel. De a nyilvánvaló anyagi gondok mellett a tudományos közhangulat (meg)változása sem kedvez az ügynek. Korábban inkább olykor a „*Fogjuk meg, oszt vigyétek!*” kitekért (népi) bölcsesség érvényesülését tapasztalhattuk azok részéről is, akiknek feladatuk lett volna (lenne) ennek a munkának a szervezése, irányítása. Mostanában azok is hallatják elmarasztaló hangjukat, akiknek nem sok közük volt (van) ehhez az üggyhez. Mit nekik Kniezsza, Bárczi, Szabó T. Attila vagy Kálmán Béla tudományos felfogása! (Vö. HAJDÚ MIHÁLY: NÉ. 18: 129). De olvashatunk olyan véleményt is, hogy a sok feldolgozatlan helynévi adat(tár) csak zavar bennünket, hiszen a gyűjtő-kutató, ha nem kezdi el azonnal anyaga tudományos feldolgozását, elfelejti a nevekkal kapcsolatos információkat. Így „Olyan megfigyelések is elveszhetnek e mulasztás miatt, amelyeket lehetetlen pótolni” (SZILÁGYI: BUKSZ. 4: 429–30). Ez bizony akkor is így van, ha azonnal hozzálátunk a több ezernyi saját magunk által összegyűjtött adatmennyiség feldolgozásához. (Szeretném látni azt a káptalanfejű szakembert, aki összegyűjtve egy járás kb. 7-8 ezer helynévi adatát, használhatóan emlékszik a legapróbb részletekre is. Én nem tudtam ennek az „igénynek” megfelelni, de úgy vélem, mások sem.) Többek között ezért kell minél több információt tartalmazó adattárakat készíteni. Meg azért, hogy esetleg ötven vagy száz év múlva is használhas-

sák majd a kutatók. Mert remélhetőleg a világ (és a tudomány) nem fog jelenkorunk nyelvészeivel véget érni. A névtudomány fejlődésének akadályát látni az egész országra (a magyar nyelvterület egészére) kiterjedő gyűjtőmunka folytatásában, önmagáért beszél. Milyen jó, hogy a finn névtudomány művelői nem hittek ennek a náluk bizonyára fel sem vetődő (ál)bölcsességnek. Hol lenne most a példaértékű Finn Névtani Archívum? E munka felbecsülhetetlen értékéről joggal írja egyik méltatója: „Mindenféle névtani munka előfeltétele, alapja a minél szélesebb körű, megbízható adattár, névgyűjtemény. Ilyen magas színvonalú központi gyűjtemény a Helsinkiben levő Finn Névtani Archívum” (HOFFMANN: MNyj. 25: 79).

Ezért is örülök a megjelent szerény kötetnek. Fentebbi észrevételeimmel semmiképpen sem a lelkes kis szerzőgárda kedvét akarom elvenni a munkától. Csupán néhány viszonylag könnyen kiküszöbölhető hiányosságra szándékoztam felhívni a figyelmet, hogy az újabb kötetek minél hamarabb és minél hasznosíthatóbb formában kövessék a most megjelent elsőt. Bizonyítva ezzel, hogy a fenti vélemények ellenére a „karaván halad”.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

K. FÁBIÁN ILONA, **A Váradi Regestrum helynevei.** Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13. Szeged, 1997. (165 lap + 2 térképmelléklet)

Korai szórványemlékeink rendszeres, monografikus feldolgozása elengedhetetlen feltétele annak, hogy nyelvünk történeti fejlődésének ívét világosan láthassuk. A szórványadatok vizsgálata lehetővé teszi az ómagyar kori magyar nyelv hangtani, morfológiai viszonyainak elemzését, és a szöösszétételek, szintagmák grammatikai szintjének ismerete tovább viszi a kutatást a szöveg, a szövegemlékek szintje felé is.

Árpád-kori okleveleink rendszeres, nyelvészeti szempontú feldolgozásai közül az alábbiakat emelhetjük ki: MIKOS JÓZSEF a székesfehérvári johannita adománylevél szórványait (MNy. 31 [1935]: 152–67, 243–58, 288–309); PAIS DEZSŐ a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű oklevelének helyneveit dolgozta fel (MNyTK. 50. sz. [1939]). Az 1211. évi tihanyi összeírás (MNyTK. 58. sz. [1941]) helyesírási és hangtani vizsgálatát GÁCSER IMRE végezte el. GYÓNI MÁTYÁS nevéhez a görög nyelvű szórványok vizsgálata fűződik (A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp., 1943). KNEZSA ISTVÁN pedig az 1156. évi dézsmajegyzék (Századok 73 [1939]: 167–87), illetve az 1111. és

1113. évi zabori oklevél (MNy. 6 [1947–49]: 3–52) szórványait; SZABÓ DÉNES az 1138. évi dömösi oklevél helyneveit (MNyTK. 85. sz. [1954]) dolgozta fel. A fenti munkák tapasztalatait is felhasználva BÁRCZI GÉZA készített először e témában valódi monográfiát „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” (Bp., 1951) címmel. Klasszikussá vált munkájának alaposságával mintát teremtett a későbbi feldolgozó monográfiák sora számára.

A Várad Regestrum történeti és nyelvtörténeti szempontból egyaránt rendkívüli jelentőségű, a középkori oklevelekkel rokon természetű forrásunk, az „Árpád-kori jog-, társadalom-, művelődés- és nyelvtörténetünk egyik legbecsebb emléke” — írja róla a legfontosabb nyelvemlékeinket áttekintő Ómagyar olvasókönyv (Szerk. JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ. Pécs, 1929. 81). A Regestrum 389 jogesetet tartalmaz latin nyelven. A benne előforduló hely- és személynevek száma jóval több, mint az eddig feldolgozott szórványemlékekben összesen. A Regestrum fontosságát az is mutatja, hogy számos olyan helynevet tartalmaz, amelynek első előfordulása ebben a nyelvemlékben található meg, s nem kevés azoknak a helyneveknek a száma sem, amelyeket egyedül ebből a forrásból ismerünk.

A helyneveket, helynévi szórványokat tartalmazó nyelvemlékek feldolgozásának szerves része kell, hogy legyen a nevek lokalizálása, helyhez kötése. Az összeírás latin és magyar (kétnyelvű) kiadásában KANDRA KABOS tett kísérletet először e feladat megoldására (A Várad Regestrum. Bp., 1898). Megállapításait az elmúlt száz év tudományossága jórészt elfogadta, több részletét azonban módosította. Az adatok többségének datálását, a lokalizáció pontosítását KARÁCSONYI JÁNOS és BOROVSKY SAMU végezte el (Az időrendbe szedett várad tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt. Bp., 1903). A helynévi adatok helyhez kötésének tökéletesítésében később MARJALAKI KIS LAJOS (MNy. 21 [1925]: 47–9), MIKESY SÁNDOR (MNy. 44 [1948]: 64–5), SZÜCS JENŐ (Történelmi Szemle 35: 41), és GYÖRFFY GYÖRGY (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp., 1964–1998) járt élen.

K. FÁBIÁN ILONA e fent említett dolgozatok elemzési szempontjaira és eredményeire támaszkodhatott akkor, amikor a Várad Regestrum XIII. század eleji (1208–1235) helynévanyagának 1550-ből ránk maradt (Fráter György által Kolozsvárott nyomtatott) kiadásának nyelvészeti feldolgozására vállalkozott.

A nyelvemlékkel kapcsolatos kutatási eredményeit K. FÁBIÁN ILONA több fórumon publikálta: a Regestrum általános ortográfiai sajátosságainak vizsgálati eredményeit tette közzé 1989-ben (Névtudomány és művelődéstörténet. Szerk. BALOGH LAJOS és ÖRDÖGH FERENC. Zalaegerszeg, 1989. 349–51), majd konkrét névanyagon (a *g*, *gy* kezdőbetűs helyneveken) mutatta meg e jellegzetességeket (Acta Acad. Paedagogicae Szegediensis, Series Lingu., Litt. et Aest. 1987–1988. 23–7). A feldolgozás néhány szócikkét tette közzé „A Várad Regestrum néhány helynevéről” című tanulmányában (NÉ. 17 [1995]: 94–8), illetve a

„Mutatvány a Váradi Regestrum helyneveinek elemzéséből” (MNy. 92 [1996]: 501–4) című dolgozatában. Az V. Magyar Névtudományi Konferencián tartott s időközben nyomtatásban is megjelent előadása szintén e témakörből merített („Néhány népnévi eredetű helynév a Váradi Regestrumban” Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai. Miskolc, 1995. augusztus 28–30. Szerk. B. GERGELY PIROSKA és HAJDÚ MIHÁLY. Budapest–Miskolc, 1997. 253–8).

K. FÁBIÁN ILONA 1996-ban megvédett kandidátusi értekezését is a Váradi Regestrumnak szentelte (A Váradi Regestrum helynevei. I. (A–C) Szeged, 1994). A disszertációban a szerző az A–C betűkkel kezdődő (a Regestrum alig ötödét kitevő) helynevek komplex nyelvészeti elemzésére vállalkozott: a szócikkek első bekezdésében a lokalizáció, a másodikban az etimológia, a harmadikban pedig minden „egyéb” (összetételek, szótövek, képzők, jelek, ragok, helyesírás, kiejtés) megtárgyalására kerített sort. Az itt ismertetett könyv ennél bővebb abból a szempontból, hogy a Regestrum minden helynevét tartalmazza, ám szűkebb abban a tekintetben, hogy a szócikkek három bekezdése közül csupán az első, a földrajzi nevek lokalizációját tartalmazó rész kapott benne helyet. A helynévi adatok lokalizálását elsődleges feladatának tekintő munkák jelentősége azért különösen fontos, mert bármilyen természetű történeti névtani elemzés kiindulópontja a lokalizálás, hiszen a különböző alakú és datálású névadatoknak egy-egy denotátumra való vonatkoztatása teremtheti meg az alapját bármilyen hangtani és alaktani fejlődési sor felrajzolásának, minden megalapozott etimológiának. A szerző egyrészt a nyelvészeti feldolgozó munkához ad tehát „nyersanyagot”, de munkája a történettudomány számára is fontos, hiszen az adatok azonosítása e téren is elengedhetetlen feltétele megalapozott hasznosításuknak. Nem véletlen tehát, hogy a könyvet a szerző „mint történeti földrajzi jellegű alkotás”-t (12) minősíti, s hogy a Szegedi Középkortörténeti Könyvtár sorozatának egy darabjaként látott napvilágot.

A forrással korábban foglalkozó kutatók 600 körülire becsülték az összeírás helynévi adatainak számát. K. FÁBIÁN a Regestrum adatainak sikeres lokalizálása után a névanyagot a megállapított denotátumok alapján rendezi szócikkekbe. Ennek eredménye az a 711 önálló szócikk, amely tehát azt mutatja, hogy a szerző ennyi önálló települést azonosít; s habár véleménye szerint ez a szám „a valóságos értéktől már aligha állhat messze” (20), mégsem tekinti e megállapítást teljesen véglegesnek.

Az adattár a névadatokat betűrendben közli. Címszóként a szerző a datálás szerinti legkorábbi névadatot szerepelteti betűhív formában. A szórványadatok betűhív közlésétől csak abban tér el, hogy a néhány eredeti kisbetűs névkezdés helyett nagybetűvel írja a nevet. A névváltozatok datálásában a szerző KARÁCSONYI–BOROVSKY-féle időpont-megállapításokat veszi alapul, s ez határozza meg a szócikken belüli sorrendet. Minden adat után kerek zárójelben szerepel a névváltozat forrás által megadott latin minősítésének magyar fordítása.

Elég gyakran előfordul azonban, hogy az ómagyar kori forrásanyag szövege erre nézve nem ad eligazítást. Ilyen esetekben a szerző szögletes zárójelben közli saját besorolását. Ezt követi a jogeset sorszáma, amelyben a névalak előfordult.

A munkát felhasználni kívánó kutató tájékozódását azzal is igyekszik megkönnyíteni K. FÁBIÁN ILONA, hogy a dolgozatban az alakváltozatokra és a javított névalakokra egyaránt utalószóval hívja fel a figyelmet, illetve felsorolja azokat a forrásokat is, amelyekben az azonosított településekre vonatkozó egyéb, a Várad-i Regestrumon kívüli, további adatok találhatóak.

Ezután az adott névvel jelölt település helyének azonosítása, megállapítása következik, ahol a szerző véleményétől esetlegesen eltérő nézetek is helyet kapnak. A szócikket a helység mai magyar — az ország határain kívül lévő települések esetében az idegen — nyelvi megfelelője zárja az ország, illetve a megye megjelölésével.

A Regestrum helynevei 43 Árpád-kori vármegye és várispánság területén fordulnak elő. A monográfia nagy értéke az a két térképmelléklet, amely megkönnyíti a térbeli tájékozódást. Ezekon kizárólag azok a települések szerepelnek, amelyek lokalizációja teljesen biztos vagy nagy valószínűséggel az. Az egyik térkép az egész Kárpát-medencét ábrázolja, a másik pedig a helynevek sűrűsödési helyét (nagyjából a Tiszántúlt és a Tisza mellékét) kinagyítva mutatja. Az adattárban a települések sorszáma után tett * utal arra, hogy a kérdéses földrajzi objektum nem szerepel a térképeken. A településeket a dolgozat szócikkeinek sorszáma jelzi a mellékleteken. A 711 helynévi adat közül 619-nek (az egész anyag 87%-ának) sikerült a pontos, vagy elfogadható, valószínűsíthető lokuszát megtalálnia a szerzőnek.

Amikor a kutató bármilyen nyelvemlékünket vizsgálata alá vonja, tisztában kell lennie azzal is, hogy annak nyelvészeti felhasználásában milyen tényezőket, körülményeket kell figyelembe vennie. K. FÁBIÁN ILONA szerint a Regestrumnak „az eredetihez képest 300 évvel későbbi kiadása megbízható alapot nyújt a XIII. század első fele magyar nyelvi jelenségeinek vizsgálatához” (Névtudomány és művelődéstörténet. Zalaegerszeg, 1989. 349–351). Óhatatlan azonban, hogy a szövegben előfordulhatnak olyan névalakok is, amelyek a hibás nyomdai szedésnek, a félreolvasásnak estek áldozatul. K. FÁBIÁN ILONA azt is vállalta, hogy az általa rontottnak gondolt — s nem is kevés számú — alakot javított formában közölje.

Az ómagyar kori nyelvi adatokat tartalmazó oklevelek feldolgozása nehéz feladat elé állítja a kutatót akkor, amikor a vizsgálatok egyik első adódó kérdésésként azt kell megválaszolnia, hogy mi tekinthető valódi, a maga korában élő helynévnek, és mi nem. Az elemzések megkezdésének alapfeltétele, hogy elkülönítsük a személyneveket a helynevektől. E problémával találjuk szembe magunkat az Abaúj vármegyei *villa Alexandri* (‘Sándor faluja’, 24), az Abaúj–Borsod megyei vonatkozású *praedio Martini* (‘Márton prédiума’, 93) és a Békés

vármegyei *insula Myscae* ('Miska szigete', 95) névadat esetében. Az első adatról azt állapítja meg a szerző, hogy „a *villa* szóval összetett személynévек tapasztalat alapján rendre szilárd helynévi megnevezéseknek mutatkoznak” (24). A történész SZABÓ ISTVÁN ezt írja a *villa* szóról: „A klasszikus latinságban előbb nem falut értettek alatta s csak az idők folyamán alakult ki ez a jelentése. Nálunk már kezdetől fogva falut jelentett, s más jelentése nem is volt. Így a történeti források villája pontosan fedi a magyar falu fogalmát. Törvényeink szövegében nem is lehet a falunak más megjelölésével, mint a villával találkozni” (A falurendszer kialakulása Magyarországon. (X–XV. század). Bp., 1966. 36). A *villa* latin nyelvű kifejezés tehát valóban utalhatott lakott helyre, falura, ám hogy a település magyar nevében helyet kapott-e ennek *-falva* megfelelője, az nem törvényszerű. Ennek eldöntése akkor okoz különösen nagy gondot, amikor a *villa* genitivusos személynévhez kapcsolódik: A téma avatott szakértője, a *falu* utótagú helynevek monográfusa KÁZMÉR MIKLÓS erről a kérdésről a következőket állapította meg: „A középkori forrásokat publikálók vagy feldolgozók igen gyakran egy *villa* + genitivusos személynév szerkezetből magyar személynév + *falva* helységnevet rekonstruálnak... Ezeket a konstrukciókat adattáram nem tartalmazza, ugyanis nem láttam biztosítékát annak, hogy ezek valóban *-falva* utótagú helységnevek lettek volna. A *villa* + genitivus-féle szerkezet igen gyakran egyéb típusú helységnév adattárában is szerepel... Ha a latin szerkezet után magyar *-falva* adat következik, akkor természetesen a latin adatot is figyelembe vettem (A »falu« a magyar helynevekben. (XIII–XIX. század). Bp., 1970. 53)”. KÁZMÉR tehát csak akkor fogadja el a *villa* + genitivusos szerkezetet kétségtelenül *-falva* utótagú településnévnek, ha annak később valóban létezett ilyen, magyar nyelvű adata, hiszen az ómagyar kor jellegzetes településnévformája a puszta személynévből metonimikus úton született helynév. A jogos bizonytalanságot elmélyítik bennünk azok a szerkezeti változások, amelyek a településnevek körében a *-falva* utótaggal való nem ritka bővülést mutatják.

A másik két esetről azt mondja a szerző, hogy „bizonytalan, hogy megszilárdult helynév volt-e, vagy csak alkalmi, az éppen akkori tulajdonosra utaló megnevezés” (93). A *praedium* eredetileg földesúri gazdasági telepet jelölt, s lakói házas-földes rabszolgák voltak, s jelentékeny volt a szerepe a magyar falurendszer kialakulásában. „A XI–XIII. századokban a faluszerűen önálló nevet viselő, körülhatárolt, lakott, egyidejűleg vagy utóbb kétségtelenül faluval egyértelmű települések körülbelül 45–50 százaléka az oklevelekben a *prédium* köznevet viselte, s arányuk még a XIII. század első felében is körülbelül 30 százalék volt” (A falurendszer 48). Az alkalmi vagy megszilárdult megnevezés kérdésének eldöntése nem egyszerű, ám tisztában kell lennünk azzal, hogy bizonyos adatoknak a Várad Regestrumban való egyszeri előfordulása nem jelenti azt, hogy azok nem tölthették be akár viszonylag rövid ideig is a tulajdonnévi értékű hely-

név szerepét. (A már említett *insula Miskae* adat denotátumával esetleg azonos lehet a Pesty-féle összeírás egy adata, a Bihar megyei Nagyarsány településről: *Miskarét*, amelyet a következőképpen határoztak meg: „Korábban kákát sást teremtett nagy területen feküdt rétség volt s vizét részint az eső s hóvizből vette, részint a Körös kiáradásaikor a Fenyés érből vette. Most nagy része, a víz leszaradván róla, kopár haszonvehetetlen” (Bihar vármegye II. Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864. Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN és KIS TAMÁS. Debrecen, 1998. 380).

Azt, hogy milyen szerepe van e nyelvemlékünknek egyes települések, helyek első vagy éppen egyetlen említésében, jól mutatja az Árpád-kori Bihar vármegye településeinek adatolása. Az összeírás 711 önálló helyneve közül e megyére 156 szócikk, vagyis a lokalizálható helyek névadatainak 22%-a vonatkozik. Ezek közül 128 falu (82%) megtelepedésének első nyoma, legkorábbi írásos említése a Regestrumhoz kötődik. Az összeírás összes helyneve közül 71 (10%) soha többé nem szerepel írott forrásokban, tehát egyedi előfordulású; s 22-ről (3%) megállapítható, hogy további középkori adatai nincsenek. A fenti két csoport (a soha többé, ill. a középkorban többé nem szereplő) Bihar megyei adatok között (156 = 100%) való előfordulását vizsgálva megállapítható, hogy arányuk itt 22 (14%), amely szinte pontosan megfelel a Regestrum egészében megállapított arányoknak.

Az egy alkalommal előforduló névadatok lokalizálása különösen nehéz, nem egy esetben megoldhatatlan. Ilyen esetekben a szövegkörnyezetben esetlegesen előforduló egyéb helynevek jelenthetnek támpontot, ha azok helyhez kötése biztonsággal elvégezhető.

Azokat az adatokat, amelyek az 'egy bizonyos helyről való' jelentést hordozták, s genitivusos személynevet tartalmaztak, grammatikai szerkezetként közli a szerző (1214: *de ponte Capan* 'Cepán hídjából való' [45], 1217: *de monasterio Gabrielis* 'Gábriel monostorából való' [66], 1234: *de predio Iouse* 'Józsa prédiúmáról való' [82], 1219: *de villa Marcusy* 'Marcusius falujából való' [92]), tehát az adat utáni zárójelben nem az objektum minősítését adja meg, hanem lefordítja a szerkezetet. Ezt úgy is értelmezhetjük, hogy K. FÁBIÁN kellő óvatosságot mutatva nem vállalta annak eldöntését, hogy mi lehetett a korszakban használatos névalak: mi számít minősítésnek, és mi tekinthető a név testének. Talán kiolvashatjuk a szerző állásfoglalását e kérdéstről a kandidátusi értekezéséből, mivel azonban a dolgozat csupán az *A–C* kezdőbetűs helyneveket tartalmazza, így a fenti adatok közül csupán a *de ponte Capan* 'Cepán hídjából való' (1214) adat található meg benne (142–4), s az erről írottakból vonhatunk le következtetéseket. Címzői minőségben a *Capan* van kiemelve, s ez azt jelenti, hogy ezt az elemet tekinti helynévnek. Elemzésében megállapítja, hogy a településnév „puszta személynévből keletkezett magyar névadással”. A fenti adatok által jelölt helyek később *Csépán* (1332–7/Pp. Reg: *Chepani*, v. [Gy. 1: 607]),

Gáborján (1217/550: *Gabrielis*, mon. [Gy. 1: 618]), *Józsa* (1794: pars praedii Szent György nunc *Jozsa* nuncupata [MúzKur. 4/7. sz. 26]) és *Márkos(i)* ([1163–73]>520k.: *Markus*, v. [Gy. 1: 642], 1219/550: *Marcusy*, v. [Gy. 1: 642]) névvel éltek tovább.

A Regestrum helynévi adatainak legnagyobb része (491) a *falu* földrajzi köznévi minősítéssel szerepel, a *település* kategória ehhez képest elenyésző számban (39) fordul elő. Jelentős mennyiségben található még *falusiakat* (19), *földet* (15), *megyét* (13) megnevező szócikk, de számos más minősítésű (*prédium*, *provincia*, *apátság*, *vár*, *folyó*, *völgy*, *hegy* stb.) névadat is előfordul.

Sokszor nehezíti a kutató dolgát több azonos hangalakú, ám különböző denotátumra vonatkozó névadat megkülönböztetésének szükségessége, vagy éppen több különböző hangalakú, ám azonos földrajzi objektumot jelölő adat egy szócikkbe sorolása. Jelentős az olyan szócikkek száma (56), amelyek több azonos megnevezésű, de különböző minősítésű, így különböző objektumokat jelölő nevet foglalnak magukba (1222: *Naugrad* [megye] ~ *Naugrad* [ispán], 1234: *Nougrad* [vár]; 1208: *Neueg* [falú], 1213: *Neuegy* ~ *Neueg* [prédium]; 1219: *Paztuh* ~ *Paztuh* [település] ~ *Paztuh* [falú], 1222: *Pazthuchij* [település], 1234: *Paztuh* [egyház]; 1219: *Porozlou* [hely] ~ *Porozblo* [monostor] ~ *Porozlo* [apát] stb.) Ezek együttes bemutatása segítségére lehet a névtörténeti kutatásoknak.

Az adattár jó néhány szócikkében az előfordulások nagy mennyisége miatt a szerző nem közli a Regestrum minden egyes vonatkozó névadatát, ám valamennyi önálló alakváltozatot szerepelteti, így tehát az adattárban előforduló névadatok száma nem esik egybe a Regestrum névadatainak számával, hanem annál valamivel kevesebb.

Az adattár jelentős forrás lehet mindazok számára, akik a Várad Regestrum helyneveit együtt szeretnék látni, elkülönítve kívánnák vizsgálat alá vonni, de azok is haszonnal forgathatják e könyvecskét, akik a 43 vármegye területén előforduló helynevek lokalizálásához keresnek támpontot.

Sajnálatos, hogy a nyomtatásban megjelent munka nem a szerző eredeti szándéka szerint látott napvilágot (8). Éppen az a rész esett áldozatául az anyagi szűkösségnek, amely a komplex nyelvtörténeti elemzést tartalmazta volna. Talán nem hiú dolog abban reménykednünk, hogy egy nagyobb vállalkozás keretében még erre is sor kerülhet.

RÁCZ ANITA

M. FEDOTOV, **Szlovar csuvaszkih licnih imjon.** [A csuvas nem keresztény személynevek szótára]. Csuvaszkij goszudarsztvennij insztyitut gumanyitarnih nauk. Cseboksari, 1998. (148 lap)

Minden olyan alkalommal, amikor valamely törökségi nép nyelvtudományi vagy néprajztudományi kiadványai között az adott nép által a múltban és rég-múltban használt személynevek korpusza lát napvilágot, újabb és újabb lehetőség nyílik a magyar nyelv török eredetű személynevei terén végzett kutatások eredményeinek pontosítására. Ezért volt fontos megismerni a hakasz személynevek gyűjteményét (В. Я. БУТНАЕВ, Личные имена хакасов. Абакан, 1994), vagy a karaim személynevek korpuszát (М. Э. ХАФУЗ, Русско-караимский словарь. Москва, 1995) és fontos számon tartanunk a legújabb ilyen jellegű kiadványt, FEDOTOV alább ismertetendő könyvét.

A személynevek kutatásának nincsenek nagy hagyományai a csuvas nyelvtudományban, ezért üdvözlendő a Csebokszariban frissen megjelent névtani munka. Noha a címben a szerző csuvas személynevek szótáráról szól, a könyvben korántsem csak személynevek alfabetikus rendben történő felsorolását találja az olvasó.

A csuvas nyelvészprofesszor, MIHAIL ROMANOVICS FEDOTOV könyvének funkciója KÁLMÁN BÉLA A nevek világa c. monográfiájához hasonlítható, hiszen KÁLMÁN BÉLA a nagyközönség számára is élvezetes stílusban foglalta rendszerbe általában az európai és speciálisan a magyar személynévadás motívumait, a személynevek eredet szerinti csoportjait és strukturális típusait. FEDOTOV ugyancsak a művelt nagyközönség számára írta könyvét, de ő nem a teljes csuvas személynévállományt vizsgálja, hanem „csak” azt a részét, amelyik nem biblikus eredetű és nem a kereszténység elterjedésével került a csuvasokhoz. (A korpusz illetően kiválasztásának főleg történeti és művelődéstörténeti okai vannak, de szerepet játszott benne a bolgártörök identitástudat erősítésének szándéka is a csuvasok körében.)

Ez a névállomány ugyanis jórészt azokat a személyneveket tartalmazza, amelyeket a csuvasok elődei a kereszténység felvétele előtti korokban használtak (vagy a „pogány”, vagy az iszlám kultúrában gyökereznek) és amelyek használatát a pravoszláv egyház szigorúan tiltotta. Minthogy azonban az egyház csak a 18. sz. második felében, a Biblia csuvasra való lefordítása által érte el a csuvasok keresztény hitre való tömeges áttérését, e nevek — mai kifejezéssel élve „fakultatív módon” — jelen voltak a nem hivatalos csuvas névadásban. Így kerültek rá részben az I. Katalin idején (1718–1722) a csebokszari járásban végzett első népszámlálás kéziratos fóliánsaira, részben a II. Katalin uralkodása alatti 1782-es és 1795-ös népszámlálások adatlistáira, amelyeket aztán V. K. MAGNYICKIJ, a csuvas kultúra 19. századvégi kutatója kijegyzetelt és megjelentetett (В. К. МАГНИЦКИЙ, Языческие имена. Казань, 1905). A régi csuvas neve-

ket a szovjet korszakban sem használhatták a csuvasok hivatalosan, hiszen az autonóm köztársaságok számára az orosz névhasználatot írták elő a szovjet törvények. MAGNYICKIJ névanyagán kívül bekerült FEDOTOV szótárába ASMARIN Thesaurus szótárának csuvas személynévanyaga és még néhány kisebb terjedelmű egyéb, 20. században gyűjtött névjegyzék.

FEDOTOV összesített korpusza kiadásakor és feldolgozásakor abból az alapelvből indult ki, hogy az eredeti személynevek köznévi eredetűek, egyedítő funkciójuk van, tehát mind jelentéstanilag, mind alaktanilag és mind etimológiailag elemezhetők.

A szerző az alaktani elemzéssel kezdi a feldolgozást, a 20–32. oldalon felsorolja azokat a képzőket, amelyek a csuvas személynevek képzésében modern nyelvi formában jelen vannak. Rámutat funkciójukra és sok esetben kitér a képzők eredetére is, de a csuvas személynévképzők rendszeres összehasonlító-török hangtani és funkcionális vizsgálata e könyvben nem valósítható meg, mert nem áll rendelkezésre valamennyi török nyelv személynévi anyaga, mint szükséges adatbázis.

A jelentéstani és etimológiai elemzés a címszót követi. E két szempont nem válhat el egymástól, hiszen akkor állapítható meg valamely szó jelentése, ha sikerül azonosítani a szó eredetét. Ha abból indulunk ki, hogy az eredeti személynevek minden nyelvben közszói eredetűek, akkor a csuvas személynévi korpusznak ugyanolyan etimológiai rétegekből kell állnia, mint a közszói csoportnak. Ennek megfelelően feltételezhető benne bolgártörök eredetű tőszó, belső keletkezésű bolgár-török eredetű képzett szó, közvetlen átvételű arab és perzsa eredetű jövevényszó, tatár közvetítésű arab és perzsa jövevényszó, tatár jövevényszó tőalakban és képzővel, mari jövevényszó tőalakban és képzővel, orosz jövevényszó tőalakban és képzett változatban. Kétségtelen, hogy a legnehezebb feladat e származási rétegek pontos elkülönítése, amit az is nehezít, hogy a MAGNYICKIJ által kiadott listáról származó nevek átírásában nyilvánvaló következetlenségek és pontatlanságok fordulnak elő. (A népszámlálást végző orosz hivatalnokok a 18. sz. elején az orosztól eltérő speciális csuvas hangok jelölését ad hoc módon végezték, akkor még nem is végezheték másképp.) A korpusz etimológiai vizsgálata ezért és más módszertani egyenetlenségek miatt sem tekinthető lezártnak. A könyvben számos jó etimológia mellett bőven akad megfegtetlen, és a megfegtettek között is jónéhány fog vitát kiváltani a kutatók körében.

Feltétlen érdeme azonban a könyvnek, hogy a régi csuvas személynevek ma lehetséges legteljesebb gyűjteményét adja közre, széles választékot nyújtva azoknak a szülőknek, akik újszülött gyermekeiknek régi csuvas keresztnévet kívánnak adni, és egy olyan névtani adatbázist bocsát a kutatók rendelkezésére, amely egy kultúrájában unikális nép művelődéstörténetének és nyelvtörténetének jobb megismerését fogja szolgálni.

AGYAGÁSI KLÁRA

THEODORA BYNON, **Történeti nyelvészet.** Fordította: GHERDÁN TAMÁS,
SZÁMADÓ TAMÁS. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. (322 lap)

THEODORA BYNON könyvének — mint a modern nyugati történeti nyelvészeti irodalom első hazai előőrsének — megjelenését bizonyára igen komoly várakozás előzte meg. A kiadó a vállalkozást vélhetően hiánypótlónak szánta: a történeti nyelvészet általános módszereit sokoldalúságukban is bemutató és egyben kellő alaposággal reflektáló munka eddig ugyanis nem jelent meg magyarul. A könyv kiválasztása sem véletlenszerűen történt: BYNON munkája eredetileg a *Cambridge Textbooks in Linguistics* egyik köteteként jelent meg, amelyet nemzetközileg talán a legnívósabb, legáltalánosabban elfogadott nyelvészeti tankönyvsorozatként tartanak számon. Mindenképpen problematikus viszont az a tény, hogy BYNON könyve több mint két évtizede, 1977-ben látott napvilágot, és ez még egy olyan, aránylag kiforrott és kevés meglepő tudományos forradalmat produkáló diszciplínában is hosszú idő, mint a történeti nyelvészet. Míg a mű maga ennek ellenére még ma is olvasásra érdemesnek mondható, a magyar kiadás igen sok kívánnivalót hagy maga után, és kérdéses, hogy el tudja-e látni azokat a feladatokat, amelyeket a kiadók és a fordítók szándéka szerint vélhetően el kellene látnia.

Mindenekelőtt felmerül a kérdés, hogy kinek szól ez a könyv, tehát melyik az az olvasóközönség, amelynek a magyar kiadó szánja. Bár ezt a fordítók maguk nem mondják ki, a munka tankönyvként való megjelentetését, illetve a benne található szakterminusok erőteljes mértékű magyarítását tekintve feltételezhető, hogy — a szűkebb szakmai körökön túl — elsősorban az egyetemi és főiskolai hallgatóságnak, ezen belül is a magyar és nyelvszakos hallgatóknak van címezve ez a kiadvány. A továbbiakban ennél fogva elsődlegesen ebből a szempontból, mint egyetemi tankönyvet igyekszem bemutatni, illetve értékelni BYNON könyvét.

A munka a nagy nyelvtörténeti irányzatokat, illetve az ezeken túlmutató, az adott elméletektől függetlenül elemezhető jelenségeket tárgyaló fejezetekre van osztva.

Az első három fejezet az újgrammatikus, a strukturalista, illetve a transzformációs-generatív történeti nyelvtudományt mutatja be, tehát két komoly hagyományokkal rendelkező és egy (a mű eredeti megjelenése idején) újszerű, új szempontokat előtérbe helyező iskolát.

Míg az újgrammatikus és részben a strukturalista iskola módszereit és eredményeit jórészt befogadta a magyar történeti nyelvtudomány, a generatív nyelvtörténeti irányzat BYNON által bemutatott fogalmi hálóját nem termékenyítette meg tudományunkat ezekkel összevethető mértékben. A munka erőssége és érdekessége talán mégsem az eddig ismeretlen elméleti rendszer bevezetésében

rejlük, hanem a klasszikus megközelítéseket a modern nyelvtudomány módszertani tudatosságának jegyében ismertető fejezetekben. BYNON e megközelítések számos hagyományos fogalmát és elgondolását láttatja az olvasóval új szemzőgből: többek között a változások szabályszerűségét, az analógiáét, a rekonstrukcióét, a nyelvrokonságét, valamint a fonológiai változásokat absztrakt, rendszerszerű jegyek kölcsönhatása által motivált folyamatként szemlélő elméletet. Mindezek működését jól ismert és tudománytörténetileg igen fontos példákkal illusztrálja és gondosan elemzi, feltárva számos rejtett előfeltevést, és szembeesítve egymással a különböző módszerek alkalmazásával nyerhető eredményeket. BYNON ennek kapcsán sok olyan elméleti kérdést vet fel, amely a magyar történeti nyelvtudományban nem kapott megfelelő figyelmet. E rész értéke (függetlenül attól, hogy az elméletek BYNON általi bemutatásával egyetértünk-e), hogy tudatosítja a különféle módszerek alkalmazásának feltételeit, vázolja korlátaikat, valamint felhívja a figyelmet a különböző vélemények által alkotott pluralizmusra, és így a nézetek dogmaszerű elfogadása ellen hat, újabb kérdések felvetésére ösztönözhet.

Míg tehát e két rész mind tudományos, mind didaktikai szempontból szerencsésen van felépítve, a transzformációs-generatív modellről szóló fejezet kapcsán több probléma is felvethető. Először is itt tűnik talán leginkább szembe az a tény, hogy a munka több mint húsz éve készült, a tudomány akkori állását tükrözi. Mivel a generatív nyelvészet igen dinamikusan fejlődő irányzat, és BYNON könyvének megjelenése óta legalább két jelentős irányváltás zajlott le benne (egy a 80-as évek elején, egy pedig az évtizedforduló környékén), a szerző által a transzformációs elmélet központi fogalmaiként bemutatott konstrukciók az elmélet mai önértelmezése szerint szinte kivétel nélkül már mintegy tizenöt éve elavultnak mondhatók (a mély- és a felszíni szerkezet elkülönítésétől a transzformációk fogalmán át gyakorlatilag az összes bemutatott technikai eljárásig).

Ettől az e rész aktualitását legalábbis szaktudományos szempontból kérdésessé tevő tényről eltekintve számos egyéb probléma is adódik. A leglényegesebb ezek közül, hogy a szerző gondolatmenetét (részben a téma igen absztrakt jellegénél, részben a terminológia meglehetősen szokatlan voltánál fogva) igen nehéz követni. A nyelvészettel és a nyelvtörténettel ismerkedő hallgatóknak a generatív megközelítésről való tájékoztatására ez a rész nem alkalmas, ugyanis komoly generatív fonológiai és nyelvméleti ismereteket feltételez, amelyekkel viszont ez az olvasókör általában nem rendelkezik. Ez a rész egyébként is szemmel láthatóan alakulóban lévő, a kutatás akkor adott stádiumában igen kevés általánosan elfogadott eredményt felmutatni tudó irányzatot mutat be, így az általa közvetített információk szükségképpen kevésbé megbízhatóak; ez a többi rész valóban tankönyvszerű jellegétől való eltérés sem válik e fejezet előnyére.

A további fejezetek a nyelvtörténeti változások terjedésének módjával (4.), szociolingvisztikai háttérükkel (5.), a nyelvek közötti érintkezés jelenségeivel

(6.), valamint a nyelvek őstörténetével (7.) foglalkoznak. Ezek a fejezetek igen sokoldalúan és szintén a kortárs tudományos eredményeket (pl. az akkoriban még fiatal szociolingvisztika időközben vitathatatlanul klasszikussá vált korai megállapításait) is felhasználva nyújtanak tömör összefoglalást az adott témákról. Bár a szerző itt is törekszik a hagyományos megállapítások kommentálására, a kevésbé egyértelmű és a problematikus mozzanatok kiemelésére, gondolatmenete itt jóval összefogottabb, tömörebb, mint a korábbiakban, és nem nyújt komolyabb mennyiségű új információt a hallgatók által is ismert magyar és finnugor nyelvtörténeti szakirodalomba foglaltakon túl (eltekintve a szociolingvisztikai adatok már említett figyelembe vételétől, valamint a glottokronológiáról és a pidzsin, valamint a kreol nyelvekről szóló igen rövid és vázlatos anyagtól).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy BYNON tankönyve tartalmilag jó áttekintést ad a történeti nyelvészeti kánon húsz évvel ezelőtti állapotáról. Egyik téma kapcsán sem válik tárgyalása elfogadhatatlanul felületessé, de általában a részletekben sem vész el. Bizonyos, hagyományosan mindenképpen jelentős és gyakran említett témákat viszont egyáltalán nem érint, és ez bizonyára hiányosságaként róható fel. Nincs (pontosabban csak az említés szintjén van) szó például a szubsztrátumok és szupersztrátumok fogalmáról és jelentőségéről a nyelvtörténet szempontjából. Az is különös, hogy BYNON a strukturalista iskola bemutatásakor szinte csak a fonológiai kérdésekre korlátozza vizsgálódását, és nem esik szó a német és francia strukturalizmusban meglehetősen erősen jelenlévő (az angolszász ágakban viszont kevésbé elterjedt, főleg passzívan befogadott és alkalmazott) jelentéstani elméletalkotásról és kutatásokról; elsősorban a szó- (vagy jelentés-) mező-elmélet érdemelt volna tudománytörténeti jelentősége és ma is érezhető hatása miatt hosszabb ismertetést.

A szerző is igen helyesen látja a magyar kiadás egyik fontos problémáját: a tudomány kétségkívül sokat alakult (ha úgy tetszik, fejlődött) az első kiadás óta eltelt időben, így sok olyan kérdés nem szerepelhet benne, amelyek időközben merültek fel vagy kerültek a figyelem középpontjába. A grammatikalizációnak a 90-es években kétségkívül igen intenzíven kutatott jelenségén túl, amelyre a szerző felhívja a figyelmet, sok egyéb téma is hiányzik, amelyek pedig különösen a nyelvtörténeti változások magyarázatával és előrejelezhetőségének lehetőségeivel (tehát központi fontosságúnak minősíthető kérdésekkel) kapcsolatban hoztak új felismeréseket. Ilyen például a természetes fonológia és morfológia mára komoly múlttal rendelkező elmélete, valamint — a 80-as évek végétől kezdve rendkívül divatossá vált és azóta virágzó — szűkebb értelemben vett kognitív nyelvészeti elméletek és feldolgozások, amelyek célul tűzték ki többek között a történeti kutatás méltó helyének visszaállítását a modern nyelvészetben. BYNON e hiányosságok orvosolására az olvasók figyelmébe ajánl több, az újabb fejleményeket összefoglaló munkát; mivel viszont a magyar (és egyéb nyelv-) szakos egyetemi hallgatók többsége nem gyakorlott angol nyelvű szakirodalom

önálló feldolgozásában, ez semmiképp sem jelent elfogadható megoldást, nem tudja enyhíteni a kiadás megkésett voltát.

BYNON tankönyvének kiadása más szempontból sem tűnik kellően átgondoltnak: olyan példaanyagot szerepeltet ugyanis a jelenségek és módszerek illusztrálására, amelyek szinte kivétel nélkül indoeurópai nyelvekből valók, és ezen belül is többségében a germán nyelvekből származnak. A szerző részéről természetesen teljesen ésszerű ez az összeállítás: azoknak a hallgatóknak, akikhez könyve szól, többsége nyilván angol anyanyelvű, és saját nyelvének történetével jobban tisztában van (és tisztában kell lennie), mint bármely másikkal. A kérdéses példák egy részének olyan nagy a tudománytörténeti jelentősége, hogy ezeket bármely nyelvtörténetet tanuló hallgatónak illik ismernie (ilyen pl. a GRIMM-törvény, a VERNER-törvény). A példák ilyen megoszlása — a germán példák fölöslegesen bő sora egyfelől, a visszacsatolást lehetővé tevő és a magyar nyelvtörténet szempontjából közvetlenül jóval érdekesebb szláv és török nyelvekből való, valamint finnugor nyelvekbeli példák teljes hiánya másfelől — viszont magyar hallgatóknak készült tankönyv esetében teljesen indokolatlan és ésszerűtlen is.

Már a fentebbiek alapján is kétségesnek tűnhet, hogy BYNON könyve-e a legjobb megoldás a magyarországi egyetemi képzésben. Ezek mellett a kifogásolható koncepcionális pontok mellett viszont a magyar kiadásban torzulások, önkényesen használt terminusok, valamint olyan durva, részben értelemzavaró, részben csak bosszantó hibák is gyakran előfordulnak, amelyeknek különösen egyetemi tankönyvben nem lehet helye. A kifogásolható mozzanatok egy része már az eredeti kiadásban is szerepel (így pl. a fonémák jelölésével kapcsolatos hibák), így ezek nem feltétlenül vethetők a magyar fordítók, illetve a kiadó szemére. Kérdés viszont, hogy nem lett-e volna jobb, ha (jelezve az eredeti szövegtől való eltérést) helyesbítik ezeket. Ez nem jelentett volna különösebben nagy eltérést a magyar kiadás egyéb helyeken alkalmazott gyakorlatától, ti. az eredetihez képest több formai módosítást figyelhetünk meg benne. Ezek közül a legfeltűnőbb a lábjegyzetek áthelyezése a fejezet végére, ami ráadásul nehezíti is a könyv használatát.

A továbbiakban több problematikus pontra szeretném felhívni a figyelmet. A legegységertelműbb, tisztán objektív kritikai megjegyzésekkel kezdem. Minden általam talált ilyen jellegű hiba felsorolása ezek nagy száma miatt nem áll módomban, így csak néhány kirívó vagy didaktikai szempontból különösen hibázatható esetet mutatók be.

Feltűnően sok hiba található a könyvben szereplő fonológiai reprezentációkban. Ez különösen azért okoz gondot, mert BYNON művének jelentős része (mintegy háromnegyede) a fonológiai változások témáját dolgozza fel: e hibák következtében épp az érvelés alapjául szolgáló adatok sérülnek.

A 2. fejezet első táblázata (32. l.) halmazosan tartalmaz ilyen hibákat. (Az angol átírások helyességét nem áll módomban megítélni, így csak a német példák kommentálására szorítkozom.) A táblázatban szereplő szavak affrikátái és diftongusai egyszerű hangkapcsolatokként szerepelnek, pl.: *Stein* /ʃtain/, *sitzen* /zitsən/. Míg a német affrikáták fonológiai státusza nem teljesen tisztázott (ti. nem egyértelmű, hogy egy fonémát alkotnak-e vagy két részre kell felbontani őket), és így ez az ábrázolásmód akár jó is lehet (bár mindenképpen szokatlan), ugyanez a diftongusokra nem vonatkozik: ezek ugyanis semmiképp sem két magánhangzóból álló hangkapcsolatok a fonológiai reprezentációban, hanem egy magánhangzóból és egy félhangzóból állnak. Ennek jelölése elengedhetetlen, elmulasztása súlyos hiba. A *Stein* szóban szereplő diftongus jelölése egyébként is hibás: a félhangzó elem nem /j/, hanem /ɛ/, tehát a helyes átírás a következő lenne: /ʃtaɛn/. Hasonló a helyzet a /troü/-ként átírt *treu* szó kapcsán: a félhangzó magánhangzó-párja is tévesen van megadva, /ü/ helyett /ö/-nek (illetve IPA-jelöléssel /ø/-nek) kellene szerepelnie (bár az /ü/-s átírásra is van példa, a szakirodalom általánosan mégis az utóbbit fogadja el, így ezt lenne szerencsésebb megadni). Ráadásul itt a diftongus első, magánhangzó eleme is hibásan szerepel: /o/ helyett helyesen /ɔ/ fonéma szerepel e diftongusban, amelynek helyes átírása tehát /ɔø/. A könyv teljesen elfogadhatatlan módon soha nem különíti el egymástól a hosszú formában vagy nem őshonos német szavakban előforduló magánhangzókat (/ɑ/, /e/, /i/ stb.) az őshonos rövid magánhangzóktól (/a/, /ä/, /ɪ/ stb.), annak ellenére, hogy ezek önálló fonémák a németben. Még durvább hiba az /ɔ/ átírása. Ez ugyanis nem fonéma a németben, hanem az /ä/ fonéma hangsúlytalan szótagokban szereplő allofónja. A könyv mégis fonémaként kezeli (mint a *sitzen* ige fent idézett átírásában is). A hosszúság jelölése is hibás: bár a *was*, *das*, *Warze* szavakban rövid a magánhangzó, a táblázat /da:s/, /va:s/, illetve /va:rtsə/ formában írja át őket (megjegyzendő, hogy az /a/ fonémának a németben nincs is hosszú változata, csak az /ɑ/-nak van). Összességében megállapítható, hogy a táblázat 22 német példája közül kivétel nélkül mindnek a fonológiai reprezentációja legalább egy helyen rossz. Ezek a hibák egyébként a későbbiekben is következetesen ismétlődnek.

Újabb hibaként említhető, hogy a /ç/ palatális zöngétlen réshang a könyvben következetesen /c/-ként szerepel (58, 94). Ez igen zavaró, mivel a szöveg sehol nem hívja fel a figyelmet a standard IPA-jelöléstől való eltérésre, és első pillantásra még akkor sem könnyű azonosítanunk a jelölt hangot, ha sejtjük, hogy mi nek kell ott állnia.

Nyelvtörténeti tankönyvben igen súlyos hiba, mint történeti alakulási folyamatok hibás felírása. Ilyen is előfordul viszont BYNON magyar kiadásában. A latin *genus* szó alakulását elemezve BYNON rögzíti a *genesis* genitívusi formából *generis* alakot létrehozó szabályszerűséget; ez viszont épp fordítva szerepel a magyar szövegben: „*generis*, ahol -r- > -s-”, 49; az eredetiben helyesen: „ahol

-r- lett a korábbi -s-ből”. Szerencsére a szövegkörnyezet alapján nem túl nehéz rekonstruálni a folyamat helyes formáját.

Nemcsak a fonológiai anyagban találhatók hibák. Az idegen nyelvű példák magyarra való átültetése is nemegyszer rosszul sikerült. Így pl. a *Hans zerlegte und Gabi belegte* mondat magyar fordítása így hangzik: ’Hans darabolta és Gabi kente’ (150); a tárgyas ragozás használatát itt nem indokolja semmi. Az angol példaanyag fordításában is akad hiba. A *While the rich were feasting* tagmondat fordítása pl. a következőképpen szerepel: ’Míg a gazdagok mulattak’ (62). Ez pontatlan, mivel a *feast* ige nem ’mulat’-ot, hanem ’lakomázik’-ot jelent: a mondat folytatása (ti. *a szegények éheztek*) is igazából így értelmes.

A latin példák átírása kapcsán (különösen 37, valamint 202–4) mindenképpen ki kellett volna térniük a fordítóknak arra, hogy miben és miért nem egyezik meg a BYNON által alkalmazott átírás a magyar iskolai latin és a művelt köztudat által elfogadott latin kiejtéssel. Pl. a *civitas* szó BYNONnál /k/-val, és nem /c/-vel kezdődik, sok olvasó várakozásától bizonyára eltérően. Egy rövid lábjegyzettel ezt a problémát megnyugtatóan ki lehetett volna küszöbölni.

Végül ki kell térnem a könyv szövegének fordításában található problematikus mozzanatokra. A fordítás stílusa nem mondható igazán jól sikerültnek, ami időnként a megértést is nehezíti. BYNON könyve egyébként sem könnyű olvasmány, számos absztrakt gondolatmenetet találunk benne. A magyar szöveg viszont néha meglehetősen esetlen megoldásokat használ az átültetéskor. A jelen recenzió szerzője pl. csak sokszori átolvasás után volt képes feldolgozni a következő mondatot: „A kizárólag a felszíni szerkezetekkel dolgozó taxonimikus nyelvtanban a nyelvtani kategóriák ahhoz a szófajhoz tartoznak, amelyek a kitévőiket hordozza.” (136) Hasonlóan bonyolult mondatokat különösen a 3. fejezetből lehetne szép számmal idézni.

Az idegen terminológia magyarra való átültetésével kapcsolatos nehézségeken túl találunk olyan rossz megoldásokat is, amelyek világosan fordítási hibának minősülnek. A fordítás szerint pl. „a rokon nyelvek és a nyelvjárások rekonstrukciójából” (159) kaphatunk meg bizonyos adatokat, pedig itt nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy a rokon nyelveket és a nyelvjárásokat rekonstruáljuk, hanem hogy azok alapján rekonstruálunk. A *nyelvjárás térkép* kifejezésnek a *nyelvatlasz*-szal való azonosítása (161) is meglehetősen különös.

Hibát követtek el a fordítók a 137. lapon: „a transzformációs nyelvtan a személyt főnévi kategóriának tekinti, amely meghatározza, hogy a főnév által jelölt dolog a beszédhelyzetben a „beszélőnek”, a „címettnak” vagy a „topiknak” (téma) felel-e meg.” A *topik* kifejezés e mondatbeli előfordulása első olvasásra nem érthető, viszont egy kevés gondolkodás után rájöhettünk, hogy valójában nem többet és nem kevesebbet jelent, mint a zárójelben szereplő *téma* szó, az angol *topic* ugyanis ebben a hétköznapi jelentésében szerepel itt. Alighanem elvárható lenne egy tankönyv fordítójától, hogy képes legyen megítélni, hogy

gy adott kifejezés egy adott kontextusban köznyelvi használatban vagy szak-
tudományos terminusként szerepel-e.

Nem helyes a terminológia használata a következő ponton sem: „Egy szabály
topikalizál valamely összetevőt, vagyis kihelyezi az ígétől balra” (144). A balra
kihelyezés fogalma ugyanis nem azonosítható a topikalizációval: a StrMNyt. I.
a topikalizáció egy sajátos fajtájának a megnevezéseként vezeti be, azt a folya-
matot jelöli ugyanis, amely az ÚMNyt. által kontrasztív topiknak nevezett — és
ott strukturális szempontból már másképp értékelt — jelenséget előállítja.

A *kormányoz* kifejezés a magyar nyelvészetben — szemben az angol *govern*-
igével, amely egyszerűen ’vonz’-ot jelent — nem él mint általános terminus,
csak jóval szűkebb területen értelmezzük, mint a generatív nyelvelmélet egyik
részelméletét. Ennélfogva az „előjárószo kormányozta eset” (157) fordítás
helytelen, jobbára ismeretlen kifejezést használ egy olyan helyett, amely teljesen
közismert. Helyesen *a prepozíció által vonzott eset*-ről beszélhetnénk.

Mindenképpen említést érdemel a fordítók kísérlete egy új magyar nyelvtör-
téneti szakszókincs létrehozására. Bár kétségtelen, hogy bizonyos, a nemzetközi
nyelvészetben alkalmazott szakkifejezések hiányoznak a magyar terminológiá-
ból, és így annak bővítése állandóan aktuális és fontos feladat, az mégis lega-
lábbis erősen kétséges, hogy a Történeti nyelvészetben javasolt új szakkifejezé-
sekre szükség van-e. A fordítók ugyanis az előkerülő terminusokat meglehető-
sen erőszakosan magyarították, tekintet nélkül arra, hogy a magyar (és finnugor)
történeti nyelvtudomány használ-e már megfelelő kifejezéseket.

Az újonnan javasolt szakszavak között igen sok fonológiai kifejezést talá-
lunk, pl. *kétajki* (23), *fogi*, *fogmedri* (29), *lágypadlási* (87) *hang*. Ezek a ma-
gyarítások teljesen fölöslegesek, és az adott kontextusban (tankönyvről lévén
szó) határozottan zavaróak, mivel egyrészt már vannak általánosan ismert és
tanított magyar megfelelőik is (*foghang*, *ajakhang* stb.), másrészt pedig, ha nem
is lennének ilyenek, akkor sem kellene újakat létrehozni. A fonetikában ugyanis
a megfelelő nemzetközi terminusok általánosan elterjedtek, így a hallgatók
egyébként sem kerülhetik meg, hogy megismerjék azokat. Más terminusok több-
értelműségük miatt nem tűnnek szerencsésnek: a *szóközben* kifejezés ’szóbelseji
helyzetben’ értelemben való használata (53) meglehetősen furcsa, az ember in-
kább az ellenkezőjére gondolna (arra, hogy ’két szó között’, bármi is legyen az),
a több fonéma konvergens alakulására az *összeolvadás* szó pedig a kifejezésnek
(ráadásul szintén a hangtan területén) már lefoglalt volta miatt nem tűnik elfo-
gadhatónak.

A generatív nyelvészet alapfogalmainak — a *kompetenciá*-nak és a *perfor-
manciá*-nak — a magyarítása ma már meglehetősen anakronisztikus vállalko-
zásnak mondható, mivel a terület teljes magyar szakirodalma a nemzetközi ter-
minusokat használja (bár kétségtelen, hogy *A mondattan elméletének aspektusai*
magyar kiadása például nem). Hogy ettől függetlenül sem szerencsés megoldás,

azt mutatja a *kommunikatív kompetencia* kifejezés magyarításának kísérlete. A fordítók ezt a *kompetencia* = 'nyelvtudás' megfeleltetést követve *közlési nyelvtudás*-ként adják vissza (160), ami nem pontos: a kommunikatív kompetencia nemcsak a nyelv kommunikatív alkalmazásának a képességét foglalja magába, hanem az emberi kommunikáció általános szabályainak és a nyelven kívül egyéb kommunikációs eljárásoknak az ismeretét is.

A fordítók hajlottak arra, hogy a terminusokat az angol szavak tükörfordításával magyarítsák. Ez viszont nem mindig bizonyul célravezetőnek. A *transitive verb* kifejezés *átható ige*-ként való magyarítása például a közismert *tranzitív ige* vagy a még szerencsésebb *tárgyas ige* megfelelőkhöz képest rendkívül szokatlan (még ha előfordul más munkákban is). A *finite verb véges ige*-ként való magyarítása talán ennél is szerencsétlenebb megoldás. Ez a kifejezés ugyanis nem az angolban keletkezett (ahol a *finite* szó mai 'véges' jelentése alapján közvetlenül nem is értelmezhető), hanem a latin grammatikákban, ahol a latin *finire* 'meghatároz' ige alapján tökéletesen értelmes is: helyesen *grammatikai kategóriáira* (*időre, számra, személyre stb.*) nézve meghatározott ige-ként adhatjuk vissza értelmét. A *native* jelző *bennszület*-ként való fordítása (pl. *bennszület* szó, 206) ehhez hasonlóan különös és nem támogatható megoldás.

Összességében úgy vélem, BYNON Történeti nyelvészetének magyar kiadása nem képes megfelelni a hozzá fűzött elvárásoknak. Mivel két évtizede adták ki először, nem tudja a történeti nyelvészet újabb megközelítéseit és eredményeit a magyar közönséggel ismertetni. Felmerülhet a kérdés, hogy nem lett-e volna célszerűbb egy újabb, modernebb nyelvtörténet-tankönyvet kiadni a BYNONÉ helyett.

Mint tankönyv a Történeti nyelvészet magyar kiadása egészében semmiképp sem ajánlható. Ehhez túl ingadozó a különböző fejezetek nehézségi szintje és részletessége, valamint ez ellen szólnak a kivitelezéssel kapcsolatban fentebb megfogalmazott aggályok is. A számos hiba, az általánosan elfogadott és alkalmazott terminológia figyelmen kívül hagyása aligha teszi lehetővé azt, hogy a nyelvtörténeti tanulmányait kezdő hallgatónak kellő mértékű nyereséget jelentsen.

A magyar nyelvészet sokak által súlyos problémaként felfogott elszigeteltsége csak a kortárs nemzetközi szakirodalom legjelentősebb munkáinak kiadásával szüntethető meg. Helyesebb lenne tehát a kötetek meglehetősen borsos árához és az Osiris Kiadó elegáns kivitelű tankönyvsorozatához mind tartalmi, mind formai szempontból méltó, a magyar nyelvtudományt valóban megtermékenyíteni képes könyveket megjelentetni az alaposan átgondolt koncepciót nélkülöző, bizonytalan értékű kiadványok helyett.

Stilisztika és gyakorlat. Szerkesztette SZATHMÁRI ISTVÁN.
Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998. (373 lap)

A kiadvány az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő Stilisztikai kutatócsoport harmadik tanulmánykötete. Szerkesztése 1997. február 5-én zárult le, a könyv 1998 őszén jelent meg az Országos Tudományos Kutatási Alap, valamint a Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatásával. Az anyagi támogatás és az érte járó köszönet azért emelendő ki, mert a működés a sikeres pályázatokon múlik, amint azt az elmúlt két évben — amióta a csoport tagja vagyok — már én is nyomon követhettem. Reméljük, a munkának továbbra sem lesz pénzügyi akadály.

A Stilisztikai kutatócsoport munkáját reprezentáló három tanulmánykötetet végiglapozva jól látható, mely irányokba teljesedett ki a kutatómunka az elmúlt évek alatt (erről részletesen ír SZATHMÁRI ISTVÁN: *Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok)*. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1996. 7).

Az első kötet, a *Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről* (1989) egyaránt közöl elméleti megközelítéseket és egyes alkotókról, művekről, módszerekről szóló tanulmányokat. Az elmélet egyrészt a korstílus, stílusáramlat, stílusirányzat fogalmakat állítja középpontba, másrészt a stilisztikai vizsgálatot funkcionális keretben jelöli ki. Már ebben a kötetben is felvetődik a műfajok és stílustípusok modern leírásának, összehasonlításának kérdése.

A második kötet, az 1996-ban megjelent *Hol tart ma a stilisztika?* stíluselméleti tanulmányokat tartalmaz, átfogó jelleggel a funkcionális stilisztika, az alakzatelmélet és a kognitív grammatika keretében.

A legújabb tanulmánykötet, a *Stilisztika és gyakorlat* (1998) mindkét előző kötethez kapcsolódik: dolgozatai a *Tanulmányok*-ban vázolt utat teljesítik ki a gyakorlat irányába a *Hol tart ma a stilisztika?* elméleti kereteinek valamelyikében.

A *Stilisztika és gyakorlat* kötetben SZATHMÁRI ISTVÁN bevezetőjét (7–12) három fejezetben követik a tanulmányok: I. Költői művek stilisztikai vizsgálata (13–150), II. Szépprózai művek stilisztikai vizsgálata (151–280), III. Más stílusrétegek, műfajok stilisztikai vizsgálata (281–373). A három fejezet összesen 22 szerző 26 írását adja közre. A fejezetekre osztás a szerkesztő döntését tükrözi (12).

Bevezetőjében SZATHMÁRI ISTVÁN mindössze fölillantja a kilencvenes évek nemzetközi és hazai stíluskutatásának egyes mozzanatait. A kutatás nemzetközi újjáéledését itthon is dicséretre méltó törekvések követték és követik, melyek középiskolai és egyetemi tankönyvek formájában is megjelentek (SZATHMÁRI ISTVÁN, *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Bp., 1994; TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *A magyar nyelv stilisztikája*. Bp., 1996; BENCZE LÓRÁNT, *Mikor Miért Minek Hogyan I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban 1–2*. Budapest. 1996). Az „egykönyvű” egyetemi oktatásnak talán szokatlan a többféle tankönyv-

vi állásfoglalás, ám ez mindenképpen azt mutatja, hogy a stilisztika jól tudja hasznosítani a pragmatika, a kognitív grammatika, a szövegnyelvészet eredményeit. Az orientálást követő válogatás az oktatók dolga.

A *Stilisztika és gyakorlat* kötettel a Stíluskutató csoport lezárt egy korszakot: új, átfogó tematika kidolgozása lett a cél. Több javaslat is fölmerült: voltak, akik a két háború közötti másodvonalbeli irodalom kutatását tervezték folytatni, voltak, akik az alakzatok mellett voksoltak, és voltak, akik ezektől eltérő, egyéni kutatást kezdeményeztek. Az útkeresés előzményei ebben a kötetben jól láthatók, hiszen a tanulmányok java része vagy az alakzatok, vagy a két háború közötti irodalom vizsgálatát tűzte ki célul.

I. Az első fejezet 10 tanulmánya az elméleti igényre való egymás mellett élő törekvéseket példázza. Megújulva jelenik meg a funkcionális stilisztika SZATHMÁRI ISTVÁN tanulmányában, de funkcionális szemantikai keretben dolgozik KOZOCSA SÁNDOR és HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET is. A retorikára épül GÁSPÁRI LÁSZLÓ, DANYI MAGDOLNA és SZIKSZAINÉ NAGY IRMA dolgozata. A szemiotikai textológia eredményeit NAGY L. JÁNOS mindkét írásában megtalálhatjuk. Hermeneutikai alapú, a nyelvészetben kognitív lecsapódást hozó KULCSÁR SZABÓ ZOLTÁN dolgozata.

Bővebben azokról szölok, akik markánsan és — amint azt a szerkesztő bevezetőjében említi — a lektori vélemény szerint is plauzibilisan érvelnek elméletük mellett.

SZATHMÁRI ISTVÁN Stíluselemzés és stílusirányzat c. dolgozatában kijelenti, hogy szükség van a szépirodalmi nyelv elemzésére, és ez lehetséges is a stilisztika objektív törvényszerűségei miatt. Szathmári a XX. sz. legjobb hagyományait ötvöző funkcionális stilisztika keretében komplex elemzést végez Ady Endre A vár fehér asszonya c. versén. A komplexitás egyrészt a teljességből indulást és visszatérést jelenti (pragmatika kontra grammatikai tartományok), másrészt a módszertani pluralizmust.

Az elméletek egymás mellett élése két tanulmányban különösen szembeeszkő: GÁSPÁRI LÁSZLÓ megtartja a homogén retorikai elméleti keretet (Az összöveg érvelése és Kosztolányi Dezső Halotti beszéd című verse), SZIKSZAINÉ NAGY IRMA pedig ugyanezen mű intertextuális kapcsolatait helyezi előtérbe (HB. — halotti beszédek — Kosztolányi: Halotti beszéd. Disszonancia és konzonancia szövegen belül és szövegek között).

A retorika szükségképpen a pragmatikából indul, és a grammatikán ár oda is tér vissza, felhasználása így kézenfekvő és gyümölcsöző, amint ezt a fejezet két Pilinszky-tanulmánya is igazolja (GÁSPÁRI LÁSZLÓ: A szövegtelítettség mibenléte Pilinszky nyelvében Egy arckép alá című versének alapján). DANYI MAGDOLNA a metaforatípusokat vizsgálja Pilinszky János költői nyelvében. A szövegvizsgálat a formateremtő elvre, illetve az életműben kiteljesedő metafo-

rák rendszerére terjed ki. Mindkettő a szó igazi értelmében jelent intertextualitást, hiszen ezeken a „kapukon” át megsokszorozódik a versek jelentése, több műalkotásban kitapintható a lüktetés.

Homogén elméleti háttérű KOZOCSA SÁNDOR írása: Tóth Árpád lírájának egyik motívuma és HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET tanulmánya: A nevek és az elmúlás stilisztikája Sinka István költészetében. Mind a motívumkutatás, mind az irodalmi műben szereplő nevek rendszerezése megkívánja szemantika és retorika súlyozott összekapcsolását, ami azt eredményezi, hogy ebben a két tanulmányban megint szerencsésen van együtt a szorosán vett grammatika és a fölérendelt kategóriák.

KULCSÁR SZABÓ ZOLTÁN elemzése Szabó Lőrinc *Az Egy álmai* c. verséről (Különbség — másként) a kutatás új megállapítását fejtí tovább. A tanulmány „visszaírja a szabadságot Szabó Lőrinc szövegébe” (107), azaz a hermeneutika dialógusfelfogásának komolyan vevésével igazolja, hogy a *Te meg a világ* kötet újszerűségét elsősorban a lírai én szólamában feltáruló nyelvi magatartásformák együttes jelenléte adja.

II. A második fejezet kilenc dolgozatában az elbeszélő szövegek tipológiai jegyeinek keresése dominál. BENCZE LÓRÁNT Prohászka Ottokár püspök elmétkedésével foglalkozik, DOBÓNÉ BERENCSI MARGIT a Cserebere c. Móricz-novellával, KINCSES KOVÁCS ÉVA Csáth, Kassák és Örkény egy-egy művével, TOLCSVAI NAGY GÁBOR pedig Szentkuthy prózájával. Részletesebb ismertetésre közvetlen kollégáim munkáit választottam.

KOCSÁNY PIROSKA A szerző hangja, az elbeszélő hangja és a szereplő hangja c. írásában az irodalomtudományban „felülről”, illetve „belülről” láttatónak nevezett Németh László, illetve Móricz Zsigmond egy-egy regényét tárgyalja. A tanulmány folytatása a téma elméleti alapozásának (KOCSÁNY PIROSKA, A szabad függő beszéd a belső monológig: Hol tart ma a stilisztika? 329–348).

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES két tanulmánnyal szerepel a kötetben. Nyelvi-stilisztikai megjegyzések Kós Károlyról és a Varju nemzetségről c. dolgozatában meghatározza, hogy számára mit jelent a másodvonalbeliség, és Kós Károly alkotóművészetének, nyelvművészetének jellemző vonásait kiemelve rendre amellettt érvel, hogy az írótt csak a határfokot tekintve lehet másodvonalbelinek venni. Kós Károlynak sikerült a kort egységes írói szöveggel érzékeltetnie, Gulácsy Irénnek — szintén történelmi regényben — kevésbé. (A Fekete völgyek c. Gulácsy-regényről R. MOLNÁR EMMA ír ugyanebben a fejezetben.)

KORNYÁNÉ másik tanulmányában a tulajdonnevet jelentéstani keretben és rendszerszerűségében vizsgálja Németh László Gyász c. regényében. A szerző vizsgálatának eredményét így foglalja össze: „a tulajdonnevek és köznévi jelölők nem egy lajstrom egyedeiként hordoznak információt, azaz stilisztikai értéket, hanem... felhasználásuk módjában..., valamint a mű cselekményének hely-

hez és időhöz kötésében” (267). Ez az összegzés rímelt HELTAINÉ idézett dolgozatának azzal a megállapításával, hogy a sinkai líra is „ilyen tudatos, nyelvbe, névbe kapaszkodó” (88).

BODA I. KÁROLY és PORKOLÁB JUDIT Füst Milán Feleségem története c. regényét közelítik meg néhány kiemelt szempont alapján. Számítógépes program segítségével vizsgálják Füst Milán különleges nyelvét. Tanulmányuk központi kérdése a műfajiság, szövegtípus (mixtúra), melynek nyelvi jellemzőit részletesen adatozzák.

III. A kötet harmadik fejezetének írásai az esszé (TOLCSVAI NAGY GÁBOR, FÜLÖP LAJOS, KABÁN ANNAMÁRIA), a rövid szöveg (RAISZ RÓZSA), a lírai úti jegyzet (R. MOLNÁR EMMA), a tárca (CZETTER IBOLYA), a reklám (RÓKA JOLÁN) tipológiai jegyeit keresik.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR Babits esszéjének elemzésére tesz módszertani kísérletet: a Jauss-féle befogadásmódelbe helyezi el stílus és típus fogalmát. Módszertani szempontból hasonló következetességgel jár el CZETTER IBOLYA is, aki a tárca szövegtípusának leírására az alakzatok jól alkalmazható elméleti hátterét használja Márai Sándor Búcsú c. publicisztikájáról szóló írásában.

Kinek ajánlom a *Stiliztika és gyakorlat* kötetet? Mindenkinek, aki a mai stilisztika és szövegnyelvészet gazdag eredményeivel magyar nyelven akar megismerkedni. A tanulmányokból egyértelműen azt olvasom ki, hogy azok az elemzések sikeresek, amelyek a szöveg természetéből adódóan választják meg elemzési szempontjaikat, mert ezeknek követése megnyugtató eredményt hoz. A homogenitás semmiképpen sem jelent egységiséget.

Olvasás közben nekem az szerezte a legtöbb örömet, hogy a művek valóban megszólaltak — bennem.

TUBA MÁRTA

BALÁZS GÉZA, **Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón.** (Tanulmányok).
A–Z Kiadó, Budapest, 1998. (203 lap)

Az 1994 és 1998 között született tanulmányokat tartalmazó kötet a kultúra fogalmát a legszélesebb, a kulturális antropológia által használt értelemben véve ad keresztmetszetet az évtized nyelvkultúrájáról: vagyis a nyelvhasználat minden szintjéről, nyelvi világunk teljességéről. Ezt a képet foglalja keretbe a bevezető cikk: a nyelv tudományos leírásának, megközelítésének különböző módjait

bemutatva; illetve a lezáró tanulmány: a nyelvhasználat tudatos szabályozásának lehetőségeit és korlátait mérlegelve.

Az Előszóban (5–7) BALÁZS GÉZA a „külső” nyelvtudományt, a szemiotikát, a kommunikációelméletet, a tömegkommunikáció-kutatást, a szociolingvisztikát, a nyelvpolitikát, a nyelvstratégiát és a nyelv művelést jelöli meg munkája legfőbb témaköreiként, majd tematikailag rendszerezi a kötet tizenöt, részben már korábban is publikált írását, rámutatva azok kapcsolódási pontjaira is.

A *Külső nyelvészet: kilépés a nyelvészetből, avagy a nyelvészet újramegtalálása?* című (9–22) tanulmánya a nyelvtudomány lehetséges útjait mutatja be a mai, az információrobbanás teremtette kommunikációs helyzetben. A nyelvészet történeti alakulását hatásos stilisztikai fogással az út-metaphora toposzára építve, szépirodalmi idézeteket, ábrákat is felhasználva jeleníti meg. A strukturalista leíró nyelvészet csak a nyelv rendszerszerűségére figyel, vagyis saussure-i fogalommal belső nyelvészet; s ez a szemléletmód a szerző megítélése szerint tudatos egyszerűsítés, öncsonkítás. A nyelv és nyelvhasználat tudományos leírásában azonban nyelven kívüli szempontokat is figyelembe vehetünk: a nyelvtudomány görögök óta szélesedő útja az elmúlt negyedszázadban olyan, a külső nyelvészetbe tartozónak tekinthető tudományágak, mint a szövegtan, számítógépes nyelvészet, etnolingvisztika, szociolingvisztika, pszicholingvisztika, antropológiai nyelvészet, kommunikációelmélet, retorika, stilisztika, pragmatika vagy akár a kognitív nyelvészet térnyerésével „már-már többsávós autósztládává szélesedett” (11). A külső és belső nyelvészet nem ellentétes, hanem egymást kiegészítő megközelítési módokat jelent, amelyek beágyazódnak a kommunikációelmélet, s azzal együtt a szemiotika tudományába.

Nyelvünk sajátosságainak antropológiai nyelvészeti indíttatású bemutatása a második, *A magyar nyelv jellege* (23–37) című írás, melyben a hangtan, a szóképzés, a szövegtípusok és a kommunikációs stratégiák tekintetében is a normatívan leírt, osztályozott nyelvtani kategóriákon kívül eső jelenségeket sorakoztat fel a szerző. Figyelemfelkeltő és néha merész problémafelvetéseihez példaanyagként felhasználja a perifériális nyelvváltozatok nyelvi formáit, szövegtípusait is. A leírt jellegzetességek megismerése azért különösen fontos, mert ezeket a tényezőket, elsősorban a magyar nyelv szintetikus voltát, asszimiláló erejét a magyar nyelvstratégiának is figyelembe kell vennie.

A nyelvpolitika körébe tartozik a két következő tanulmány. *A magyarországi államnyelvek nyelvpolitikai tükrében* című (39–47) tisztázza a témakör alapfogalmait, majd történeti áttekintést nyújt a magyarországi államnyelvekről (latin, német, magyar) és szerepükről, majd vázolja a magyar nyelvhasználat helyzetét a szomszédos államokban, végül kitér a kisebbségi nyelvhasználattal kapcsolatos magyarországi nyelvpolitikai feladatokra. A *Névpolitikai küzdőtér* című írás (49–53) azt a folyamatot mutatja be napjaink példáival is illusztrálva, amelyben az egy-egy közösségre jellemző névkultúra egysége a névpolitika tudatos be-

avatkozása miatt megbomlik, s a természetes megnevezések helyett elidegenített nevek kerülnek a tulajdonnevek rendszerébe.

Egy évtized jellegzetes nyelvi-szemiotikai sajátosságainak, változásainak tárháza *A rendszerváltozás időszakának politikai-közéleti szemiotikai-nyelvi jelenségei* című (55–65), a jelvilág sokszerű telítődésének különböző szintjeit bemutató cikk. A „tömeges jelfogyasztást” (57) determinálják a tömegkommunikációs eszközök, elsősorban a reklámok manipulatív szemiotikai-nyelvi világa. A szövegműfajok szintjén a jelszó és a falfirka mint a vizsgált időszak igen népszerűvé lett szövegtípusai jelennek meg: a körülöttünk levő terek is megtelnek szövegekkel. A hangzó kommunikációt vizsgálva a beszédíram gyorsulása, az illogikus hangsúlyozás és a nyelvjárási hangzás negatív megítélése figyelhető meg. A szókészlet tekintetében az angol kifejezések dominanciáját, a folyamatos átkereszteléseket, az új nevek sokaságát, az archaizmusok és a nyelvi játékok stílussteremtő hatását emeli ki a szerző. Ezekon túl megemlíti egyes, bár kevésbé látványos, nyelvtani rendszerbeli változásokat: például a mozaikszók, szócsontkítások, a rövid alakok tréfás továbbképzésének gyakoriságát.

A kapcsolatteremtésben jelentkező, elsősorban nyelvi nehézségek és manipulatív törekvések okait, tüneteit és megoldási lehetőségeit tárgyalja a *Kommunikációs zavarok mindennapi nyelvhasználatunkban* című helyzetkép (67–80). A zavarforrások között azért szerepelhet kiemelten az életmód megváltozása és a technikai eszközök fejlődése, mivel ezek a tényezők eddig ismeretlen kommunikációs helyzeteket teremtenek. A kommunikációs zavarok leírásában és megnevezésében BALÁZS újszerű s néha igen találó szóösszetételeket alkalmaz: például *szószürkület*, *nyelvikörnyezet-szennyezés*, *gyorsbeszéd*, *szómegvonás*. A különböző művelődési tevékenységek, a kisközösségek szerveződése, a család kommunikációs közösségének erősítése, az átgondolt nyelvpolitika és a nyelvhasználati különbségekkel kapcsolatos tolerancia mind lehetőségeket jelenthetnek e zavarok kezelésében.

A kommunikációs nehézségek megelőzésének egyik meghatározó terepe lehet az iskola: erre hívja fel a figyelmet *A nyelvtan jó!* című, *Új kommunikációs szükségletek az iskolában* alcímet viselő írás (81–90) is, hiszen a nyelvtan oktatása nem szorítkozhat kizárólag a grammatika tanítására, az anyanyelvi nevelésnek a hatékony kommunikációra is fel kell készítenie. A szerző szerint az iskolai oktatás folyamatában a kommunikációnak komplex tantárgyként kellene megjelennie: ennek igazolására olyan szempontokat sorakoztat fel, amelyek mind jogos igényeket jelenthetnek a nevelés és oktatás folyamatában; megítélésem szerint azonban a nyelvtan tanításának mai tantervi keretei nem tűnnek alkalmasnak ilyen széleskörű szükségletek — a teststilizáció értelmezésétől az esztétikai hatás magyarázatáig — kielégítésére.

A különböző kommunikációs folyamatok között napjainkban kiemelkedő szerep jut a tömegkommunikációnak: ebben a munkában is öt rövidebb tanul-

mány foglalkozik a média nyelvezetének egyes kérdéseivel. *A média nyelvhasználatának kritikai megközelítése* című cikk (91–6) felveti azt az elméleti alapproblémát, hogy mintának vagy tükörnek tekintsük-e ezt a nyelvhasználatot. Mivel ez a kérdés így nem dönthető el egyértelműen, azonban a média nyelve mindenképpen orientációs alapot jelent a megszólalásban, a médianormának a normáknak a csoportnormáktól a művészi normáig terjedő rendszerében a köznyelvi norma és a művészi norma között kell elhelyezkednie. A tömegkommunikációs eszközök megnyilatkozásai cselekvéértékűek, többszintű hatást fejthetnek ki, jelenlét nélküli közösségeket hívnak létre, megjeleníthetnek egy-egy helyi normát, az absztrakciós szintet tekintve konkrétabb nyelvhasználatra törek-szenek, sokféle nyelvhasználatot mutatnak be, megjelennek bennük a nyelvhasználat etikai dimenziói, nyelvi kapuőr szerepük van és információs összekapcsoló erőként is működnek. E tényezők miatt a szerző meglátása szerint nagyon lényeges a helyes médiahasználat tanítása és a médiaetikai szabályozás. Az *Egy utcában a média* című írás (97–102) a mediakonvergencia jelenségével vet számot, ami azt jelenti, hogy a különböző szintű és különböző szektorba tartozó médiu-mok sajátosságai bizonyos okok miatt egyre inkább hasonlóvá válnak. *A nyelv és etika a tömegkommunikációban* című elemzés (103–8) azt mutatja be, hogy milyen tényezők miatt hárul nagy etikai felelősség a tömegkommunikációra, *A reklámnyelv a közszolgálati rádióban* című (109–13) pedig megfogalmazza, hogy a „reklámhatás lényege a meghökkentés és az ismétlés”, s felteszi azt a nyelvműveléssel kapcsolatos állásfoglalásunkkal szorosan összefüggő kérdést, hogy szükség van-e a reklámok nyelvi szabályozásra.

A médiával kapcsolatos problémafelvetések után következik *A kommunikációs létformák és átcsapások* című tanulmány (125–40), amely a szövegek megjelenési formáját véve figyelembe a kommunikáció hangzó, képes (részben írott) és hangzó-képes létformáit különbözteti meg. Az élőbeszéd, az írott szöveg és a különböző „ábratextek” sajátosságait, szövegtani jegyeit bemutatva megállapítja, hogy az e létformák közötti határok a különbségek ellenére átjárhatóak.

A számítógépes kultúra térnyerésével járó hatalmas nyelvi kihívás problémájával szembeül a *Digitális nyelvújítás, illetve az anyanyelvivé tétel iskolapéldája* című írás (141–6) számos példát hozva különböző sikeres és sikertelen magyarisítási kísérletekre, keresve a meghonosodásban vagy elutasításban szerepet játszó tényezőket, végül kitér az internetes folklór sajátos szóalkotásaira is.

A könyv legterjedelmesebb munkája a zárótanulmány: *Határerők a nyelvstratégiában, A magyar nyelvstratégia (nyelvművelői) mozgatórugói* (147–96), amelynek fő gondolati serkentője az 1997-ben folyt nyelvművelésvita volt. A szerző véleménye szerint az, hogy nyelvünk megfelel a mai magyar társadalom kommunikációs szükségleteinek, részben a szervezett nyelvművelő tevékenységnek köszönhető. Nyelvművelésünk eredményeinek bemutatása után a nyelvműve-

léskritika leggyakoribb érveit cáfolja (pl. a nyelvművelés nem tudományos; a nyelvet nem lehet befolyásolni), illetve fogadja el részben módosítva a nyelvművelés céljaival kapcsolatban élő sztereotípiákat. Új utakra, módszerekre is rámutatva győz meg a nyelvművelés szükségességéről. Történeti keretben összefoglalja a nyelvművelésben megtalálható fontosabb felfogásokat, a kilencvenes éveket a nyelvművelés megújításának időszakaként tárgyalva. A jelenleg zajló nyelvi változásokat összefüggéseiket kiemelve írja le. A nyelvstratégiának szerinte a nyelv jellegére, a társadalom nyelvszemléletére és a nyelvművelés hagyományaira is tekintettel kell lennie, s nyelvtudományi alapkutatásokra: szókincsfelmérésre, nyelvretegződés-vizsgálatokra, beszélt nyelvi felmérésekre és a kommunikációkutatásra kell épülnie. A kötetet záró írás sajátos, egy szempontot kiemelő összegzésnek is tekinthető, hiszen az egyes cikkek által bemutatott nyelvi jelenségek mind figyelembe veendőek a nyelvstratégia kialakításában.

Mivel ez a gyűjtemény önmagukban is megálló tanulmányokat tartalmaz, az egyes szövegekhez tartozó irodalom megadásán túl nincsen összegző jellegű bibliográfiája. A cikkek sora után a Jegyzetekben fellelhetjük a már publikált tanulmányok megjelenési helyét, az esetleges módosítások jelölésével együtt; ezt egy angol nyelvű összefoglaló, a szerző munkáinak jegyzéke, illetve egy igen alapos, a főbb fogalmakat és szakszavakat felölelő tárgymutató követi.

A kötet majdnem minden írását ábrák, táblázatok egészítik ki, amelyek csaknem mindig szemléletesebbé, érthetőbbé teszik a szöveget, eltekintve egy-két olyan esettől, ahol ezek túlnőnek a magyarázaton, mint például az utolsó tanulmány táblázatainak esetében. A szövegben vastagított kiemeléseket találunk, amelyek rámutatnak a kulcsmotívumokra, s tematikailag is tagolják az írásokat. Az egyes cikkek előtt található fotók a nyelvkultúra egy sajátos részébe, a feliratok világába vezetnek el, képileg is megjelenítve nyelvi közegünket: az ezredforduló magyar nyelvkultúráját.

BALÁZS GÉZA tanulmánygyűjteménye tudományos igényű, élvezetes, közérthető stílusú, gyakran szórakoztató példákkal tarkított munka, amelynek egyes írásai különböző szemszögből és különböző mélységben mutatják be napjaink nyelvhasználatát, egymás utáni, egymásra vonatkoztatott olvasásuk azonban a tematikai sokrétőség ellenére szemléletbeli egységet mutat, s láthatóvá teszi a nyelvi környezetünkben felmerülő problémák összességét.

DOMONKOSI ÁGNES

NYELVJÁRÁSI ADATOK

Szövegfölvétel Koppányszántó nyelvjárásából

Több mint harminc éve folytatok szöveggyűjtést különböző nyelvjárás-területeken. Kezdetben elsősorban szülőfalumban, Nagykönyiban, majd — főképpen a magyar nyelvjárászigetek vizsgálata kapcsán — egymástól távoli és egymástól eltérő tájszólásokról készítettem szövegfölvételeket.

Különösen az 1970-es években végeztem intenzív gyűjtést, ugyanis akkoriban — a nagykönyi nyelvjárás mondatszerkesztési jellemzőit kutatva — nagy mennyiségű szöveganyagra volt szükségem. A nagyszámú — különféle nyelvjárás vizsgálatra felhasználható és néprajzi szempontból is értékes — szövegfölvétel adta az ötletet ahhoz, hogy ezekből egy önálló kötetet állítsak össze. A gyűjtést a szülőfalummal szomszédos községekre is kiterjesztettem, mivel arra gondoltam, hogy Értény, Koppányszántó és Nagykönyi nyelvjárásából jelentek meg szövegeket. Elképzelésem csak részben valósult meg, a tervezettnél ugyanis kisebb terjedelemben láthatott napvilágot a „Nyelvjárás szöveggyűjtemény Nagykönyiből” című összeállításom (MNyTK. 163. sz. Bp., 1982). Az Értényben és Koppányszántón gyűjtött anyag egy részét később különböző folyóiratokban tettem közzé.

Az itt közölt nyelvjárás szöveget még az 1960-as években rögzítettem magnetofonszalagra Koppányszántón. Ez a község Tolna megye északnyugati határán található, mintegy hat kilométerre a Somogy megyei Törökkoppánytól, amelynek nyelvjárása erősen *ö-ző*, s ebben nagymértékben különbözik a gyengén *ö-ző* koppányszántói tájszólástól. Ez más jellegzetes nyelvjárás jelenségekkel együtt jól tükröződik azon a szövegfölvételen is, amelynek fonetikus átírásában a DEME LÁSZLÓ kidolgozta hangjelölést alkalmaztam (vö. MNyj. 2: 18–37). Az adatközlő nevét, életkorát és a fölvétel készítésének idejét a közzétett szöveg végén tüntettem föl.

Az aratásról

Az aratásról? Mijem buzafajtág vótak? A buzát, rozsot, árpát, zabot termētünk. Buzából szoktunk kopaz buzát, magyar buzát. Szokták mondani, hogy a magyar buza talán jobban terem még mindannyiná, hogy jop termő mindannyiná.

(Mikor vetették a búzát?)

Ősszel. Szeptembër utójján, októbër eleje. Akkor szoktug vetnyi. Ha sok hó vót télën, akkor szokták mondani, hogy: na most jó ám, mer van hó, takargya ja buzát, az egerek nēm tuggyák kiënnyi, mer a hó alat nyóft, bokrosodott a buza. De ha kevés vót a hótakaró, akkor az egerek nagyon ki szokták ennyi, akkor nagyon hiányozs vót a buza.

(Tavasszal nem vetettek?)

Tavasszal izz vetettek. Tavasszal izz vót a tavaszi buza is. De az nēm ujan jó termő vót. Ere ja mi vidékünk az nēm nagyon szerette a tavaszi buzát. Az | keveset adot lē.

(Mi után szoktak vetni búzát?)

Hád zab után. Etenyi, amit szénának lē szoktak kaszányi. Zabot szoktag vetnyi vagy mohard vagy valami ijen takarmánt. Utánna szoktag buzát. Akkor aszt főszántották, mëgganyészták, és ugy vetették el ősszel a buzát, hoty három szántázsba. A harmadik szántázsba vetették a buzát, hogy jó lëgyën a termés, mer aki nēm háromszor szántotta még a földet, asz kivát a határba, annak nēm vót jó a buzájja.

(Meg szokták nézni a búzát közben?)

Mëg-mëg. Amikor má kikēt, akkor ē szoktak mënni mëgnéznyi, hogy hijányos-ē vagy mijen, hogy jól vót-ē vedvel, a gép is, hogy nēm-ē hijányosan vetett. De azér mindig rá köllöt figyelni, hogy jó lëgyën, amikor vód vedvel is, a géppel is.

(Hogyan fejlődik a búza?)

Hát elősször amikor kikel, akkor csak két kis levele kel, utánna bokrosodik. Akkor azutám mëg ahogyan nyóll, hazsba van a buzafej, de hát az má később, am má nyár felé van. Hazsba van, utánna mëg gyün a feje. Azutám mëk kigyün a feje, akkor má láccik, hoty hozza a szemēt, hozza a szemit, amibü később a pojva van. Akkor mëg láccik a kaláha, amikor má a fejit kihosza. Utánna láccik az is. Azutám má mikor kimënnek, mëgnézik, hogy lëhet-ē aratnyi, akkor uty szoktak mëgnéznyi az embërek, hogy dörgütek ki ëty fejet a markugba. Akkor mëgnésztek, hogy jó-jë. E lëhetët harapnyi, hogy má annyira kemény vót a szem, hogy ē lëhetët harapnyi, akkor aszonták: na mos má lëhet aratnyi, mer ölég érött, mer ē lëhet harapnyi, má nēm kovászos. Utánna mëk szoktuk kezdenyi az aratást.

(Csak búzát vetettek?)

Nëm. Rozsot is. Rozsot is szoktung vetnyi, de ja rozsot asztat jobban csak, akineg zsuppos háza vót, asz csépűte, mëg jobban az is szokot csak termënyi rozsot. Akinek nëm vód zsuppos háza az nëm annyira. Asz csak amnyit szokod vetnyi, hoty kötënegvalód, amibü aratásra szoktunk kötelet csinányi. De akineg zsuppos háza vót, asz termëte jobban a rozsot, mer szoktunk csépűnyi mëk tizenöt-husz köröszöt is.

(Hogyan történt az?)

Kézzel. Kézzel is szoktunk uty, hoty cséppel. Cséppel is szoktung vetnyi, mëg azután ugy is, hogy az embërek cséppel, fával, uan hadaróval kiverték a szemët. Azutám mëg az asszonyok mëg... Szoktak csinányi az embërek a szürübe dëszkát, végig uan hosszan ijen ülëzsdëszkát, fenëgdëszkát. Akkor kézzel ahó vertük, avvā pucútuk ki | a rozsot. Akkor szépën lë szoktuk raknyi. Mikor kipucútuk, kitisztogattuk, hoty tiszta vót, akkor aszt az embërek fő szokták kötnyi zsupnak.

(Mivel kötötték?)

Csag vót, hoty kézzel, mëk hotyha csépëség dógosztak, hogy azok csépűték, azok mëk fával, uan kévekötfával, avvā szoktág bekötnyi. De jaki csak maga csépűt, mëg nëm tudott uty kötnyi, asz csak kézzel bekötötte. Aszt abbu szoktunk csinányi kötelet.

(Árpát is vetettek?)

Árpát is. Asztat is szoktunk. Őszi árpát, tavaszi árpát. Asztat mëk hát csak az álotok részire, disznók részire, marhák részire mëk szoktug darátatnyi, öletnyi. Asztat is szoktunk termënyi árpát is. Tavaszit is, őszit is.

(Még mit szoktak?)

Mëg zabot is. Zabot is szoktunk, asztat mëk szénának jobban, mer asztat szerették az álotok, a marhák is mëg a lovak, mindëmféle. Asztat mëk csalamádénak szokták hijnya. Aszt lë szokták kaszányi rëndre. Mikor mëkszárott, mikor má ujjan vót, mëk szoktuk forgatnyi. Utánna mëg mëntünk főkötnyi vagy öszegyűtteni. Ugy isz szoktuk, hoty csak öszegyűtöttüg vellával.

(Milyen vellával?)

Nëgy águ vazsvëllával vaty favëllával. Favëllával is szoktunk.

(A favëllát honnan szerezték be?)

Hát asztat uty szokták a bódba jobban vënni, mëk szokták árúnyi régëm mëg az uccán is. Kátoszták, hogy mënt a kocsi, aszt kátoszták, hogy: favëllád vëgyenek, gerëbgyéd vëgyenek! Szokták árúnyi az uccán uty kocsiival. Aki avval foglalkozot csak. De hát jobban azër csag vazsvëllával, hogy avval jobban lëhejtëf azër dógoznyi.

(Hogyan történt ez?)

Hát hogyan történt? Hát ugy összehajtogattuk, összehajtottuk ujam petrëncégbe, asztákkor uty föl a kocsira, fölraktuk, öszszeraktug bag'gyába. Akkor másnap mëg mëntünk, akkor fölraktuk a kocsira. Az asszonyok fölatták, az embërek mëk fönn a kocsin elrakták. Asztán ity történt. Hát ëty kicsit nehéz

munka vót, mongyuk hogy így az asszonyok részire is, mer sokat mők köllöt nekik emēgetnyi.

(Csak takarmánynak használták a zabot?)

Nēm. Nēmcsak takarmánynak, etetnyi is. A lovaknak is abraknak asztat szokták legjobban, mer az legjobb vót a lovak részire abraknak mők a tikoknak. Nagyon jó vót a tikoknak, mer attul — aszt szokták mondanyi — mindik sokat tojnak a tikok a zaptul.

(Hogyan kötözték össze akkor, ha nem takarmánynak használták a zabot, kinn a földön?)

Akkor mők kinn a földön csinyátunk kötelede verecsēnyel, ijen kézi hajtóval, hogy a bal kezüingbe foktuk a verecsēnyt, jop kézzel mők hajtottuk. Aszt akkor avval csinyátunk köteleket, aszt ugy bele szoktuk abba raknyi, aszt akkor fő szokták kötnyi. Akkor aszt képébe össze szokták raknyi az embērek. Tizēnnēty kēvét szoktak ēggy-ēty képébe. Alul a legalsó képét, vagyis a kēvét monták, hogy bujókéve, akkor mők nétyfelü mők a válkévék, a legteteje mők vót a pap. Aszt szokták mondanyi, hogy mos má gyühet a pap, rá lēhet tēnyi a papot. Hát ijen, igr mēnt ez is ennek a gyüjtése is, kötözése.

(Mikor lehetett az aratást megkezdeni?)

Az aratást hát Pētēr-Pál, akkor szokták mēkkezdenyi jobban. Akkor el szoktak mēnni mēgnēznyi. Előbb az embērek elmēntek mēgnēznyi, hogy mijen, hogy má érētt-ē. Hotyha kidörgūték aszt a buzát, hoty kemény vót a szēm, elharapták, hogy nēm kovászos, akkor má mők lēhetēt kezdenyi az aratást.

(Mivel kezdték az aratást?)

Hát kaszával.

(De milyen gabonával kezdték?)

Legelősször a rozsoť. A rozs a legēső, asztat szokták legelősször a rozsoť mők az ősi arpát, mer az ősi arpát aszt is előp köllöt mők aratnyi, mind a buzát. Akkor ugy utánna szokták a buzát aratnyi. De ja rozsoť asztat is köllöt előbb aratnyi, mer hotyha az mők nagyom mēgērētt, nēm jó vód zsupnak. Akkor aszt monták, nagyon erőtlen, nēm jó zsupnak. Csak az is ugy vót jó, ha nēm elérvel a rozs így a zsup miatť. A szēm miat mongyuk nēm, de ja zsup miatt ugy vót jó, hotyha nēm vót annyira elérvel. De jaz arpát hát asztat mők szokták, ugyan asztat sē hatták uan nagyon, nagyon-nagyom mēkhannyi érnyi, mer aszt monták, különössen a tavaszi arpára, hogy visszamēn a földbe. Má asztat lē köll aratnyi, mer visszamēn a földbe, hogy má sokszor uan vót, hogy mēkhēgyēsēdēt, főfelē át a feje annak az arpának. Nēm vót mēkhajüvä, mer annyira mēnd vissza inkább a földbe. Akkor aszt monták, asztat is köll aratnyi. Hát a buza vót talán a legutóssó, az mők legjobban várhatott. A legtóvábbá várhatott a buzaaratás, mer asz hotyha későb vót is, akkor sē vót annyira baj, de nagyon asz sē lēhetēt mēkhannyi mēgērnyi, mer akkor ot mők sog vót a szēmveszteség.

(Milyen teendői voltak a gazdának aratás előtt?)

Hát aratás előtt ugye má e köllött, e szoktuk készíteni a kötelet legelősször. Lē szokták kaszányi a rozsot kötélnek. Az mēkszárótt, akkor haza szokták hozni. Amikor kötelet akartunk csinányi, hogy másnap csinájjuk a kötelet, akkor előtte nap má mēk szoktuk öntözni. Estefelé megöntözték, akkor az ugy jól ádgyön-gút, akkor másnap uty szoktunk kötelet csinányi. Kézzel is, hoty kézzel is csinýá-tuk mēG.

(Hogyan történt az kézzel?)

Kézzel is uty, hogy ēvettük kétfelé, két marég buzád vagy rozsod vettünk kezüngbe, akkor annak a felit összefoktuk, ugy összehajtottuk, akkor odafoktuk igy a bal hónunk alá, jop kézzel mēk csavartuk, uty takartug be. Aszt akinek, hogy nem sikerút ujan szép simára mēkcsinányi, hanēm kin vótak azok a fejek, uty kin lóktak, akkor asz szoktuk neki mondanyi: Na ide lehetne hijnya a barbét, aki mēgnyirné. Mer az is ugy vót szép, hotyha sima vót. De hát nem mindēnki tutta azért uan simára mēkcsinányi, mēg nem is tudot mindēnki kötelet csinányi ity kézzel, mer sok uty csinýáta mēk, hotyha kötösztek az embērök, széjjēcsuszott. Hát persze azok mérgelōttek.

(Hány kötelet tettek egy csomóba?)

Hát szoktak öt köröszöt. Öt köröszöt kötél össze vót ködvel ēty csomóba. Akkor aszt mindik tuttuk, hotyha mēntünk aratnyi, akkor má asztat tuttuk, hogy mennyi köteled viszünk, mer hát annyi csomót tettünk föl. Ha mongyuk tisz kör-örd vót azon a földön, ahová mēntünk aratnyi vaty tizēnöd vaty husz, akkor annyi kötelet. De mindik tuttuk, mer öt köröszöt tettünk mindig ēggy-ēty kötél-be. Mindik tuttuk, hogy mennyi a kötél. Uty szoktug belevásnyi.

(Csak kézzel csináltak kötelet?)

Nēm. Verecsēnyel is szoktunk csinányi mēk kötélcsinýállóvā. Asztat mēg othun az udvarba lēütöttek ēggy ujan karót, aszt abba mēgenn ēggy ujan fād beleduktak, aszt asztat szoktuk hajtanyi kézzel. Aszt a végin vót mazzag, aszt oda szoktak tēnyi ēgy marék rozsot, akkor asztat mazzaggā lēfogatták. Akkor asztat, ahogyan hajtottuk, aszt ugy eresztētég bele a másik felit annak a rozsnak, a másik marékkal. Aszt avval is szoktuk csinányi. Kēsōb mēg mēg az a gyors kötélcsinýálló is, hogy ami ijen vazsbu vót | má vaskerékkal. Hát avval nagyon gyorsan lehetett. Annak ujan kampójja vót. Abba köllöt csag belevásztanyi. Avval má nagyon szaporán lehetēt kötelet csinányi.

(Hányan csinálták?)

Ketten. Ketten köllöttek hozzá, mer az ēggyik hajtotta, a másik mēg eresztette.

(Verecsēnyel hogyan csinálták?)

A verecsēnyel is, hogy a bal kezüngbe foktuk a verecsēnyt, jop kézzel mēk hajtottuk. Mer az is ujan vót, hoty fognyi is köllött — ity kézbe köllöt fognyi —, mēk hajtanyi is köllött. Ahhol is kettō köllött, mer hát az embērök vaty hát aszszony is eresztette aszt a kötelet, mer az nem ujan nagyon nehéz vót, nem ujan

veszéljézs vót, de oda is kettő köllött. Utyhoty két szeméj köllött a kötélcsinyálás-hó.

(Miből csináltak kötelet?)

Hát szoktung buzábul is szoktunk csinyányi még rozszbul is.

(Meg még miből?)

Még mék szénábul is mék szómábul is szoktunk csinyányi, hotyha nem vód valakinek rozsz. Különössen ha árpánag vagy ijennek, mék szómábul is szoktunk csinyányi kötelet. De árpábu abbu nem lehetett.

(Hát ha a rozst elcsépelték, abból nem lett?)

Abbul is. A zsubbul, a zsubbul abbul is.

(Melyik volt a legerősebb kötél?)

A zsupp. A zsupkötél az vót a legjobb még a legerősebb izs vót, mék hát avval nagyon is jó vót kötnyi. Még asztat azután lehetét hasznányi, mer hogy masinállás után össze szoktuk szénnyi a kötelet, mer aszt mindik féredobátuk. Ahogy kiódosztuk a kévét masinálláskor, aszt féredobátuk, akkor őszszel avval mék csutát szoktunk kötöznyi. Hát a zsupp az vót a legjobb, mer buzakötéllel, ha avval kötöttünk, aszt nem lehetett azutám má hasznányi, a kukorica- vagyis a csutaszárd belekötnyi, mer az nem jó vót. Az nem vót ujan erős, de ja zsupkötél hát az a legjobb. Az még másik évbe is jó. Még akárhányszor, még másik évem még az árpát is abba szoktuk főkötnyi az előtti évi zsupkötélbe.

(Mivel szoktak aratni a faluban?)

Hát kaszával.

(Mással nem, előtte?)

Hát előtte régem má hallottam róla, hoty sāróval. Hoty sāróval is szoktak aratnyi. Eggy-ety fürtöd belefoktak a kezügbe, a balkezügbe belefoktak eggy-ety fürtöt. Akkor sāróval vákták. De hát az nagyon lassu munka vót. De utánna má csak kaszával. Hát avval mēnt azér szaporánn.

(Milyen kaszákkal arattak?)

Hát mijen kaszákkal? Hát a bódba szoktag vēnnyi kaszát. Ott árúták, a bódba árúták ezeket a kaszákat. Aszt akkor onnan szoktag vēnnyi.

(Milyen részei vannak a kaszának?)

Hát a kaszánag vannak | ez a kaszájjo, kaszanyél, takaró hozzá, kaszabankó.

(Mire szolgálnak ezek?)

Hát az aratásnál vaty kaszállásná. Mindēnhogyan hát esztet, eszt hasznájják, mindēhhun eszt hasznájják. Ha aratáshó, ha rétēn kaszátok, akárhun kaszátak is. Hát esztet hasznáták, vagy ity köllött.

(Hogyan fogja meg a kaszát a gazda?)

Hát a bal kezivel mēkfokta ja kasza nyelit, a jop kézzel még a kaszabankót. Hát akkor ugy-ugy váktok. Ugy vákták a rendet. Ha a buzábul, vaty hát amikor mit arattak.

(A takarót azt miből készítették?)

A takarót asztat orgonavesszőből is szoktak takarót csinányi, de még még legjobban fábul. Hogy valami ujan fát faraktak ki. Akkor annak a végit úgy mekfogaszták, mind a gerébgye foga. Akkor asztat oda szokták szerényi, kötnyi a kaszabankóhol a végit. Akkor az a másik, az a gerébgyés forma vége, az még od vót a kasza nyakáná. Aszt akkor ahogyan várták a rëndét, az mindik takarta. Az mindig uan szépén takarta, hogy nem vót kuszát^í. Akkor fő lehetőet szénnyi szépén a markot. De amëllik nem tudot szépén takartatnyi, vagy nem vót neki ijen takarójsa, hát az utám bizony nehéz vót a marokszédés. Ot nem vót jó ujan után, aki uty kaszát, ujan csunyán kaszát, az után nem vót jó markot szénnyi. De hát így jó vót, mer hát így lehetőet könnyen, szaporánn.

(Hogyan tanították meg a legényeket kaszálni, amikor fiatalok voltak?)

Hát el szokták üked vinnyi, el szokták üked vinnyi, hoty tanújanak azok is kaszányi. Hát mutatták nekijje, kinek az aptya, kinek az öregaptya.

(Mindjárt aratni vitték?)

Hát nem. Nem mingyá aratnyi vitték. Elősször mék csak ē szoktág vinnyi, még a rétre is el szokták üked vinnyi, hogy ottam próbágassák, hoty hogyan is köl kaszányi. Hát mingyá aratnyi nem lehetőet, mer előb még mék köllöt neki tanúnyi kaszányi. Vaty ha ijen zapszénát, hogy ijent kaszátak, akkor oda is ē szoktág vinnyi. Vaty ha lóhert kaszátág vagy valami ijent, hogy most is ēvisszük, hogy majd it mektanul kaszányi.

(Hogyan vették meg a kaszapengét? Hogyan vizsgálták meg?)

Hát a bódba amikor vették a kaszát, akkor uty szoktak, odaütötték a pult ódaláhol. Ha jó pöngése vót, akkor aszt monták, na ez jó lëssz. De hotyha ujan nagyon halg vót a pöngése, akkor aszt monták, ez nem jó lëssz, mer ennek nem jó éle lëssz, ez nagyon lágy lëssz ez a kasza. De hotyha jó pöngése vót, akkor, akkor jó a kasza. Akkor aszt monták, na ez jó lëssz, eszted vesszük még. Mer abba izs vót külömpség.

(Hol szerezték be a gazdák a kaszanyelet?)

A kaszanyelet is a bódba. A kaszát is mék kaszanyelet is a bódba szoktag vënnyi, mer árúták a bódba a kaszanyelet | kaszával ëggyütt. Aszt akkor othun uty szeréték föl. Kováccsal szoktak csinýátatnyi ujan kaszaféjet. Akkor abba belesz szokták tënnyi. A kaszanyélre aszt rátëtték, abba még belesz ja kaszát, a kaszának a végit úgy beledukták.

(Mibe?)

Asztat mék kujcsal szokták mëkszorittanyi | a kaszakujcsal. Asztat még úgy rászoritották, aszt akkor uty könnyen tuttag vele dógoznyi, kaszányi. Hát régën csak ijennel szoktak, kaszával, ijennel dolgoztak.

(Hogyan élesítették a kaszát?)

Asztat még... Vót ülö. Akkor a mezőre is el szoktág vinnyi aratázsbá még othun is. Asztán a kalapáccsal. Rátëtték āra jaz ülöre. Abba még vót ëggy ujan vas | belevèrel, akkor āra rátëtték a kaszát. Aszt mindig a nyakánál szokták

kezdenyi, aszt akkor ugy az éle felé ugy mēnteg végig rajta, uty szokták mēkkalapányi a kaszát. Mēk kinn a mezőn is, hotyha mēntünk aratnyi is, oda is szokták hoznyi. Vót ujan amēlliknek ujan vót, mind a szék, mind a kis'szék. Meg ujan is, hoty csak ēggy, ēggy ujan tuskóba bele vód vervel az a kalapálló, az a vas. Akkor āra rátették a kaszát, aszt azon kalapáták kalapácsā. De a kalapács is hát jó köllött, mer as sē jó vót mindannyi, mer aszt is mēk szokták nézni, hogy mēllik kalapács jó. Mer az is hotyha ujan lágy vót, as sē jó vót.

(Ki élesítette meg a kalapácsot?)

Hát aszt a kovács, kovács szokta mēgélēsittenyi. Hotyha vettek, akkor a kovácsal mēk szokták élēsittetni.

(Mi a neve annak az ülönek, amire rá lehetett ülni is?)

Hát az mēg ijen ülöszég vaty kalapállószék. Mindēnek, igr is monták, hogy ülöszék is mēk kalapállószék. Mēg ujan vót, mind a, mind a kis'szék. Ugy mongyák, hogy a fejšőszék. Akkor annak is a végin vót uam magossap fa, oda rá vót szerēvē, akkor āra verték, abba belevérték aszt az ülőt, aszt āra rá tuttak űnyi is. Akkor mēg a végire mēg rátették a kaszát, asztām mēk könnyebben, mēg jobban tuttak kalapányi.

(Mikor szoktak kalapálni?)

Hát ithun is, mēg akkor mire mēntünk, hogy aratnyi, hogy mēntünk, ithun előb mēkkalapáták, mēg akkor débe, débe ebéd után. Mikor mēgētük az ebédet, akkor azután előb mēk szoktak kalapányi, hogy jobban fog'gya, mer ēvette jaz élit, akármit arattunk, ha buza vagy rozs, akármí vót. Hát ēvette jaz élit.

(Az asszonyok addig mit csináltak?)

Az asszonyok mēg azér lēktöpször gerēbgyéteg vaty képétek. Huszkották őszsze ja kévét. Őssze szoktuk huszkonnyi. Akkor azután, hotyha jaz embērek rakták össze, képétek, az asszonyok addik huszták a nagygerēbgyét. Mēg monták ugy is, hogy a böggőt. A nagyböggőt, mer a nagygerēbgyének aszt is szokták mondanyi, hogy a nagyböggőt.

(Napközben mivel élesítették a kaszát?)

Asztat mēk kaszaküvel. Kaszaküvel élēsítették. Hát abba is legjobb vót ez a smirglikü. Amēlliknek az vót, avval könnyen élēsítette ja kaszájját. De amēlliknek nēm vót ez a smirglikü, azér az nēm ujan jó vót.

(Még milyen fajta vót?)

Hát másik fajta is vót. Tuggya fene, mi vót annak mēg a neve, de valami más ics vót. Hát jobban azért csak esztet árúták, eszt a smirgliküjet, hogy az az job vót. Vót ēgy másik fajta is. Az uan sötét, majnēm ujan fēkete vót. De az nēm vót jó, asztat nēm szerették, hanēm ez amēllik ujan szürkēzs vót, inkább ujan vilāgosszürke. Asztat szoktág vēnnyi, mer asz monták az a jó, hogy az a smirglikü.

(Hogyan történt az élesítése a kaszának?)

Hát az élēsítése mēg... Lē szokták tēnnyi a kasza nyelit a főthöl, asztákkor mēk szokták fognyi. Bal kézzel mēkfokták fönt a kaszát, akkor jop kézzel mēg a

kaszának az élit fenték. Isz szokták mondani, hogy mē kő fennyi a kaszát, mer nagyon emēnt az éle. Mēkköszörüllik.

(Ugy is mondták, hogy köszörüllik?)

Ugy is. Ugy is, hoty köszörüllik. Még, még ugy is, hogy mēk kő köszörűnyi a kaszát. De hát āra vigyáznyi köllött, hotyha köszörűték, mer sok | különösen hotyha a legényeket tanították kaszányi, mēk hogy mēk köl nekik köszörűnyi a kaszát is, vigyáznyi köllött, mer bizony az ujjukat hama ēvákta ja kasza, hotyha nēm figyētek rájja, hoty hogyan tették lē eszt a kaszanyelet. Mer ha ēty kicsit mēgbillent, hát hama ēfokta ja kezüket.

(Melyiket mondták inkább: köszörülték vagy fenték? Hogyan mondták?)

Inkáp köszörűték. Inkább uty, hoty köszörűték. Jobban asz szokták mondanyi, hogy mēk kő köszörűnyi a kaszát.

(Miben tartották a kaszakövet?)

A kaszaküjet mēk tokmányba. A tokmány az mēg bádogbul izs vót, de legjobban ijen tēhén szarvábu. Abba szokot lēnni a kaszaki. Hotyha arattak izs, vaty kaszátak is, akkor abba szoktag vizet öntenyi, abba beletették a kaszaküjet. Akkor ēty kis fűjed vagy valamit szoktak azér beletēnni, mer ha a dērēkukra akasztották, hogy nēhogy a dērēkuk mēg mēktējjen vizzel. Mer belefód vóna a dērēkugba ja viz az embērēknek.

(Hogyan kezdődött el az aratás?)

Hát az aratás kézzel. Kézzel kaszátak, kaszátak az embērēk.

(Mekkorát fogtak egyszerre?)

Hát ēfoktak jó nagyot, jó nagyot elfoktak. Hát mongyuk talám mēg mētēr vagy másfél mētēr széléssen is ēfokták, hogy mēlliknek mekkora vót a kaszájja. Mer a kasza izs vót hoty kilencfen centis is, mēg ēgymētērēs, ēgy mētēr tisz centis kasza izs vót. Hogy mos mēllik mijen. Hát ujam pásztágba. Pásztágba ēfokták, hogy nēm mēnteg végig a földön, hanēm csak ujam pásztágba elfokták. Akkor ēggy-ēty pásztám mikor kiértek, akkor mēg ugy a másikat.

(Hogyan vágták le? Mit néztek meg a vágásnál?)

Rēndre. Rēndre vakták, vagyis hogy rá a másikra. Ahogyann a buza āt, aszt mindig mēgnésztek, hoty hogyann áll a buza, aszt akkor rá a buzára köllöt rávágnyi. Nēm ugy, hogy a földre lēvakták rēndre, hanēm rá ja buzára vagy az árpára, ugy rávakták, akkor eszt uty köllött az asszonyoknak mēk főszēnni a markot.

(Milyen volt a jó kaszás?)

Hát az, amēllik szēpēn takartatott. Az vót a jó kaszás. Vót ám ujan is, aki aszt monta, hogy ém mēktanútam kaszányi, az asszony mēk tanújjom mēg markot szēnni. Uan is elűfordút.

(Nehéz vót az asszonyoknak?)

Hát aki nēm szēpēn takartatott, annak nehéz, akkor nehéz vót. De aki szēpēn takartatott embēr, az után nēm vót nehéz a marokszēdēs.

(Hogyan szedték a markot?)

Sāróval, sāróval. Asztat még uty szoktuk, hogy a bal lábunkal ot mēntünk mindig, mindig a rēndné. Utyhoty ami álvó maratt, ávó marad gabona, mindit ot mēntünk, hogy a bal lábunk ot mēnt, akkor a job lábā avvā mēk tótuk mindig előrébb aszt a gabonát. Aszt mikor vót egy marok, akkor a sāróval asztat öszegyöngyörgettük, akkor terítettünk kötelet. Vót, amikor vót kötélterítő, de hát lektöpször még azér csak ugy vót, hogy a dērekunkra rákötöttük a kötelet, hotyha mongyuk ety tisz-tizēnkét szálót, tizēnötöt odakötöttünk a dērekunkra. Aszt akkor asztat magunk ki szoktuk teríteni, akkor abba bele szoktuk tēnni a markot. Akkor a következő rēndēt mikor vákták, akkor mēgen ráhortunk, mēgen egy markot ráhortunk, akkor aszt azután ugy lēt még bekötözvel. Utánna lēd bekötözvel | a kéve. De elősször utyhoty két markot előb bele köllöt tēnni, aszt azutám mēk kötöszték. Asztat má jobban az embērek kötig be a, kēvét nēm az asszonyok, mer szorosabban kötik, aszt takarodásba akkor jobban kidűt, hotyha az asszonyok kötösztek, mer azok tágabban kötöttég be, mind az embērek, a kēvéket.

(Milyen gabonákat szoktak rendre vágni?)

Rēndre vágnyi még a szénát. Ami szénánag vót, zapszénát | vagy még asztám mēk hotyha árpát, asztat is szokták rendre, mer az árpát asztat még lektöpször ugy is szokták, hogy vagy lóherrel vaty fenyerral elvetették.

(Milyen fajta árpát?)

A tavaszi árpát. A tavaszi árpát ēvetették lóherrel vaty fenyerral. Akkor asztat rendre köllöt lēvágnyi, hogy benne a ződ lóher még az a zót fenyer, hogy a is mēkszárogyon, mer ha nēm, mire lēt a masinállás, takarodás, akkor ērohott. Még az árpā is, még a feje is akkor ugy mēkpenyhett, mēgrohott. Aszt asztat lē szokták rendre. Akkor utánna mikor az mēkszáro^tí, akkor uty szoktuk főkötöznyi.

(Zabot is szoktak?)

Hád zab izs vót, a zab izs vót, amikor hogy rendre lē vód vágval, asztán szárot rēndēnn. Akkor azután asztat is uty szokták főkötöznyi, mer annak is ugy jó vót a zabnak is, hotyha szárott, hotyha tovább | szárott, mer az is job vót, mint hotyha mingyá fő vót ködvel.

(Milyen gabonát volt legnehezebb aratni?)

Hát a dűttet. Ami még vód dűvel.

(Hogyan köllött?)

Asztad bizony forgolónnyi köllöt, hoty hogyan is lēhessēn lēkaszányi, hoty hogyan lehet az alá alaja vágnyi aszt a kaszát, mer nēm lehetett uty, hoty csak a tētejinn, hanēm hát szépēn lē szokták kaszányi, hogy na tārójja sē maraggyon, a földön nē lēgyēn az a naty tāró sē. Asztat nehéz vót öszeszēnni is, mēk lēkaszányi is, az embēreknek is nehéz vót a dűd buzát, vagy akár mi vót, vagy ha árpa vót is, akármi vót is a dűtt. Nehéz vót asztat lēaratnyi. De amēllik szépēn

át, hogy a lábánn át szépenn, asztat könnyi vót aratnyi. Nëm vót nehéz | munkájja.

(A marokszedőnek nehéz volt a dolga?)

Hát mongyuk annyibu nehéz vót a marokszedőnek a dóga, hogy abba ja melegbe a dërékán köllöd vinnyi a kötelet. Hát annyibu nehéz vót, ahun nëm vót kötélterittő. Ahun vót ujan gyerek, vagy nëm tudom, ujan öreg, hogy aki emént segényi nekik, hoty kévét kötnyi, akkor az eterittete a kötelet is. Elősször eterittete a kötelet, utánna másik sorba még bekötötte. De ahun nëm, csak kettő aratott, akkor ott az asszonyinak a dërékára köllöt kötnyi a kötelet. Aszt akkor köllöt nekijje vinnyi. Hát az ety kicsit nëm jó vót ujam melegbe, mikor az a kötél od vót a dërékánn.

(A sarlót hol szerezték be?)

Aszt is a bódba. A bódba asztat is.

(Még mire használták?)

Asztat még még a csutaszáröt mikor szoktág vágnyi. Mer régem még lë szoktág vágnyi még a csuta heggyit is. Asztat még āra is hasznáták a sārót. Mëk hát azér jobban ity, hogy így markot szënnyi. Jobban āra vót hasznávó. Mëk hát régenn āra is, hogy még avval arattak is. De hát má má nagyon régi dolog vót, amikor avval arattak, sāróval.

(Milyen kötélbe szokták kötözni az egyes gabonaféléket?)

Hát a lektöbbet azér zsupkötélbe, mer az vót a legjobb a zsupkötél. Ha nëm vód zsupp, akkor hād buzábu, buzakötélbe is lëhetett. De hotyha zsub vót, akkor avval, mer hát az vót a legjobb. Akármit is abba legjobban lëhetet kötnyi a zsupkötélbe.

(Hányan szoktak aratni?)

Hát hotyha ketten, még mongyuk aki pusztánn aratott, ottam mëk hát sokan vótak. Ot még uty szoktak, hoty három pár összeát egy bandóba. Ottam má annyibul job vót, hogy vót kötélterittő is mëk kéveköttő is, még a két kaszás. Az eggyik eterittete ja kötelet, akkor vót aki elü szette a markot, az beletette ja markot, még utánna a második kaszás utám mëk szette a marokszedő, am még ujra rávitte āra. Akkor aki gyütt utánna a kéveköttő, az még bekötöszte. Hát ottan azér má job vót, szaporábbam mënt.

(Hol kötik át a kévét?)

Hát uan dërékonn. Dërékonn kötik át, hogy annyira ja tujire së, még a heggyire së, mer akkor kidüül a kéve.

(Hogyan történt ez?)

Hát asztat még összefokták, mëkfokták két, mind a két kézbe ja kötélnek a végit. Akkor aszt ugy rá szoktak térdényi a marokra. Aszt akkor mëkhuszták, jól összehuszták, uan szoroson összecsavarták, akkor aszt ugy alaja törték a kötél alá a végit, hoty ki në óddzon. Aszt akkor így össze lët ragval.

(Utána milyen munka volt még?)

Még a kepéllés. Mikor az megvót, akkor utánna még a kepéllés. Össze lēt ragval kepébe. Asztat még mégén tizennéty kévét ēggy-ēty kepébe. Azutám még össze köllöd gerébgényi. Akkor a kuszáttat összeszēnnyi. Amikor össze vót, a nagygerébgyével összehusztuk, azutám még a kuszáttat is sāróval össze köllöt szēnnyi.

(Hova tették?)

Asztat izz bekötöttük, aszt a kepeligba. Bele szoktuk tēnni asztat mēk kepeligba, ahová mēgesēt. Ahun vót ēggy-ēty kepe, akkor oda kepeligba beletēttük aszt a kuszátkévé.

(Az mire lett jó?)

Hát asztat lektöpször csak ē szoktuk hoznyi haza ja tikoknak. Azok is szerettek rajta lēnnyi a tikok is. Ēvótak rajta. Hát marat kinn is, de asztat jobban csak — kocsival szoktunk járnnyi —, asztat ē szoktuk hoznyi haza a tikoknak.

(Mi a neve a gabonaszálaknak, amik ugy elmaradnak, azt összeszedik?)

Hát a kuszátt, a kuszátt.

(Kepélni kik szoktak?)

Hát aszt szoktak az embērek is, asszonyok is. Asztat mindannyian szoktuk, asztat tūtük, hogy hogyan, mindēnki, hoty hogyan köllött összeraknyi.

(Hogyan történt a kepélés?)

Hát a kévéket... Allu vót a bujókéve, akkor utánna ja válkévéket. Rá lēttek ragval néty felü. Amikor megvót, akkor a tētejire még a papot. Az vót a tizēnnegyedik kéve.

(Nem fújta le a szél?)

Hát nēm szokta lēfujnyi, mer lē vót kötözvel, lē vót csavarval. Szoktag belüle kihuznyi ēggy-ēggy ujan fūrtöt, akkor asztat ugy mēkcsavarták, akkor a másik kéve alá még odatörték. Akkor a szél azēr nēm tutta lēfujnyi, mer azēr fokta. Ha má naty szél vót, hotyha lēfujta. Mēg akkor má lē köllöt neki fujnyi a másik két-három kévét izz vele.

(Mennyit tudott aratni két család egy nap?)

Hát hotyha jó vót a buza, hogy nēm vót ujan dūtt, akkor lē tudott aratnyi uan ezēr nētyszögölet. Uan tizēnöt-husz kepe körü, hotyha nēm vód dūtt. De ha dūd vót, akkor bizony nēm ujan sokat, akkor ölég vót még, mēk tizet is lēaratnyi, tisz képét is. De hotyha jón vót, akkor hogy nēm vód dūtt, akkor lēhetēt szaporán azēr aratnyi.

(A részes aratók hogyan kerestek?)

Hát azok tizedikēr, tizedikēr arattak | a részesēk. Akik ki szokták annyi az aratást, akkor vót, aki igy ēvādúta tizedikēr. Mindēn tizedik kepe azē vót.

(Hát az uraságnál?)

Az uraságnál is, ott is ugy mēnt, ott is tizedikēr arattak a pusztákonn.

(Mit szoktak ebédelni az aratók?)

Hát akik a pusztánn arattak, azoknag vitték kocsival. Mindén réggel onnand a pusztáru gyüött a kocsi, aki vitte jaz ebédét. Aszt akkor szoktak főzni. Mindig vót főtt ebéd. Jól étek az aratók, mer mindig a jó ebédet szokták könnyi nekik, mēk hát ithun is, ithun isz vitték, a fejükön vitték az asszonyok a vékát. Uty szoktág vinnyi az ebédét, vaty kosárba ja kezügbe. Akinek mēg nēm vót ujan, aki vitte vóna utánnug vékába az ebédét, am mēg ēvitte maga.

(Milyen vékában vitték?)

Uan ebédészvékába mēk cserēnvékába. Ugy is hijták, hoty cserēnvéka, ebédészvéka. Am mēg ujan vesszöbű vót fonyval. Asztán abba szoktág vinnyi az asszonyok a fejükön vitték a nagy véka ebédét.

(Hogyan öltözködtek az aratók?)

Hát legjobban, mongyuk, régēnte gatyába szoktak lennyi az embērek. Azog gatyába vótak, mer hát ugy nēm vót — bōgatya —, nēm vót uam mēleg¹gyük. Hát az asszonyok azok mēk hát csak, mind máskor vagy régēn hát csak szoknyába.

(A lábukon meg mi volt?)

A lábukom mēk szurkos tutyi.

(Az mire volt jó?)

Hát az mēg azér vót jó, hogy a tāró nē böktye ja lábukat, nē böktye föl a lábukat a tāró. Asztán az jó vót. Asztat mēk fonálbu kötötték, kendērbű. Kendērt mēkfonták fonálnak, aszt akkor abbu kötöttek tutyit. Asztán uty szurkútág be | ien főró szurokkal. A szurkot fő szokták óvasztanyi, aszt akkor ugy ráöntöszték. Aszt az ugy mēkkemēnkēdēt rajta, hoty ki szokta birnya az aratást. Mēg mēk különössem mēk szoktág vizezni, hogy az a szurog vizes lēgyēn. Aszt akkor kibirta jaz aratást. Asztán jó vót, mer könnyid lábbeli vót.

(A kévekötőnek mi volt?)

A kévekötőnek mēg vót a kezire vászombu csinyával, a takácsok amit szűteg vásznat, abbu ujan tuszli. A végin főn szokot lennyi kötő. Szoktag behuznyi ēty kötöt. Akkor főm mēg vót ködvel, lēm mēg be vód gombúval. Aszt akkor az üngit is nēm ētte ja kéve, mēg a kezit is nēm hasogatta ki az a tāró. Nēm bökötte mēg a kezeszárát.

(Volt-e valami szokás, ha befejeződött az aratás?)

Hát mongyug vót. Különösen a pusztánn. Ottan szokot lennyi. Mikor befejeződött az aratás, akkor az urasák szokott annyi nekik ádomást. Mēk hát itt is, falun is, akineg vót aratójja, a falun isz vót szokás, mer akkor a gazda, aki kiatta az aratást, akkor a legutóssó nap asz szokot nekik ebédét annyi mēg bort, hát mindēnt. Akkor mēg vód vendégűvel, mēg vótág vendégűvel akkor az aratók. Mēg a pusztánn is, akkor az uraság mindig a legutóssó nap, amikor arattak, akkor mindig az is szokot nekik annyi ádomást. Mēg ithun is. De mēk hát ithun azér mindig jobban kaptak az aratók, mer mindēn nap kaptag bort is. Mēg ē szoktág vinnyi űket. Aki kiatta az aratást, az aratókat az mindēn réggel elvitte

kocsinn | āra a főthöl, ahun arattak. Ēvitte nekik a kötelet, akkor még még értük isz vót, aki ěměnt. Mongyuk něm minděnki, de azěr vót sok, aki ěměnt az aratókér. Ěstefelě, mire hoty köllöt hazagyünnyi, akkor ě szokott értük měnnyi kocsinn | a gazda, aszt akkor asz hazahoszta jaz aratókat. Měg rěgel měk hát, minděn rěggel el isz vitte, mer a kötelet ě köllöd vinnyi. Aszt akkor vitte vele az aratókat is.

(Az utolsó nap volt a legjobb az aratóknak?)

Hát mongyuk az utóssó nab vót a legjobb, mer hát akkor kaptag věnděksěgět is.

(Nótázni nem szoktak?)

Hád vót ugy. Vót az is, hogy még nótásztak is, hotyha különössen uan fĵatálog vótak, akik arattak, akkor azok nótásztak is.

(Ilyen aratónóták nem voltak?)

Hát něm tudom. Vót az isz, vót azěr, hogy ijen aratónóták isz vótak. Měk különössen akik pusztánn arattak. Aszt mikor szoktak měnnyi a kocsik, mer minděn szombaton este hazahoszták az aratókat, akkor vasárnap dělutám még vittěg vissza. Aszt akkor szoktak | danúnyi. Ujankor vótak ijen aratónóták is.

(Ilyent nem ismer?)

Hát ismernyi ismerěk ijent is, ijent is ismerěk ijen aratónótát is ismerěk, mer-uty hallottam má uty těpször is, hogy ahogyan szokták igy danúnyi. Hát mongyuk asztat tudom, hogy mikor Gyarlódon arattak — innen Koppányasztóru is odajártag Gyarlódra aratnyi —, aszt akkor az vót, asztat szoktág danúnyi, mikor měntek ity a kocsin, hogy:

*Ihajra, Kisgyarlódom měkkesztük az aratást,
De sok anya siradgattya a lányát,
Něm siradgat engěm az ěděsanyám,
Ihajra, a szerětěm, a kaszásom vigyáz rám.*

Měg vót hát, těbb isz vót ijen aratónóta. De hát asztat tudom, ez gyut eszěmbe ěnněm is, hogy esztet szoktág danúnyi. Měk szombaton este, mikor szoktak hazagyünnyi, hát akkor is, akkor is mindik szoktag danúnyi. Hát oda jobban ugyě fiatal-ság měnt azěrt aratnyi, hogy lányok még legěnyěg vaty fĵatal-emběrěk, hogy ijeněk měntek jobban azěr igy pusztákra aratnyi. Amikor szoktak onnand is hazagyünnyi a pusztáru az aratásru ity szombaton este má, mindik tutták, ha gyünnek ám az aratók, mer danútak. Má messzirü is hallaccott, hoty hogyan danúnag vagy mid danúnak. Hát arrul isz vannak... szokták asztat isz danúnyi, hogy:

*Kět fényěs csillag mutattya ja hazámat,
Němsokára měglátom a babámat.*

Eszt is szokták igy az aratóg danúnyi, mikor hazafelě szoktag gyünnyi szombaton este.

(Volt-e valami babonáság az aratással kapcsolatban?)

Hát nem tudom asztat, nem emlékszem én āra, hogy valamijem babonaságot montag vóna az aratással. Nēm hallottam āru | sēmmit én.

Elmondta: Bilecz Jánosné, 48 éves.
Koppányszántó, 1966. augusztus 15.

SZABÓ JÓZSEF

Szövegekölés a debreceni cívisnyelvből

Az alábbi szövegrészlet mutatvány a készülő Népi beszélgetések Debrecenből című kötetből, amely a Debreceni cívis szótár nemrég újraindított anyaggyűjtéséhez kapcsolódik. A munkában részt vevők a Csűry-iskola sajnálatosan félbemaradt szótári vállalkozását igyekeznek folytatni. A kismesterségek szókincsének összegyűjtésén kívül a beszélt nyelvből is minél több adatot szándékozunk feljegyezni a szótár számára. Különösen a század eleji cívis életforma emlékei becsesek számunkra, melyekből máig sokat megőrzött az idősök emlékezete. (Bővebben lásd KÁLNÁSI ÁRPÁD, Fejezetek a Csűry-iskola történetéből. Debrecen 1998. 62–71.)

(Beszéljessünk a tejhordásról! Hogy volt a tejhordás?)

Hát hogy vót a tējhordás? Hát, ahogy mekfejtük a tehenet, este. Ęn aszt a tejet kihűtöttem, akkor hājnalba fēlkeltünk, uty hogy má hat órára Debrecembe, a vározsba vótunk. Ęs akkor mán aszt a melek tejet hozzáöntöttem a hidek tējhe. Ęs akkor lefettük ' bádogba, szēb bádogruhám vót, ami azēr vót a bádogra rátēve, hogy' ha lōttyōg a tēj, ne lōttyōgjon ki a bádogra, hanem nagyon szēb bádogruhám vót, én aszt minden nap kimostam, kivasáltam, aszt ugy vōut. Nekem nem tutta a szóugálóm se kimosni a tejesruhát, mērd benne hatyta a tējfōutot. Ęnnekem ne aszt, én magam mostam, magam kezēltem. Preciz asszony vótam ějn. Azért, hogy ijē szerencsētlen vagyok.

(A tejet a tanyától hordták?)

Pērsze, a tanyáról, igen. Ęs vót, amikor tōbben hōrtuk a tejet közösen, teccik tudni, a szomszédok ötēn-hatan. Ęs akkor tuttuk, hogy na, māmma Buraji viszi, hōunap viszi Vērtesi. Azok ott, az ottani gazdák, akik vótak körülöttünk. Ęs azok is má jōttek korán reggel, utyhoty hat órakor mán a vározsba vót a tēj.

(Beosztották a tejhordást?)

Szette fel, ahogy jött a tanyábóu¹. Például elindult Vértesi, mondom csak az, az ot vót a Vedrezs-dülőübe, akkor jött átá¹fele a másig dülőübe, ot vót Burajinak a tanyája, akkor mink a Látóképnél laktunk, ot vót a mi tanyánk, akkor félvette a tejet, és hozta befele a városra. Ot meg osztán, kinek hova kellett, leatta.

(Kicsoda?)

Hát az, aki hájtotta a lovat, meg aki hozta be a tejet.

(Akkor ez mindig változott?)

Përsze, mindenki, amikor ránk következett, akkor hozta. Például miránk hãrmadnap következett, akkor hãrmadnap az uram hozta be. És õü is tutta, hogy na kinek a teje hol van, meg vót jegyezve hogy ez ennek a bádogja, az amannak a bádogja, és akkor aszt az uram ot leatta. Meg a mijenket is ugy leatta, aki hozta a tejet, aki soros vót.

(Akkor maguknak, mivel beljebb laktak, ki kellett menni a tejért.)

Përsze, përsze...Hát az uty történt, hogy a tejet közösen hõrtuk, hogy az én uram befokta a lovat a szekérbe, és akkor mán ment ahoz, ahoz ment elébb, améjk lekkinteb vót, a tanyába. Amék a lekkinteb lakott. Akkor ot félvette, akkor jött ¹ bentebb, ot félvette a Vértesijét, mondom én csak a nevet, mer igy vót, ot vót Vértesi, akko^r félvette a Szilágyijakét (!), felvette a Petõüjjet, vaty tuggya a jó Isten, ki vót mán az a másig gazda. És akkor jöt mihozzánk, és mán akkor az én tejem el vót készítve szépen a bádogba bele vót töüjve. És akkor csak vót egy szõugálónk, mer Ilonkám akkor vót kicsi, és asz fogattuk, mert nem bírtam, beteges vótam akkõr, és az mán akkor elkíszített, egy nagyo rendes asszony vóut, èlvált asszony, akkor hatyta ott az urát, Nádudvãrra való vóut... És akkor ugyi, az is kivitte a tejet, oda, az uramho, az uram félvette a szekérre, és akkor jöd befele a városra. És mindenkinek leatta ott a tejet, ahova hõrták. Például Vértesi hõrta a, a Kosut uccára, hõrta a Csapóü uccára, hõrta a Kétmalom uccára, aszt oda vitte a tejet, az uram. Mi oda hõrtuk Péterfijára, ahon most a hentesüzlet van. Mink odahõrtuk a tejet, hosszu éven keresztül. Vitéz Nagy József vót a füszeres. Nem! Ahon gyótyszertár van, az ot vót, vitéz Nagy József, a füszeres.

(Mivel hordták? Szekérrel?)

Szekérrè¹, përsze. Hát èlsõü ülis vócs csak, nem vót karos ülis, csak ety sima èlsõ üléjs, és a háta pediglen szálma vót. És a szálmába vótak bele ízélve a bádogok, hogy ne lötyögjenek széjjël. Abba vót bele igazítva, hogy mongyam mán igy jobban. Abba igazította bele az uram. Széjtnyomta a szalmát, oszt akkor beletette, rányomta körülötte, és akkor nem lötyögõt széjjel a tøj. Összeszette a, mondom a szomszédokét is, ahányan hõrtuk közõse, és mindegyiknek ugy ¹ csinálta a tejit.

(Miben volt a tej?)

Bádogba, kannába. Igen, vót, nekem péjdául, hát amikor tehenészetünk vót, akkor nekem vót huszonõlterezs bádogom, hát àra nem kellett bádogruha.

De, ára is tettem. Hazudok, mer ára is tettem. Huszonötliteres kannába vót, akiknek meg nem, hát az meg ojan, mint a vizeskanna, ojamba hòrtuk a tejet, vaty tőütöttik a tejet, oszt akkor az uram tutta, hogy na ez a Burajijék tejük, esztet ide viszem, ez a Szabójék tejük, eszt oda viszem. Vette le a szekérről, oszt vitte be.

(Hogy nézett ki ez a bádog?)

Há, mint a vizeskanna. Vizeskannának neveztüek réjgen az ojan bádogot.

(Hány literesek voltak ezek?)

Hát, ahányat akartunk. Vód benne ötliteres, nyóücliteres, tizliteres. Igen, hát inkább a kissebbet vettem, mert nagyon sokszor megesett az, mikor az uram háborúba vóút, hogy én vittem be a tejet, én hájtottam be a két lovat, szekeret, végig a Pijac uccá, mert az uram meg a Szoboszlaji úton ot vót az iskolába katoná. Éjís én oda végigmentem a Pijac uccán, és oda kimentem a Miklós uccán, ki oda a Szoboszlaji útra hozzá, hogy na, beszélhessek vele, amíg el nem vitték. Vámospércsre vitték, és akkor vót az, amit a tegnap is az, a tévé mondott, hogy oja sok hadifogój vót mán kint Oroszországba, hogy nem vitték tovább a fogjokat ki, hanem ot marattak Románijába. Nem tudom mán, mijen, pedig monta most is az izéj, a téjvé, a falut, hogy mék faluba vótak, és ot monta az uram, hogy nem tuttak még le se feküdni, le se ülni, mer térdig... Tízezer ember vót, akit nem vittek má ki a fokságba, mēr nem kellett mán, és nem is tutták hova tenni Oroszországba, és tízezer ember vóút ott a fokságba, de oja sár vóút, hoty térdig ért a sár, éjís nem is tuttak még le se ülni nemhogy lefeküdnének.

(De téjünk vissza a tejszállításhoz! Mikor fizettek a megrendelők?)

Há, mindig hónap köz, hónap utóuján fizettünk (!). Akkor bementünk, éjín is irtam, hoty hány liter téj ment, akkor őü is irta, hoty hány liter tej ment. Mindig monta apja, de csak a mijenket monta, a többivel nem törődött, csak a mijenket monta, hoty huszonkét liter vóút, vaty hatvan liter vót. Mikor mán tehenészetünk vót, akkor vót mék szászhusz liter is. Ugye akkor monta az uram, de mán akkor kis kocsivál hòrtuk a tejet. Mikor mán tehenészetünk vóút, akkor csinátatott az uram egy ije. Nem! Vett az uram egy ije kis sárga kocsit. Hát asztat átal lehetett alakítani egy ülésesre, ami hátul, be vót rakva a sog bádog, abba is ugyanuty szálmát tettünk, éjís... De vóút, amikor kiszette az uram a szálmát, és rátette a hátsó ülist, és akkor valódi kocsink vót, kocsi vót. És akkor bele lehetet fogni két lovat is. De amüty csak a tejet egy lóval hòrtuk. Akkor csak egy lovat foktung belle. Akkor két rud vót az izé, az egy lóhoz, mikor majd átváltosztatta apja, hoty két lovat fogjung belle, akkor középre dug, bedukta a rudat, és akkor két ló vód benne. Amivel le is vagyok féképezve, a féképet is mek tudnám mutatni.

(Mit csináltak a tejből?)

Hát é semmit nem csináltam, de a tejből csináltak, szóval nem jóúl mondom, mer én a tejből csináltam elsőü évbe, mert tizenhat kilométert (!) laktunk a Vedrezs-düllőbe ki, és ojan főüdüvót nekünk, mik ki nem jöttünk a kövesütra, a

pesti kövesútra. És akkor én minden szombaton vaty pénteken megáltattam a tejet fazikagba, és akkor befűtöttem a kemencéjébe, és amikor má langyos vót a kemence, akkor beraktam a fazikákat, és ot kihevült a tēj. Akkor letőtöttem zacskóba, igen, és akkor kiszítattam hideg vízzel.

(Mit csinált, kiszívatta?)

Kiszítattam hideg vízzel, ahogy a zacskóba beletőtöttem aszt az aluttejet, akkor kiszívattam hideg vízzel, hogy ne legyen savóú íze. Mer különben savó íze let vóna, és akkor én aszt uty hosztam a pijacra be az én túróm, tējfeletem. Tējfel csináltam, a tetejét leszettem, abbul tējfel vót, hát aszt is uty kellecs csinálnom, hogy... Elmongyam? Hagy mongyam el!

(Persze, tessék csak!)

Ucs csináltam a tējfêlt, hogy letőtöttem, hogy lecsorogjon a savója. És akkor májt fêlszettem, például ha jöttünk szombaton a pijacra, mindik szombaton, péntek este fêlszettem ety fazégba, és akkor melek tējfel én asztat fel, ahogy mekfejtük a tehenet, akkor fêlkavartam melek tējfel, aszt az örek tējfelt, mán ami lecsörgott, a savója, akkor fêlkavartam melek tejjel, és hãjnalba négy órakor, mikor mán majdnem indútunk, akkor megint felkavartam. Utyhogy az én tējfelem oja vót, hogy megállott a fakanál benne, az nem fojt. A drága jó anyámnak aszt üzente haza a hógomtú a tējkofo, hogy mond meg drága anyukádnak, hogy az Isten ijé gyèrmekeket nevéjen, mint amit anyuka, aki ijen túrók mek tējfel tut szállítani, hogy esz csak a méiltóságos asszonyok kapják.

(Ki mondta ezt?)

A tējkofo, aki megvette a, ot vót a Simonfi ucca, ahogy átjárunk a, micso-dára, jaj, tessék má, a halászcárdá van ottá, és ott, avval szembe vót egy ijen hêj, ot vót a tējpijac, és ott, ottan mértem én el aszt a tejet meg a tējfelt. De az enyémet nem kellett, aszt nem vette le a kofo, nem engette levenni másnak. Nagyön haragudott, mert, hát asz monta, eszt..., oja túrók mek tējfelt ¹ csináltam, hogy ijét nem mindenki tut csinálni.

(Milyen volt ez a tejpjac?)

Hát semmi más, ott áltak az asszonyok, és ot vót elöttök a bádög. És ha jöt valaki, akkor tőtöttek a fedőibe ety kicsit, hogy mekkóstója a naccsága, mer mekkóstolta a naccsága, de hát az én tejemet annyira megösmertéik má, hogy az enyémet nem kóstögatták. Nem bizony! Asz tisztán kezelve vót, és az nem ment össze, mert én nem uty kezeltem a tejet, hogy az összemennyen.

(Mit csináltak a tejkofák?)

Hát azoknak, vót egy ijen kis sátorok ottan, mindegyiknek. Hogy mongyam: Mijen vót az a sátor? Nincs most oja má Debrecembe. Oja kis nétysezgletes, nem nagy vót az. Oja kis nétysezgletes, mint ez a két fotel itten /mutatja/. Asztán teteje vót, óudala vót, egymás mellet vót ot három-néty sátor. Azok mind ¹ tējfelt mek túrók árúltak. Igen. Csakhát nem mindenkinek vót jó tējfele meg jó túrója, de az enyim kiválóú vót, utyhogy, utyhogy az uramnak nem is engette levenni az

izéj, ez a kofaasszony. Jaj, hamar ki akartam mondani, hogy hogy hífták. Nem engette levenni, az monta mindig, hogy ne vegye le Bak ur, azs mongya, a tejet, azs mongya, meg a túró, mert elviszik akkor túllem, mer it nem kapok ijé finom túró, mek téjfelt, azs mongya, nincsen ijen. Nem mindenki tud ijen finomat csináni.

(És miért ne vegye le?)

Hogy nehogy elvigye más. Hogy na, másik kofa élvigye.

(De ő csak levette, nem?)

Nem vette ő, màj csak akkor, mikor megérkezett ez a (!) asszonyka ezzel a, mindig vót neki egy agyutánsa, aki segítet neki leszedni a téjfelt meg behòrdani, meg vizet vinni, hát mosogattak ot mindig, asztán avval, segített apjának bevinni mindig az az asszonyka vagy nõü. Hát egy nõü vóut. A tulajdonos az má nem jöt ki, az asszony, az mán bent mérte a túró, téjfelt, a vót neki. De mondom, az enyém, túró, téjfelt, azs mindik hátra tette. Asz monta nekem, abból csak a méjltóságos asszonyok kapnak. Ojan téjfel, túrócs csináltam. Mondom, hogy az üzent haza édesanyámnak, hogy álgya meg az Isten, aki ijen gyèrmekeket nevel, hogy ijen pòrtékát tut csinálni, mint az én édesanyámnak a lánya, ugy monta. Róuzsi hùgomtul üzente.

(Mihez használták a tejet?)

Hát tejet mek túró, hát ára hasznáták, hogy téjfelt, gondolom, süteményre, a túró süteményre tették, megint a fòt tésztára vagy lehetett izébe is tenni, süteménybe is. Hát a tejet mek hát aszt, avval kelesztették a kòüttéjstát. Hát a tejet is, a téjfelt is rátették a túróra, hogy finomab legyen a masszája, összetòrték vele jól, és akkor uty tettég bele a téstába. Ha pediglen nem tòrték össze, akkor csak a téjfelt rátették a téstára, félkavarták vele, mint ahogy most én, nekem monta Ilukám valamék nap, hogy félkulte a téjfelt, eszt én nem tettem rá. Hát nem az a téjfel vót, amit én csinátam! Nem szerettem.

(Ez miért volt más?)

Hát mèrt savanyu vót a téjfel, savanyu vót, és azér nem szerettem. Az én téjfelem nem vót savanyu, mer én nem uty kezeltem.

(Hogyan tetszett kezelni?)

Há montam, hogy hogy kezeltem, hogy félkavartam, meg vízbe raktam, az nem savanyodot meg. A túró, se, as se hullot széjjél. Majd mikor szültem a lányomat, akkor héten a szomszédasszonyom átájött, pedig megmutattam neki, az a sógòrnòmnek a nõvérje vót, osz megmutattam neki, hogy na Esztike néni, ity tesék mekcsinálni a túró, mek a téjfelt. Asztán hazahozta az uram, nem vette át, Nánási néninek híjták, azs mongya, hazahozta az uram a hászho édesanyámékhó. Asz mongya: Kébzeld anyám, itt a túró, mek a téjfel, nem vette át Nánási néni. Mondom, hát miért nem? Asz mongya, hát nem ucs csinálta meg Esztike néni, így monta, Esztike néninek híjták, azs mongya, mint ahogy te mutattad neki. És azs mongya, csòrgott a savó, a turóbul is. A téjfel se vót ojan ízű, asz

mongya, hijába megmutattad neki. Hát oszt izent az én anyámnak az a tējkofo, hogy a hūgomtú, hogy mongya meg az édesannyának, hogy bõldog lehet, aki ijen gyèrmekeket nevelt, mint én...

(Még mit csináltak a tejbõl?)

A tējbõül? Túrót, tējfelt.

(Mást nem?)

Hát, aluttej csináltak, aki...

(Azt hogyan?)

Hát letõitöttük egy üvegbe, és akkor kitették a napra, és az ot megalut magátóul, és akkor betettük a hütõbe, aki szerette, én nem szerettem. Betettük a hütõbe, és fínom vót az, ojan, ojan édes vót, a jó tējbul.

(De régen nem volt hütõszekrény!)

Nem vót hütõszekrény, de akkor beletettük egy hotyhivjágba, vízbe állítottuk a fazikat. Hagy mongyam mán, csakugyan jóul mongya, hogy nem vóut még akkor hütõszekrény. Vízbe állítottuk a fazikat, hideg vízbe, és cseréltük a hideg vizet, mert ugy a kudba, lent a tanyán, lent van a víz, amit ugy ízéj. Mijen kudbul? /gondolkodik/. Gémeskudbul, abból, ugyi lent van a víz, nagyon, a tanyán. Legalábbis az én apám tanyájába, ott is oja nagyon jó viz vót, meg ahun most mink laktunk utóujára, ot is ojan nagyon jó viz vót.

(Vajat csináltak a tejbõl?)

Hát valaki csinált... Hát a tējfelt ki kellett kavàrni, és akkor mikor mán összeált, akkor abbahatytuk, és akkor a savót letõitöttük rulla. Ha hatytunk ety kis tejet, akkor rátõitöttük a savóra, mikor mán forrot fèlfele, és akkor fínom zsendice led belõülle. Az a zsendice az vót, hogy ojan jó túróus vót, ojan jó édes túróu vót a tetejin.

(Mi a zsendice?)

A zsendice ijen savóbul lett, túrós, szóval savóbul kellett, hozzátenni ety kis tejet, asztán abbul lett, fínom ízé zsendice.

(Most térjünk vissza a vajhoz!)

Asz csak kavàr, kavàrták..., pèrsze a tējfelt kavàrták, meg rászták. Hát mikor a Jani bátyám lakadalma vót, egy nyócliteres vájlingba ot vót a tējfel, az atya úristennek se ment össze. Aszt vette anyám a tējfelt a pijacon, és nem led belõle vaj, akkármit(!) csinált vele anyám. Pedig zõrgettük, mán az onokahugom is ot vót, oszt a szobába gõrgettük a bádogot eggyik hèjruil a másikra, hoty hagy mennyen mán össze a tēj, nem ment össze, a tējfel, mert tuggya fene, rosszul vót kezèlve.

(Milyen bádogot gõrgetek?)

Beletõitöttük bádogba, egy vizezs bádogba. Rászorítottuk a ízé, a, hotyhíjják, a fedõjivel meg avval a, amivel a tejeskannát rátettük, avval a ruhával rászorítottuk a hotyhívjákat. Oja bádogba tõitöttük, améknek nem vót füle, és akkor asztat leheted gõrgetni. Igen. Hogy na, lenne má vaj. De nem tuttuk, így is

rásztuk, de nem ment a jó Istennek se. Utyhogy anyám akkor, én nem is tudom, hogy mi csinált a tējfellel, kiöntötte aszt a nyóc liter tējfelt, vagy mi csinát vele, én nem tudom. Nem öntötte ki! Hazudok, kalácsot sütöd belőülle. Meg még akkor vót cselédünk is kint a tanyán, és azoknak is kűdött anyám ety kemence kalácsot.

(Köpülőjük nem volt?)

Nem, nem vót nekünk, vąjköpülőnk nem vót.

(Nem is ismerték?)

Hát hallottuk híribe, de nekünk nem vót, vąjköpülőnk nem vót.

(Másoknak volt itt Debrecenben?)

Vóút másnak is hallottam, hogy vót, de én nem is láttam sohase. Nekem nem vót.

(Akkor maguk hogyan csinálták a vajat?)

Igen, rásztuk, semmi más. Rásztuk meg görgettük, a bádogba, beletötötte anyám, görgettük, hogy, hagy álna mán össze az a tējfel. És akkor a savóját asz meg letötöttük. Hotyha vóút tejünk, akkor mék tettünk rá ety kis tējfelt. Nem. Tejet, és akkor finom, felatta, ojan zsendice led belőülle. Igen.

(Az írót ismerték?)

Pęrsze. A vajnak az írója... Én nekem, nem csinátam ijét, nem, csak az anyámtól hallottam, mer az én Makaji nagyapámnak, az édesanyám édesapjának százshuz darab magyar juha vót neki. Ferenc Jóskátul¹, őü sütötte meg a Ferenc Jóskának a combot, a bírkacombot, az én Makaji nagyapám, a Nagyerdőün. Éjs akkor kitüntetés kapott az én nagyapám, mer neki vót százshuz magyar anyajuha...

(Maguknak mennyi tehenük volt?)

Nem sok vót nekünk, csak tíz, tíz. Elíg vót az. Tizehárom hold legelő vót a Nacsceseréjn, od birtunk harmincöt hölt földet Ormóúséktul, a Rákóci uccán laktak, és od birtunk. Měr a saját földünk nekünk, oda vót a Vedrezs-düllőibe, ot nem vót tanya, mერთ hát az a saját földünk, az vót, ami az uramra jutott, meg ami én, az enyém vót az Ebesen, az uramé meg az Ondódon. És ez let vóna húsz hölt föld. Hát ebből meg lehetet vóulna lélni, de esz kétféle vóút. És hát nem vót rájta tanya. És ezér kellett nekünk haszonbérbe kivenni a tanyát. És ez doktór Ludmán Gyula államügyészéj vót ez a tanya, amibül(!) Naccsereji úton laktunk, a hőűfórásnál. Esz husz hót föld vót, és azér vettük ki esztet, hogy a gyerekek is onne jártag be iskolába, mert csak a Kiráj Ferenc uccán, most Piroska ucca ez, azon végigjöttek, mán akkor a vározsba vóútak, és onnan jártag be, a lányom a Dóciba, a fijam pediglen a Faz, Fazekazs gimnázijomba. Igen, ők odajártak.

(Milyen volt ez a tanya?)

Hát ez a tanya, ez egy bádogtetőüs vót ez a tanya. Nem nagy vót az. Két szoba vót rájta, így /mutatja/. Az egyiken vót véksőü ablak, nem érrül, errül ahogy van a tanya, így nyúlt a tanya el, és azon ijen óudalablak vóút, kettőü. Az egyik

szobán, améik, améigbe kemence vóut, azo vót kettőü ablak, és akkor a középén vót a konyha, amit hát én előszobának használtam nyár, izé téilen, nyáron mek konyha vót. És a másik mek tiszta szoba vót. Ot pediglen, hát utólak kivitem a bútoromat, na, mer féltem, hogy lebombázzák ithon a házat. Kigyóu uccán vót az apósoméknál a bútorom, és kivitem oda, és az meg a tiszta szobába vód berakva, oda. Hát onnen vitték el az egyik szekrényemnek az ajtaját, betörte a muszka, má hogy ity fejezzem ki magamat, a tetejin vót a sog befőütt, és az mind leborúlt, széjjélment az egisz, minden szobába, és a, ajtaját meg elvitték. Azér, mèrt āra tul rájtunk vót három gazdálkodó lány, a Nyilas jányok, annak a staférunját összeszettik, oszt ucs csak a szekérbe félgóurták. Oszt egy magyar asszony vót velük, amit a Nyíl uccán sokszor mektanátam, de sose szóltam neki, mèr féltem, hogy valahova be, valami komonistának bepanaszól. És akkòr, kébzéje el, hoty hát az vóut vele, és asz csag bele vót az a sok, rengetek fehérnemű csag górvá ugy a szekérbe. Ha èlmaratt, èlmaratt, nem számított, mer rengeteg ' fehérnemű vót. És az enyémet is odahòrták. Hogy öüszinte legyek, nem marat nekem. Hát az aranynémümet is elástam hirtelennyébe egy, a tanya háta meget vót ety pár szöllőütőüke, oda hamàr leástam. Mèrt hát aszt is èlvitték vóuna. Igen, de ám, utól má meg nem tuttam, megjegyesztem ién aszt, és nem akàrtam mektanáni. Ojan, māj meg öürrültem bele. Akkor még vót nekem nyakékem, akkor aranykàrkötőüm, akkor még gyűrűm, fülbevaló, és ez mind adavót.

(A fehérneműről beszéljessünk! Milyen fajta fehérnemű volt abban a szekrényben?)

Hát hogy mongyam? Mind, ami, ami ety fájta vót, például türülkőző vót ety fájta, hállóing vót ety fájta, akkòr szakajtóruha vót még akkor még mājéd anyám sütött, asz hittem, hogy mājéd én is sütök. Hát sütöttem is, kint a tanyán, kenyeret, ugyi kellett a szakajtóruha, szóval minden ruha külön vót összerakva, összekötvè pejtivel kötöttem össze.

(Mivel?)

Ijen, vékony kis fehér pejtivel, és akkor a, a elejibe meg mindegyiknek egy rózsaszín masnit tettem. Igy vód berakva a stafirungom a szekrénybe. És hát, annak akkor is, hát én oja nagyon sokszor örútem neki, hotyha a szekrénybe szép rendbè vót. Még máji napig is, mikor bevasáltam kéccer is kinyitottam mek háromszor is a szekrény ajtaját, mán nem vót ojan izéj rózsákkal összekötvè, mert hát az oroszok azokat elvitték, hanem szóval, ami nekem fehérneműm vót, aszt én mind ety hèjre raktam, és akkòr kinyitottam az ajtót, ész gyönyòrköttem benne, hogy jaj de szép, de szép rend van a szekrényembe.

(Részletesebben is tessék elmondani, hogy milyen fehérnemű volt ott!)

Hát vót. Hun kezgyem? A hállóingen? Hállóing vót, akkor nőji ing vót, nőji bugyogó, nőji àlsószoknya. Akkor mék kaptam anyámtú vaty két ijen becakkozott, pàrket àlsószoknyát. De osztán mán nem lett az divat, akkor má csak kombiné vót. Meg mi vót? Az ágynemű vód berakva.

(Mi?)

Hát párnahajok (?), párnaháj, akkor párnának a huzattya, ugy mongyam má, asztán a paplanlepedő huzat, akkor a dunnahuzat vód berakva. Meg a törülközőt aszt má montam, ugye? És felül meg a szekrényembe vót, meg néty póuc vóut, néty sor vót, és felül meg lekfelül vót a menyasszonyi csokòr. Nem! De igen, a menyasszonyi csokòr meg ¹ száradva szépen nájlonba bele, ety kis nájlon, hogy mongyam, nem is nájlon vót, hanem valamikor a ruhámon vót ojan rózsaszín. Jaj minek monták? Nem tudom. Majd eszembe jut... Éjs az vót fejjül, akkor fejjül vótak a kalapjajim, akkor a kesztyüm egy dobozba. Hát mást nem tudok.

(Milyen kesztyű volt?)

Bőrkesztyű, vód bőrkesztyüm, akkor vót nyári kesztyüm is, csipkekesztyüm, meg ijen fekete nájlonkesztyüm is vót, de vót, amék csak hõrgolt kesztyű vót, aszt jobban szerettem. Ha temetésre mentem ugyi, fekete ruhába csak mentünk, és akkor asz félhusztam a fekete kesztyűt, hogy elegáns legyek. Nem szerettem elhagyni magamat soha. Ez mind az én érdemem vót.

(Más szekrények is voltak ugye?)

Põrsze, az akasztósz szekrény, hát abba vót a téli kabátom, asztán a ruhájim vótak válfán mindegyik külön-külön a szövötruha és a nyári ruha is, akkor a férjemnek az õltözõüje, a natykabáttya. Az, az. A natykabáttya hon is vót az uramnak? Az is lehet, be vót, be vót hájtva a szekrény ájába, be vót hájtva, a férfi natykabáttya az uramnak. Hát õneki nem asz mondom, hogy jaj de szép fekete hosszú kabáttya vót, mert nem vót édesannya, és hát, nem szerettem [a kabátját]. Én bőürcabátot csináltattam neki, amikor összeházasottunk, és õ fél bőürcabádba járt.

(Milyenben?)

Fél bőrcabádba, ijen bàrna bőrcabát vót akkor divat, és én ojat vettem neki, ojat hozzá kesztyűt, akkor bőrkesztyűt ész bàrna sapkát, most a férfifjak hõrgyák, a paraszférfijak aszt a sapkát. Csak az is, az izs bàrnába vót. Nem! Asz fekete vóut.

(Kalapja nem volt?)

De vót neki kalapja, vód bizony.

(Milyen volt?)

Hát, mint ami rendes kalap most is ojan színű. Vóut neki tõp színű, mert a ruhájához én mindég vettem neki. Nagyon szerettem, egy zòlt kalapja vót. És eccer bepíjált a lèlkem, másszor is szeretted bepíjálni /nevet/, és akkor elhatyta a kalapját. Leesett a fejibül, osztá nem vette észre, és elhatyta. Aszt nagyon szerettem aszt a zòt kalapját. De hát soha nem vettem neki azért se ojat, amijér elhatyta, nem vetem neki zòt kalapot. Na, mit mongyak még?

(Még milyen szekrények voltak?)

Ezek, ugy montuk, ruhász szekrény. Igen, mer ebbe ruhák vóutak mindegyigbe. És a két szekrény egymás mellet vóut állítva.

(Kívülről milyenek voltak?)

Etyfőforma vót az. Hát így nízet ki, mint ez a szekrény lmutatjal, csak nem, a tetejin nem vót semmi, csak így. Dehát nagyobb vót mek széleseb vót, a szekrény. Hogy őüszinte legyek, nekem nem vós spájzom, vóus spájzom, lehetet vóna spájz, de az alacsonyabb épület vóut, és nekem ot megromlott a befőttem, és én a befőttem annak a tetejire raktam rá. Mert nem vós spájzom, mondom, hogy vót spájzom, csak nem leheted belerakni, mer csak alacsonyabb épület vót, és megromlott, megromlod benne a befött. Így oszt én fěraktam a szekrény tetejire. Valamikor Szilvike monta is, hogy: Annyi sog beföttöd van, méjr nem eszed? Mondom: Háát, nem nagyon szeretem. Akkor mér csinálod be? Mondom, azér, hotyha jöttök, hát mek tuggyalag benneteket kínálni.

(Hol álltak a ruhás szekrények?)

A szobába vót, a szobába vót egymás mellé állítva, igen. Hát ha elmondom a szobámnak a belsejit. Na akkor id bejöttünk az ajtón, it vót a sarogba, vót az éjjeli szekrény mingyá, mért nem tért ott a másik izébe, az éjjeli szekrény. Meg mi vót még? Mind a két éjjeli szekrény ot vót, igen. Mind a két éjjeli szekrény vót, má mikor apja mekhalt, akkor mán mind a két éjjeli szekrény ot vóut...

Adatközlő: Bak Gáborné Jóna Erzsébet (1911) htb., református vallású, iskolai végzettsége 4 elemi és 2 polgári. A felvételt készítette Kálnási Árpád 1998. február 1-jén.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

Kenyérsütés Felsőnyárádon, illetve Felsőkelecsényben

(Keleti palóc nyelvjárási szöveg, Borsod–Abaúj–Zemplén megye)

(Hogy süttötték a kenyeret?)

Hāt othon édésányām süttöttē. Úgy ... izé, kēll, váty kesztünk hozzā, hoty ... bekészítētē ā lisztēt, hogy melegēggyēn, ākkor ā teknőt, ā sūtōteknőt, ākkor vót ēgy ābrosz, ākivel lēterítētük, ākkor ā szitā, ākkor vót ēty kērēsztfa, āmit rātēt-tōnk, mikor mēkcsināltā ā lisztēt, no, bekovāszoltōnk, és ākkor āszt ā kērēsztfāt rātētētē, és úgy lētākártā. Az mēkkelt, s ākkor rēggel hozzāfoktung dāgāsztāni.

No, krumplit tétting belē, mert akkor foszlósáb vót a kenyér. Ott édésányām csināltā.

(És itt? Ha eszébe jutott, hogy kenyeret kell sütni?)

Igēn. Anyósom montā, hogy nohāt süssük mēg a kenyēret, hāt én is úgy... Ő készítettē hozzā lē a holmit, de mār a kenyēret én dāgásztottām. Míg ugyē kidāgásztottām, míg a kezemrūl lē nem gyött a tészta. Akkor belisztēztem, betākārtām, hātytām kelni. Amikor befūtött anyósom, ém pedig hozzāfoktām kiszākítani a tésztt.

(Hova fūtött az anyósa?)

Kēmēncébe.

(Mivel fūtötték?)

Fāvāl. Fāvāl fūtötték a kēmēncét.

No én oszt hozzāfoktām, mer tepsi vót, nem szakājto, hā tepsi. Á... tepsit kizsirosztuk, és úty... tettük belē a ... jól mēksodrot tésztt. Ez úd nézēt ki, mint ēty kālācs. Othon, édēsányāmēknā szakājto vót, de ittem mā tepsi vót. És akkor... kivittük, mikor mā mēkkelt, szépen. Anyósom elkészítettē a kēmēncét, utānā pedig én kivitem a tepsibe a tésztt, s akkor lapāton berāktuk. Nem tudom, hāⁿ ... mēnni idejig, mā nem emlékszēk jól, hogy mēnni idejig, körülbelől māsfél órá hosszājig süttük, mikor mā szépen mēksült, akkor csak szépen kiborítottuk. Mēgmostuk a tetejét, és kiborítottuk. S akkor letā... ráktuk az ász-tálrā, s betākārtuk, hoty puhújjon. S nágyon jó foszlós kenyēret süttünk.

(Egy alkalommal hány kenyeret sütötték?)

Négyet, mer néty fēt a kēmēncébe... Nēt tepsi vót. Zsirrāl kikentük. [...]

(Nyáradon nem kenték zsirrāl a tepsit.)

Ot māš vót. Mer ottān a szakājtohá tettünk kendőt, és akkor út tettük belē a ... kilisztēsztük, oszt úgy belē a ... izét, a kenyēret, vágyis a tésztt, s mikor az mār mēkkelt, akkor csak rāborítottuk a lapātrā, és akkor út tettüg be. De mā it-ten tepsit ... tepsibe vót.

(A kemence alja milyen volt?)

Bēton. Vāgyis téglā, jobbān mondvā bētonbā rākot téglā vót. [...]

No igēn mikor mār mēkfűlött, ... befűlöt jól a kēmēnce, mikor mēgnēsztük a ... a lapāttāl vágy a ... a szēnvonóvāl, oszt akkor mār cikrāzott az ājjā, akkor mār jó vót, és akkor kihúsztuk, ki is sēprētük ...

(Mivel?)

Ijjē csēprővel, (!) [...] kopot sēprő vót, és akkor úgy ráktug be. Elöttē vót, hogy süttünk lāngos ..., jó tel ... tejfölös lāngost, míg be nem ráktuk a kenyēret, vāty pedik csak simā lāngost. Nágyon szerettük.

(A kemence alján sütötték?)

Kēmēnce ājjā. Igēn, igēn. Igēm, mer nágyon szerettük a tejfēlēs lāngost.

(A szakítás után még vakarják a teknőt....)

Hāt ... áasztát vákaronák szoktuk ... vót ijen, ije kis kápárfélē válami, oszt ávvál lészettük, oszt ákkor mār itten összö ... ety csēb zsírt tettünk rā, oszt ákkor oján jó soros vót.

(A kenyérral együtt sütötték?)

Öhő, odátettük a kenyérnek a végéhez, mār ide erre a végére a tűz mellé. Hámáráp ki kellēt venni, igēn.

(Hogy lehetett belenézni a kemencébe?)

Hāt lēvettük a tete... vágy az ájtójāt, mer csak egy ijen váslemez vót odátāmásztvá, oszt ákkor mégnésztük, hogy mījen. Nem ég-ē nágyon? [...]

(Hova húzták ki a parazsat?)

Elejbe. De uty hogy az ... a ... az belől máratt a ... kemencébe, és úty tettük mellé a vását.

(Tehát a parázs teljesen bent maradt.)

Igēn, igēn. Váty há nágyon sok vót, ákkor felére. A felē kint máratt, a felē bent máratt. Úty tettük mellé a vását.

(Hova húzták kintre?)

Vót ijen kis tőcik elől. Ojāⁿ ... mer há, anélkül nem lehetēt vóna be sē rākni a kenyéret.

(A kemence hol állt?)

It vót a hāz véginél, kint. Szábádbá. [...] Vót tető rájtá. Zsindēmből. Csák a kémēnce vót a tető alatt.

(Ki csinálta a kemencét?)

Hāt áasztát nem tudom, ki csinā^lta, mer még mā az mēgvót, mikor én idekerū^l-tem is. [...] Hāt hogy mongyām, ijen sār^ból pátics közé tápásztott kémēnce vót. ... Be vót meszelve szépen, mindē sütēs utā lēmeszeltük az elejét. Nágyo szép vót ... Belū^l nem, nem, nem, mer ég..., ki vót égve.

(Kéménye volt-e?)

Vót kéményē persze, hāt ott ..., od gyöt ki a tűznek a lāngjā mēg a fūstyē.

(Közbeszólás:)

Mēv vót súbērjā is, emlékszēr rā?

No, ákkor mār a súbērt elzārtuk, mikor rākni ákártuk be a⁴ kenyéret, hogy á meleg nē mēnnyēn ki.

(És az hol volt?)

A kéménynek az ájjān, ahogy mā kezdődött a kémēnce, és a kéménynek az ájjā vót. (...) Csák egy ekkorā izē vót, hāt nem ekkorā (mutatja), há nágyob vót, s ákkor ijje kis fogó vót rájtá. [...]

(Hol tartották a kenyérsütéshez való holmikat?)

Mār énnēm, mikor én ide kerültem, ugyē spājz nem vót itten, no de én osztān, mīnk rekesztettünk el a konyhából spājzot.

Á liszt, á teknő, ez á pádon vót. Létrān mēntünk fēl á fojosórol. (...) Vót ijje kis lādā, ábbā tártottuk á lisztet. (...) Vót ije^m, ijem vás, vágy ijem plélápāt, vágy kisz szakájtó, oszt ákkor szakájtóbā lēadogáttā ányósom. Kéc cākájtóval süttünk mēg ēccerre. (...) Hāt körű^lbelül tíz kilo vót igaz-ē, tíz, tízēnöt kilo? (...) Lētēttük áz ásztarrā, de vót ijje, hogy mongyām, mā nem tudom, minek híttāk ásztāt, ámibe ^a tekenőt ... rātēttük, ijen, lātāl mān oját biztosán, no, árrā rātēt-tük á tekenőt, és ákkor mēkszitāltuk belē, és ity kezdődött á .. izé ...

(Hova tették a teknőbe a lisztet?)

Áz ēggyik végére, mer á māsik végére á kovāsz mēnt. (...) Á kovāsz úty készült, hogy lángyítottunk vizet, osztān élesztő, mēg vót, ámit lēkapártunk á l'zē-rűl, pārt csināltunk. Mikor mā kiszákítottuk á kényeret.

(Az előző sütésnél?)

Igēn. Áz előző sütésné, oszt mēkszārítottuk, és oszt beāsztāttuk.

(Miben tartották?)

Ijje kis vāszony ... zácskóba, szārāz hejē, hogy áz mēn nē (meg ne) pené-szēggyēn. (...) Összēmorzsoltuk lisztel, és ákkor áz mikor beāsztāttuk, áz igaz-ē, mēkpuhult s mēkkelt. Élesztővel összekevertük, és ákkor ábból lētt á kovāsz.

(A vizet miben melegítették?)

Fazēkbā. Fazēkbā melegítettük, ázutān krumplit is tēttung belē, mikor mā dágásztāni ákártuk, ákkor.

(Milyen krumplit?)

Hm, rendēs krumplit, mēkpucoltuk, és ákkor krumplinyomón ātnyomtuk.

(De az nem megy át a krumplinyomón!)

Hogynē mēnt vónā, mikor mēkfőtt. (Nevet.) Mēkfősztuk, és ákkor ātmēnt. És ákkor áttúl jó puhā vót, és nem szārāt mēg hāmār á kényer. Á sót ákkor tēttük belē á kovāszbā. Hāt lātod ..., ki mikor tēttē. Vágy á dágásztó vizet sóztā mēg, vaty pedig tuttā fēlmārkonkint hoty ... hogy ēgy kényerhez ēty fēl márak ... oszt úgy raktug belē.

(Hogy készült a kovász?)

Vót ēgy fākānāl, ēgy fākānāl, oszt ávvāl csināltuk. [...] Rendēs fākānāl, csak nāgy fākānāl, s ákkor ávvāl āddolgosztuk jól, és ákkor betēttük ászt á kērēsztfāt. [...] kāvártuk, jó simārā ki, oszt ákkor ászt bē... lisztēsztük á tetej^{it}, rātēttük á kērēsztfāt, betākártuk, s áz ot kelt.

(A kenyérsütés eszközeit ki készítette?)

Hāt nem tudom. Vēttēg biztosán, kērēsztfā, mā áz is mēgvót, mikor én idegyöttem. Othon tān édēsápām csināltā á kērēsztfāt, ámit rātēttünk, hogy nē essē belē á terítő.

(Reggel hogy folytatódott a munka?)

Rēggel mā keltünk, hát órákor, vágy ötkor, mikor hogy vót izé, s ákkor kē-szítēttük á dágásztāst, nē. Elég nehéz vót. [...] Surcunk vót, ijjem mejjes fehér surc, ákkor kendővel hāttrākötni á fejet, mert úty szoktuk mēg, ákkor jól fēlgyūr-

ni à blúz újāt, vāgy ruhà újāt, s àkkor úgy jó ... Addig dāgásztottuk, nekēm àszt montà à ... éd^ésányām, hogy àddig, míg àz eresz nem csēpēg. Nézēktem ém mindik, hoty hol csēpēg àz eresz, de nem csēpēgēt. / Māj mikor à homlokāmon gyōtt à víz, àkkor (nevet), àkkor vót jó. Mām mikor tisztà vót àz embērnek à kezē à tészttātūl, àkkor mār jó vót. Külōmben nāgyon jó kēnyēret sūttem.

(Ki kellett a tésztát adagolni.)

S àkkor elizētük, hogy no ez néty kēnyērre váló, àkkor ēlsodrottuk à ... Elszākítottuk, elszākítottuk, és àkkor hozzāfoktām sodrāni, és kōrbe, kōrbe, mindék kōrbe, mindég, àddig még, míg gondoltām, hogy no mos māj jó lēssz, àkkor fēlfoktām àz ēggyik kezemre, oszt àkkor belētettem à tepsibe.

(Hogy szeltek az új sütésből?)

Hāt úgy, àrānyom, mikor mār kihūlt [!], mer àddig nem lehetēt mēgvāgni, mer igāz-ē gyūrtē à kés, mikor kihūlt, àkkor szeleteltē... vāgy vāktung belōlē. [...] Mīg kērēstēt nem vettünk àz àjjā ... vāgy rājzoltunk késsel àz àjjārá. Ícs csināltāk à régi öregēk.

Adatközlő: Szedlák Andrásné Csernai Erzsébet. Felsőnyáradon született 1923-ban. 1946-ban férjhez ment a négy km távolságra fekvő szomszéd faluba, Felsőkelecsénybe Szedlák Andrásához. Az *itten* és az *otthon* emlegetése a szövegben Felsőnyáradra, illetve Felsőkelecsényre utal. Kapcsolata szülőfalujával sosem szakadt meg szülei, testvérei révén. A két falu nyelvjárása között nincs különbség. A felsőnyárádiak a nem közvetlen szomszéd falu, Dövény nyelvjárását már különösnek találják, de a felsőkelecsényit nem.

A keleti palócra jellemző sajátosságok közül az adatközlő hosszú *á*, valójában *ā* hangjait a vártnál nyíltabbnak érzem. Az *ē*-zése és az *á*-zása viszont következetes.

Beszédében az elakadást, hezitálást, a szünetet ... jelzi. Ha egy-egy szót nem fejez be, a ... tapad. A kihagyásokat a szövegből [...]jelzi.

A felvétel Felsőkelecsényben készült 1995. április 21-én.

A felvételt készítette és a szöveget lejegyezte Kornyané Szoboszlai Ágnes.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

TARTALOM

Tanulmányok, cikkek

GÓSY MÁRIA: Hangzó és írott anyanyelvünk	3
DOMONKOSI ÁGNES: A nyelvi viselkedés dokumentumai a századelőről	25
KATONA KRISZTINA: A romániai magyar nyelvjárások atlasza <i>sovány (föld)</i> szó térképlapjának elemzése	31
BÍRÓ FERENC: Helyneveink töváltozatai a régi magyar családnevekben	47
SZABÓ G. FERENC: A <i>vám</i> a középkori magyar helységnevekben	59
MIZSER LAJOS: Szatmári és ugoccai helységnévmagyarázatok	67
VÖRÖS ÉVA: <i>Szenna</i>	77
AGYAGÁSI KLÁRA: Egy nagykunsági tájszó: <i>csabakos</i>	83
JAKAB LÁSZLÓ: <i>Megmihálylik</i> és rokonai	87
MIZSER LAJOS–RÉVAY VALÉRIA: Két összeírás a 17. századból	91
RÉVAY VALÉRIA: Adalékok az északkeleti nyelvjárás XVII. századi történetéhez	95
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: Ikerülés — ikerítés	107
TUBA MÁRTA–UZONYI KISS JUDIT: Tudnunk kell, hogy mit állítunk!	115
VÉRTES EDIT: Az osztják magánhangzó-illeszkedés felbomlásához	129

Ismertetések, bírálatok

III. Dialektológiai szimpozion (Ism. SEBESTYÉN ÁRPÁD)	143
Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára (Ism. NYIRKOS ISTVÁN)	146
Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára (Ism. VESZPRÉMI ESZTER)	150
Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. (Ism. KÁLNÁSI ÁRPÁD)	153
<i>K. Fábrián Ilona</i> : A Várad Regestrum helynevei (Ism. RÁCZ ANITA)	159
<i>M. Fedotov</i> : Szlovár csuvasszkih licsnih imjon (Ism. AGYAGÁSI KLÁRA) ...	166
<i>Theodora Bynon</i> : Történeti nyelvészet (Ism. PETHŐ GERGELY)	168
Stilisztika és gyakorlat (Ism. TUBA MÁRTA)	176
<i>Balázs Géza</i> : Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón (Ism. DOMONKOSI ÁGNES)	179

Nyelvjárási adatok

SZABÓ JÓZSEF: Szövegfeldvétel Koppányszántó nyelvjárásából	185
KÁLNÁSI ÁRPÁD: Szövegközlés a debreceni cívissnyelvből	199
KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES: Kenyérsütés Felsőnyárádon, illetve Felsőkelecsényben	208

Olvasóink figyelmébe

1997-től a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke az Interneten is hozzáférhetővé teszi a tudományos és oktatói tevékenységének egyes dokumentumait, a tanszék oktatóinak bemutatkozó oldalait. Nyitólapunk címe: **<http://mnytud.arts.klte.hu>**. Ezeken az oldalakon a 32. kötettől kezdve a Magyar Nyelvjárások egyes számainak legtöbb cikke teljes terjedelmében olvasható. Ezen kívül a tanszék kiadványainak és oktatóink máshol megjelent cikkeinek egy részét — az anyagot folyamatosan gyarapítva — szintén hozzáférhetővé tesszük az Interneten keresztül. Az Interneten közzétett munkákat az egyes oktatók publikációs listájában (**http://mnytud.arts.klte.hu/okt_publ.htm**), valamint a tanszéki kiadványok listájában (**<http://mnytud.arts.klte.hu/kiadvany.htm>**) megjelöltük. A Magyar Nyelvjárások e kötetének közvetlen címe: **<http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/xxxvi>**.

**A KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékének
megvásárolható kiadványai**

Magyar Nyelvjárások (A KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékének évkönyve)
I., VII–XIII., XV–XXXVI. Db., 1951–1999. 380 Ft/kötet

**A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi
Intézetének Kiadványai**

2. *Csúry Bálint*: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. Db., 1939. (17 lap) 60 Ft
5. *Kovács István*: Szógyűjtemény a visszatért Óbástról. (Ezelőtt Nógrád, ma Gömör megye). Db., 1939. (28 lap) 60 Ft
13. *Bárczi Géza*: A városi népnyelv kérdéséhez. Db., 1941. (18 lap) 60 Ft
14. *Kovács István*: Igeköztöink fejlődése és használata a medvesalji népnyelvben. Db., 1941. (35 lap) 60 Ft
15. *Szabó István*: Az *i*-zés esetei a békési nép nyelvében. Db., 1941. (32 lap) 60 Ft
16. *Végh József*: Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban. Db., 1941. (32 lap) 60 Ft
17. Népnyelvi szövegmutatványok. Közli: *Bakó Elemér, Deák Györgyné, Bartha Katalin, Imre Samu, Keresztes Kálmán, Kovács István, Pető József, Szerdahelyi István, Szilágyi László, Szűts Ferenc, Varga Lajos, Végh József*. Db., 1941. (39 lap) 60 Ft
21. *Kniezsa István*: Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. Db., 1943. (42 lap) 60 Ft
22. *Bakó Elemér*: Egy magyar szócsalád: *hop, hoporcs, hömpölyög, hederít*. Db., 1943. (22 lap) 60 Ft
24. *Szilágyi László*: A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvében. Db., 1943. (28 lap) 60 Ft
25. *Varga Lajos*: Igealakok és igeragozás a szuhogyi népnyelvben. Db., 1943. (19 lap) 60 Ft
26. *Végh József*: A békési népnyelv névszótöveei. Db., 1943. (156 lap) 60 Ft
27. *Papp László*: A hosszúpályi népnyelv *i* és *é* hangjai. Db., 1947. (19 lap) 60 Ft
29. *Papp László*: Az *ú* és *ű* hangok a hosszúpályi népnyelvben. Db., 1949. (63 lap) 60 Ft
30. *Benkő Loránd*: A Nyáradmente földrajzinevei. Adattár. Db., 1950. (19 lap) 60 Ft
32. *D. Bartha Katalin*: A szlavóniai nyelvjárás szóképzése. Db., 1952. (30 lap) 60 Ft
39. *Kálmán Béla*: XVI. századi jobbágyneveinkhez. Db., 1961. (21 lap) 60 Ft
40. *Sulán Béla*: Magyar *-ó* < szláv *-ou ~ ov?* Db., 1962. (13 lap) 60 Ft
42. *Imre Samu–Kálmán Béla*: Módszertani tanulmányok a nyelvjáráskutatás köréből. Db., 1962. (25 lap) 60 Ft
43. *Papp István*: A szóalkotás problémái. Db., 1963. (29 lap) 60 Ft

44. *Sulán Béla*: A kétnyelvűség néhány kérdéséhez. Db., 1963. (15 lap) 60 Ft
45. *Jakab László*: A felszólító módjel kérdéseiről. Db., 1964. (16 lap) 60 Ft
46. *Sebestyén Árpád*: Mutató a Magyar Népnyelv I–VI. és a Magyar Nyelvjárások I–X. kötetéhez. Db., 1965. (91 lap) 250 Ft
48. *Jakab László*: Az ingadozó igei végződések használata. Db., 1969. (20 lap) 60 Ft
51. *Jakab László–Keresztes László*: Finnugor nyelvészet a debreceni egyetemen. Db., 1979. (25 lap) 60 Ft
52. *Sebestyén Árpád*: Kálmán Béla hetvenéves. *Kiss Antal*: Kálmán Béla tudományos és publicisztikai munkássága (1934–1982). Db., 1983. (43 lap) 60 Ft
56. *Hlavacska Edit*: Névtani tárgyú kéziratok a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában (Annotált bibliográfia). Db., 1990. (44 lap) 250 Ft
57. *Sebestyén Árpád*: A szociolingvisztika elemei Csűrű Bálint népnyelvkutató iskolájában. Db., 1990. (19 lap) 60 Ft
59. *K. Szoboszlai Ágnes*: Mutató a Magyar Nyelvjárások 11–25. kötetéhez. Db., 1991. (85 lap) 250 Ft
61. *Hoffmann István*: Helynevek nyelvi elemzése. Db., 1993. (163 lap) 380 Ft
62. *Vértes Edit*: Vélemények és ellenvélemények. Db., 1995. (35 lap) 60 Ft
63. *Kálnási Árpád*: Népi beszélgetések Szatmárból. Db., 1995. (140 lap) 380 Ft
64. *Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria*: Ómagyar kori helynévfeldolgozások. Db., 1996. (30 lap) 60 Ft
65. *Hoffmann István–Kis Tamás*: Pesty Frigyes kéziratok helynévtárából. Bihar vármegye I. Db., 1996. (335 lap) 650 Ft
66. *Hoffmann István–Kis Tamás*: Pesty Frigyes kéziratok helynévtárából. Bihar vármegye II. Db., 1998. (314 lap) 650 Ft
67. *Kálnási Árpád*: Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Db., 1996. (274 lap) 800 Ft
68. *Kis Tamás*: A magyar szleng kutatás bibliográfiája. Db., 1996. (99 lap) 250 Ft
69. *Vörös Éva–Priszter Szaniszló*: Márton József Természethistóriai képeskönyvének növénynevei. Db., 1997. (61 lap) 250 Ft
70. *Sebestyén Árpád*: Kétszázéves a „Debreceni Grammatika” Db., 1997. (19 lap) 60 Ft
71. *Kis Tamás*: Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. Db., 1997. (57 lap) 250 Ft
72. *Kálnási Árpád*: Fejezetek a Csűrű-iskola történetéből. Db., 1998. (95 lap) 250 Ft

Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár

1. *Jakab László–Kiss Antal*: A Jókai-kódex ábécérendes adattára. Db., 1978. (364 lap) 100 Ft
4. *Jakab László–Bölcskei András*, A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója. Db., 1988. (594 lap) 500 Ft
5. *Jakab László–Bölcskei András*, Csokonai-szókincstár I. Db., 1993. (591 lap) 800 Ft
6. *Jakab László–Kiss Antal*: A Guarý-kódex ábécérendes adattára. Db., 1994. (367 lap) 650 Ft
7. *Jakab László–Kiss Antal*: Az Apor-kódex ábécérendes adattára. Db., 1997. (451 lap) 600 Ft

A Magyar Névarchívum Kiadványai

1. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján). Közzéteszi: Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria. Db., 1997. (156 lap + 33 térkép) 1200 Ft
2. Bényei Ágnes–Pethő Gergely: Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Db., 1998. (134 lap) 450 Ft

Egyéb kiadványok

- Kálnási Árpád, A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2.) Db., 1984. (508 lap) 400 Ft
- Kálnási Árpád–Sebestyén Árpád, A Csengeri járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 5.) Db., 1993. (549 lap) 500 Ft
- Nyirkos István, Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. Db., 1987. (184 lap) 300 Ft
- Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Db., 1994. (220 lap) 300 Ft
- Zay Ferenc: Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth (1535 k.) Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közléteszi Kovács István. Db., 1982. (227 lap) 150 Ft

Szerzőink figyelmébe

Kérjük szerzőinket, hogy a Magyar Nyelvjárásokba szánt cikkeiket az alábbi technikai kívánalmak szerint készítsék el.

A cikkeket WinWord vagy valamilyen más MS-Windows operációs rendszer alatt futó szövegszerkesztővel (ha lehetséges, WinWord formátumban elmentve) készítsék el, és a szerkesztő címére lemezen (floppyn) és kinyomtatva is juttassák el. Nem szövegszerkesztővel készített cikkeket csak korlátozott számban áll módunkban elfogadni.

A Magyar Nyelvjárásokba szánt cikkek hivatkozásaiban, címléírásaiban a magyar nyelvtudomány hagyományos jelölési rendszerének (vö. BENKŐ: MNyTK. 129. sz.) évkönyvünk utóbbi köteteiben alkalmazott, némileg módosított változatát kérjük használni. Ennek megfelelően a szerző és a mű címe között vessző, a közlemény és lelohelye között kettőspont álljon; a folyóiratok, sorozatok évfolyamait, köteteit arab, a többkötetes könyvek egyes köteteit pedig római számmal kell jelölni (pl. ANGYAL ENDRE, Röpcsi: Nyr. 77: 313–4; GRÉTSY LÁSZLÓ, Ifjúsági nyelv: NyKk. I, 968–72). A hivatkozásokat kérjük a szövegbe beépítve megadni, külön irodalomjegyzéket csak indokolt esetben közlünk. A Magyar Nyelvjárásokban használt rövidítésekre nézve a TESz. és a NyKk. rövidítéseit, illetve rövidítési gyakorlatát tekintjük irányadónak.

A Magyar Nyelvjárásokba küldött cikkekben a következő kiemelésformákat használják:

kurzív (nyelvi adatok kiemelésére)	<i>normál kurzív (dőlt, italic) betűstílussal</i>	A szóhoz a toldalékot kötőjellel kapcsolják (séd-del); a tapadó írásjelek: ; ; : -- ! ? ... „ ” ’ () szintén kurzívak.
kapitálchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)	KAPITÁLCHEN (KIS KAPITÁLIS, KIS NAGYBETŰ, SMALL CAPS) BETŰSTÍLUSLAL	A szóhoz a toldalékot közvetlenül kell kapcsolni (BÁRCZIVAL), a többjegyű betűvel kezdődő nevek első betűjének csak az első eleme nagybetű (CZUCZOR).
félkövér (címek és mondanivaló tagolására szolgáló számok, betűk, kiemelésére)	félkövér (bold, semi-bold) betűstílussal	A szóhoz a toldalékot kötőjellel kell kapcsolni (séd-del); a tapadó írásjelek általában szintén félkövérek.
kövér (címszavak kiemelése, szemben az utaló címszavakkal)	kövér (bold, extra-bold) betűstílussal	Ld. a félkövérnél.
ritkítás (értelmi kiemelés jelölésére)	3 p o n t t a l r i t k í t v a	A szóhoz tartozó toldalékot és a tapadó írásjeleket is ritkítani kell a szó előtt és után álló szóközzel együtt.
ritkított kurzív (szöveg vagy mondat terjedelmű nyelvi adat közlésén belüli kiemelésre)	<i>kurzív ritkítva három ponttal</i>	Ld. a kurzívnál és a ritkítottnál.

Amennyire lehetséges, kérjük, kerüljék a tabulátorok használatát, a szövegtagolást bekezdésformázással és (vonalazás nélküli) táblázatok alkalmazásával oldják meg.

A Magyar Nyelvjárások technikai szerkesztésének további adatait, gyakrabban használt rövidítéseit és a letölthető sablonfile-okat az Interneten a <http://mnytud.arts.klte.hu/mnyjtech.htm> címen találják meg az érdeklődők.